

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

<https://moszt.tti.btk.pte.hu/>

MOSZT Könyvek 17.

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN 1788-4810
ISBN 978-963-429-567-9

MOSZT Könyvek 17.

**Forradalmak
és kölcsönhatások 1917
Orosz Birodalom – Szovjetunió –
Oroszország**

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2020

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bárdonicsek Dominika, Bebesi György, Bene Krisztián,
Hornyák Árpád, Katona Csaba, Kolontári Attila,
Igor Krjucskov, Norbert Spannenberger, Végh Ferenc.

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Gennagyij Borgyugov, Szergej Filippov, Halász
Iván, Olga Havanova, Székely Gábor, Alekszandr Sztikalin, Varga
Beáta.

Szerkesztőség

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

Olvasószerkesztő:

Bene Krisztián

Társszerkesztő:

Kolontári Attila

Technikai szerkesztő:

Bárdonicsek Dominika

Nyelvi korrektorok:

Schnellbach Éva, Schnellbach László

Az elő- és hátlapot tervezte:

Huszár Mihály, Matuczka Ferenc

(a képek a www.yaplakal.com és a www.wikipedia.org oldalról
származnak)

Tartalomjegyzék

Előszó	7
<i>Bebesi György</i> : 1917 elméletei és tényvázlata	11
<i>Bodnár Erzsébet</i> : Reformtervek és reformok az orosz kormányzati politikában, 1801–1811	23
<i>Bodor Mária</i> : Oroszország földközi-tengeri politikája 1801–1807 között	35
<i>Schrek Katalin</i> : A Duna-delta ellenőrzésének problematikája az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében, az 1830-as években	45
<i>Várnai Gergely</i> : Szibéria integrációja a cári Oroszországban a krími háború (1853-1856) befejezésétől az I. világháború (1914-1918) kitöréséig	57
<i>Bene Krisztián</i> : Barátokból ellenségek. Az oroszországi forradalmak hatása a francia–orosz katonai kapcsolatokra	67
<i>Turnár Erik</i> : Háború és intervenció a Balti-tengernél. Nagyhatalmi kísérlet a Baltikum megszerzésére 1914-1919 között	81
<i>Szunomár Szabolcs</i> : Pavel Miljukov szerepe az orosz Ideiglenes Kormány külpolitikájában	97
<i>Bárdonicsek Dominika</i> : Az első lenini táborok	111
<i>Ágoston Magdolna</i> : Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics (1868-1932). Kísérlet egy filozófiai gondolat materializálására	123
<i>Szalay Gábor</i> : A zsidókérdés bolsevik értelmezése	135
<i>Varga Beáta</i> : Mihajlo Hruszevszkij és a forradalmak	143

<i>Kolontári Attila: A szovjet kémelhárítás az orosz fehéremigráció nyomában. A "Tröszt" művelet</i>	159
<i>Szolnoki Nikoletta: A Trockij-gyilkosság</i>	195
<i>Seres Attila: Hellasztól a KGB ungvári börtönéig. Magyarországi görög emigránsok deportálása a Szovjetunióba 1956-1957</i>	207
A MOSZT Könyvek sorozat korábban megjelent kötetei	233
A MOSZT Füzetek sorozat korábban megjelent kötetei	236

ELŐSZÓ A CENTENÁRIUMI KÖTETHEZ

2017. október 19-én került megrendezésre az MTA Pécsi Területi Bizottság Székházában, Pécsen a „*Forradalmak és kölcsönhatások 1917 Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország*” című konferencia a PTE BTK TTI Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja (MOSZT) és az MTA PAB Közép- és Kelet-Európa Története Munkabizottsága közös szervezésében, a PTE BTK TTI Kelet- és Közép-Európa Története és Kultúrája Kutatócsoport közreműködésével.

A tudományos fórum megszervezésének célja nem valamiféle megemlékezés, hanem az a gondolat volt, hogy egy önmagát ruszisztikai–szovjetológiai műhelyként definiáló kutatócsoportnak mindenképpen apropót ad az évforduló arra, hogy közösen gondolkodjanak a korszak hazai kutatói Oroszország és a Szovjetunió történetéről, azokról a máig ható változásokról, amelyeket az első világháború végi események Oroszország, Kelet-Európa, és a Szovjetunió létrejöttével az egész világ huszadik századi történetében előidéztek. Úgy gondoltuk, hogy az évforduló kitűnő alkalom arra, hogy mozgósítsuk a hazai történetírás ruszisztikai–szovjetológiai témával foglalkozó kutatóit, oktatóit, illetve az érdeklődő közönséget, egyetemi hallgatóságot.

Felhívásunkra örvendetesen sokan reagáltak az ország különböző tudományos intézményeiből, így a Történettudományi Intézetből, a Nemzeti Közszolgálati Egyetemről, a szegedi és debreceni egyetemekről, valamint az ELTE-ről, ezenkívül kaposvári, szombathelyi, szerencsi, marcali, siófoki kutatók jelezték egyénileg részvételi szándékukat. A résztvevők köre az intézményi sokféleség mellett képzettség szempontjából is sokrétű volt, történészek, biztonságpolitikai szakemberek, politológusok egyaránt megtisztelték jelenlétükkel, életkor és tudományos pályakép szempontjából pedig már oroszánkörmeiket nyújtogató egyetemistáktól örökös tiszteletbeli elnökünkig, az akkor 86 éves *Harsányi Ivánig* terjedt, akinek életében ez volt az utolsó tudományos megnyilvánulása, előadást már nem, de szekcióvezetést még vállalt. Néhány hónappal a konferencia után hunyt el.

Tekintettel az eltelt időre és az események sokszínű, időnként heves politikai töltetű vitákat kiváltó értékelésére, nemcsak magára 1917-re, illetve annak hatásaira fókuszált a konferencia, hanem felhasználta az alkalmat arra, hogy Oroszország történetét egy tágabb perspektívában tekintse át, s nemcsak az előzményekkel, hanem az

események utóéletével, a Szovjetunió történetével is foglalkozott, ezért is kapta a rendezvény a fent említett címet. Éppen az említett szempontok miatt a fórum tematikáját nem korlátoztuk le az 1917-es forradalmakra, hanem az orosz történelem korábbi és későbbi periódusaiból is szívesen fogadtunk referátumokat, témajavaslatokat, akkor is, ha azok csak lazán vagy áttételesen kötődtek az első világháború végi oroszországi eseményekhez. Ily módon tematikailag rendkívül gazdag, sokszínű előadásokat hallhattunk az egész napos jó hangulatú munka során, amelyek tárgya a Duna-delta ellenőrzésétől, Oroszország 1801–1807 közötti Földközi-tengeri politikájának vizsgálatától, az első lenini koncentrációs táborok létrejöttének történetén át, a zsidó kérdés bolsevik értelmezésén és Hruszevszkij forradalomfelfogásán keresztül Gorbacsov külpolitikája és a NATO terjeszkedési kereteinek vizsgálatáig terjedt, hogy csak néhány markánsabb címet emeljünk ki az elhangzott előadások sorából.

Hogy mégis kapcsolódjunk a konferencia konkrét apropójához, a MOSZT Kutatócsoport vezetője *Bebesi György* tartott egy bevezető elméleti-historiográfiai jellegű plenáris referátumot „1917 elméletei és tényvázlata” címmel, amely 1917 értelmezési lehetőségeiről szólt, illetve röviden, egy objektivitásra törekvő tömör áttekintésben végig követte a 100 évvel ezelőtti eseményeket, ezzel mintegy keretet adott a konferenciának, és igyekezett szakmailag kontextusba helyezni a későbbi előadásokat. A referátumok többsége színvonalas anyagot tartalmazott, így már a jó hangulatú, jóízű szakmai beszélgetéseket generáló, jelentős érdeklődés mellett folyó munka (és az abba iktatott munkaebéd) során felmerült, hogy a fórum anyagát kötetben lenne érdemes megjelentetni, a házigazda kutatócsoport MOSZT Könyvek sorozatában.

Felhívásunkat a konferencia zárása után néhány hónappal ki is küldtük a résztvevőknek, de részben az egyetemi-akadémiai munka sajátosságai miatt, részben azért, hogy minél több szerző anyagát tudjuk közzétenni, bevárva írásaikat, a kéziratok leadási határidejét többször is módosítottuk. Sajnos néhány szerzőtől ennek ellenére sem kaptuk meg előadásaik anyagát, amit némileg ellensúlyozott, hogy azok közül a potenciális előadók közül, akik VIS MAIOR miatt nem tudtak részt venni rendezvényünkön, utólag megkaptuk referátumaik írásos változatát. Így az eredeti célkitűzést, a konferencia anyagának kötetben történő megjelentetését csak most, mintegy két és fél évvel annak

lezajlása után tudjuk teljesíteni, de talán még mindig a magyar tudományos életben megszokott határidőkön belül.

Az így összegyűlt anyag végülis egy sajátos metszet lett, egy mozaikdarab az orosz–szovjet történelemből, amely elsősorban az előadók érdeklődése, kutatási szakterülete alapján állt össze. A témák sokszínűsége miatt közzétételének egyetlen lehetséges rendezőelve a kronológiai sorrend lett, amit csak egy esetben, a keret jellegű bevezető előadás elsőként történő közlésével törtünk meg. A kötetben 15 írás található, általában az eredeti előadásjellegnek megfelelő rövidebb, általában 20.000 karakter körüli terjedelemben, s bízunk benne, hogy összeségükben egy érdekes szeletét villantják fel a hazai történeti ruszisztika 2017-es állapotának, az orosz történelem jelenlegi tudományos felfogásának, s a szervező műhelyek tudományos tevékenységének.

Bebesi György

Pécs, 2020. február 15.

BEBESI GYÖRGY

1917 ELMÉLETEI ÉS TÉNYVÁZLATA – 9 SŰRŰ HÓNAP TÖRTÉNETE

Mi is történt 1917-ben Oroszországban? Hogy is született meg a történelem első kollektivista tulajdonra épülő államalakulata a Szovjetunió? Ez a kérdés bár történettudományi jellegűnek tűnik, de nagyon sokáig a magyar és tegyük hozzá az orosz rendszerváltás után is erős aktuálpolitikai felhangokat kapott, mert minden politikai erő erősen historizálva a maga érték és szempontrendszerét vetítette vissza a múltba, és e szerint próbálta értelmezni az egykori eseményeket, és próbált ebből politikai tőkét kovácsolni a jelen számára, ezért a kérdés érzékenysége a mai napig megmaradt. Jelen tényvázlat Pécsen az Akadémiai Bizottság székházában 2017 októberében tartott centenáriumi konferencia bevezető előadása, amely kísérletet tett arra, hogy az 1917-tel kapcsolatos főbb historiográfiai elméleteket röviden összefoglalja, és az alig háromnegyed év történetéről egy tényvázlatszerű, lehetőleg távolság és mértéktartó áttekintést adjon, amellyel mintegy keretet biztosított a konferencia egyes résztémákat kidolgozó előadásainak.

1917-ről szólván először az események jellegét kell tisztázni, hiszen a minősítések a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a bolsevik puccsig terjedtek. Mert mi a forradalom a mai fogalmaink szerint? Felgyülemlett szociális feszültségek miatti társadalmi robbanás, mely alapvető változásokat generál a gazdaságban a társadalom szerkezetében és magában az államban is. A marxista teória szerint az osztályharc legélesebb formája, amelyben a társadalom antagonisztikusan szembenálló erőinek összecsapása a fegyveres harc formáját ölti. A kortársak, például a kiváló képességű miniszterelnök, Sz. J. Vitte polgárháborúról beszéltek, a munkások és tőkésék háborújáról. Megint mások puccsról írtak, egy fegyveres kisebbség erőszakos hatalommegragadásáról, néhány szerző pedig munkáslázadásról, fegyveres felkelésről értekezett.

Magunk elméleti alapvetésként azt tartjuk fontosnak a probléma megközelítésében, hogy ne historizáljunk, ne a mai értékeinket és fogalmainkat vetítsük vissza a múltba, *hanem tárgyilagosan magát a kort vizsgáljuk a saját viszonyrendszerében.* Az 1917-tel kapcsolatos viták

részben terminológiai, részben mennyiségi, részben politikai töltetűek voltak, és ma már szerencsére a 100 éves évfordulóra kezdenek valóban történettudományi kérdésekké válni, és tárgyilagos szaktudományos módszerekkel elemezhetőek. *Krausz Tamás* tipológiája alapján *Napjaink historiográfiája 5 főbb elméletet*, elméletcsoportot különít el az események megítélésével kapcsolatban:

1. *Tradicionális megközelítés, vagy NOSZF elmélet.* Ez egyenes ívű, egyre gazdagodó fejlődésnek írja le Oroszország 20. századi történetét, amelynek 1917 így szerves része volt, a rendszerváltásig ez volt a hivatalos szovjet történetírói álláspont. Ennek egy korrigált alváltozata jelent meg a 80-as évektől, amely szükségszerűnek tekinti Oroszország történetében az első világháború végi hatalmváltást, de hozzátézi, hogy ez rengeteg áldozattal járt és egy borzalmas terrorrendszer, diktatúra kiépüléséhez vezetett.

2. *A bűnbak elmélet,* amely alapvetően a nyugati fejlődés kategória és értékrendszerét vetíti rá Oroszországra, és ebből a nézőpontból 1917 októbere gonosz erők, egy marginális kisebbség által végrehajtott, külföldről finanszírozott puccs volt. Ez elsősorban az angolszász történetírásra jellemző.

3. *Az ellenforradalom elmélet,* amely szellemiségében hasonló az előzőhöz, az októberi eseményeket regresszív folyamatnak tekinti, mert felfogása szerint véget vetett a februári forradalommal megindult békes átalakulásnak, demokratikus fejlődésnek, ezt is főként nyugati történetírói iskolák vallják, de néhány magyar történész is „rácsatlakozott” az utóbbi két elmélet valamelyikére.

4. *A közgazdasági megközelítés,* amely nem ideológiai oldalról, hanem elkerülhetetlen *modernizációs átalakulásként* közelíti meg az eseményeket, kiindulva abból, hogy Oroszország GDP-je mindössze 6%-a az USA-nak az első világháború előtt, hozzátéve, hogy azok az orosz fejlődési sajátosságoknak megfelelően véresen, kegyetlenül mentek végbe, e tekintetben Nagy Péter kora újkori reformjaival von párhuzamot. Ezt Kelet-Európai, köztük orosz, és Nyugat-Európai történészek egyaránt vallják.

5. *Az utolsóként említett elmélet egy olyan autochton orosz jelenségnek* tekinti 1917-et, amelyre az egyetemes történelem elvei nem érvényesek, s amelyekben az orosz államellenes anarchista hagyományok ötvöződtek Pugacsovtól a dekabristákon át az anarchista terroristákig. Ezt az álláspontot főként orosz történetírók képviselik.

Az alábbiakban a referátum szűkre szabott keretei között egy rövid *tényvázlatát* nyújtjuk annak, hogy tulajdonképpen mi is történt 1917 februárja és októbere között, tesszük ezt nem mellékesen abból a megfontolásból, hogy egy centenáriumi konferencián legyen egy olyan előadás, amely áttekintő módon foglalkozik a 100 éves évforduló témájával, s amelynek keretében az egyes részproblémák értelmezhetők.

A torlódott szerkezetű orosz társadalomban az első világháború az összes korábbi és újabb keletű konfliktusforrást egyszerre hozta a felszínre, és 1916-ra már látszott, hogy az „agyaglábú kolosszus” összeroppan. A IV. Állami Dumában 1915-ben szinte valamennyi párt részvételével létrejött *Progresszív Blokk* 1916-ban már egyértelművé tette, hogy nem a Birodalom megmentéséért, hanem a cár és a tehetetlen kormányának eltávolításáért küzd. Az események *Raszputyinnak*, a cári kegyencnek 1916. december 17-i meggyilkolásával kezdődtek. *Megőlésének* a személye iránti gyűlöleten kívül komoly *politikai oka is lehetett*, nyílt titok volt, hogy a sztarec és a cárné, és a körük szerveződő főként balti németekből álló ún. *udvari párt* különbékét szeretne kötni a németekkel.¹ 1917 februárjában súlyos sztrájk és tüntetéshullám söpört végig Oroszországon, aktivizálódtak az illegális politikai erők, elsősorban a szociáldemokraták, mintha az 1905-ös első forradalom forгатókönyve ismétlődött volna. A hadsereg lázadó félben volt, a rendőrség lebénult, a háborús nélkülözés miatt magasra csaptak az indulatok. *Február 10-én* Miklós még a főhadiszálláson találkozott *Rodzjankóval*, a дума elnökével, és azt kérte, hogy a дума legyen korrekt a kormánnyal, fölöslegesen ne bírálja, és ne nehezítse a munkáját, *ez volt utolsó uralkodói megnyilvánulása. A február 14-én* összeülő negyedik állami дума azonban úgy látta, hogy csak úgy mentheti meg a Birodalmat, ha lemondatja Miklóst és leváltja tehetetlen kormányát. A február 14-i ülésen Miklós utolsó kabinetjét már csak 3 miniszter képviselte, és *Golicin* miniszterelnök is nagyon gyorsan távozott.

Február 23-án kitört a forradalom, az utca forradalma, most már mindenképpen lépni kellett, így a főbb dumapártok a kadetok és az oktoberisták vezetői *Miljukov* és *Gucskov* a törvényhozás nevében átvették

¹ Éppen ezért többen a friss szakirodalomban pl. Andrew Cook, a hírhedt gyilkosság mögött az angol titkosszolgálatot sejtik.

a hatalmat, és Lvov herceg elnöklete alatt létrehozták az *Ideiglenes Kormányt*, ez volt a *Duma forradalma*. Ugyanaznap alakult meg a társadalom által spontán szervezett *Katona és Munkásküldöttek Petrográdi Szovjetje*, szintén 1905-ös mintára, ugyanabban az épületben, Patyomkin herceg kastélyának két szemben lévő szárnyában, létrejött a *kettős hatalom*. Megindult az autokrácia felszámolása, első lépéseként letartóztatták Carszkoje Szeloban a cárnét, *Alexandra Fjodorovná*t. A hírek hallatára Miklós elindult Petrográdra, hogy tisztázza a helyzetet. Dno állomáson azonban megállították és az Északi Front parancsnoka *Ruszki* tábornok letartóztatta. *Másnap hajnalban Miklós lemondott*, és bejelentette egy parlamentáris kormány megalakítását, és ezt megtáviratozta Rodzjankonak, ám Rodzjanko telefonon jelentkezett: a kiáltvány elkésztett, mindenki az uralkodó lemondását kívánja. Ekkor *másodszor is lemondott*, ezúttal *fia Alekszej javára*. Még aznap este 10-kor megérkezett hozzá a Duma Ideiglenes Bizottsága nevében két jobboldali képviselő, akik korábban tűzbe mentek volna érte, az oktobrista Gucskov, és a *feketeszásas Sulgin*. A rendkívül zavarban lévő monarchista politikusok közölték, hogy nincs más lehetőség, mint a feltétel nélküli lemondás. Miklós ezt kényszerűen elfogadta, és *immáron harmadik kiáltványában öccse Mihály nagyherceg javára mondott le a trónról*. Amikor azonban Sulginék visszatértek Petrográdra, kiderült, hogy a Duma hallani sem akar Mihályról, *a Romanov dinasztia kora véglegesen véget ért*.²

Az *első Ideiglenes Kormány Lvov herceg* vezetésével kezdte meg működését, és nagyon nehéz helyzetben volt; folyt az első világháború, a szövetségesek Oroszország háborúban tartását szerették volna, a tömegek viszont *békére vágytak*. Szükség lett volna mielőbb *földreformra* is, hogy a több 10 milliós parasztság földigényét kielégítsék, és szükség lett volna *polgári demokratikus reformokra*, pl. Oroszországban még mindig nem lehetett legálisan elválni, a nők nem voltak emancipálva.

² Március 8-án Miklós csatlakozott a *Carszkoje Szeloban lényegében házi őrizetben lévő családjához*, az Ideiglenes Kormány az ún. Sándor palotát utalta ki számukra addig is, amíg a sorsukról dönt. Ha nem lettek volna védőőrizetben, a feldühödött tömegek valószínűleg meglíncseltek volna őket, hiszen a közvélemény őket tartotta felelősnek a háborús áldozatokért. Ugyanakkor az új hatalom nem akart felvállalni egy nyilvános bírósági tárgyalást és kivégzést sem. Az Ideiglenes Kormány mérsékelt tagjai azt tartották volna jó megoldásnak, amit Gucskov és Sulgin már a pályaudvaron javasoltak, nevezetesen, hogy az uralkodót engedjék ki családjával külföldre, elsősorban unokafivére *V. György* angol király jöhetett volna szóba. Végül azonban a brit uralkodó a közvélemény miatt nem támogatta a befogadás gondolatát, így a cári család házi őrizetben maradt.

Eközben megjelentek az első orosz forradalom idején szerveződő, s azóta a parlamentből kiszorult vagy illegálisan lévő politikai erők is, így az *SZR-ek*, a terror hívei, az *eneszek*, a *népi szocialisták*, és ismét felbukkantak az *OSZDMP radikális szárnyát képező bolsevikok*, akik márciusban még csak 25 ezer főt számláltak, és szerte az országban még kisebbségben voltak. A Petrográdi Szovjet szerette volna kiterjeszteni hatalmát a teljes országra és átvenni a széteső cári közigazgatás helyét, de ez volt a célja Lvov kormányának is. Utóbbi politikájának lényege egy *nemzeti nagykoalíció* létrehozására irányult, ezért meg akartak egyezni az ekkor még mérsékelt mensevikok által irányított szovjetekkel, és egy olyan kormányt létrehozni, amelyben majd együttes erővel kezelik a súlyos háborús helyzetet és a belpolitikai krízist.

Ekkor érkezett haza április 3-án Szentpétervárra a Finn Pályaudvarra a bolsevik párt emigrációban élő vezére, Vlagyimir Iljics Uljanov, vagy ahogy mindenki ismeri, *Lenin*, útját egy *F. Plattent* nevű francia szociáldemokrata szervezte, Svájcban és Németországon keresztül érkezett vonattal.³ A Finn Pályaudvaron az érkezésére sereglő több 100.000-es tömeg előtt elmondott beszéde lett a *híres áprilisi tézisek*, amelynek első mondata így hangzott: „*semmiféle hatalmat az Ideiglenes Kormánynak*”, ez a mondat véget vetett a békés átalakulás lehetőségének Oroszországban. Működött a *permanens forradalom* elmélete,⁴ a súlyos válság körülményei közepette a bolsevikok lehetőséget láttak arra, hogy a helyzet végsőkéig történő élezésével megragadják a hatalmat, ezért nem engedhették meg az Ideiglenes Kormány stabilizálódását.⁵ Lvov és kormánya habozott, késlekedett a várt reformok bevezetésével, nem osztott földet, sőt elkövetett egy súlyos hibát, amellyel

³ Mivel a németeknek elvileg, mint ellenséges állam polgárát fogságba kellett volna vetniük, *területenköüliséget* biztosítottak a vonatnak, amely így akadálytalanul átmehetett a német területeken, ez volt az a bizonyos híres leplombált vagonos történet, ugyanis, ha kiszállt volna, német földre lépett volna, és így azonnal letartóztatják.

⁴ Ezt az elméletet még Trockij dolgozta ki az első orosz forradalom idején, az 1905-ös decemberi moszkvai bolsevik fegyveres felkelés leverése után, bár egyesek Leninnek tulajdonítják. Lényege szerint a bolsevikok önmagukban nem elég erősek, hogy megdöntsék a cári rendszert, de krízishelyzetben addig kell élelniük a társadalmi feszültséget, amíg a radikalizálódó tömegek segítségével ez lehetővé nem válik.

⁵ Lenin teóriájában átirta Marx elméletét a közösségi jóléti társadalom létrehozásáról, amelyről a múlt századi filozófus azt tartotta, hogy annak egy fejlett országban kell megtörténnie, Lenin azonban úgy vélte, hogy a kapitalista rendszer *leggyengébb láncszeme*, Oroszország szakítható el. Nem volt tekintettel arra, hogy ily módon a Marx által

a radikálisok malmára hajtotta a vizet. A miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy szövetségesei felé hűséggel tartozik, és külügyminisztere *Miljukov* a közhangulat miatt erről *titkos jegyzékben* biztosította az Antantot. A jegyzék azonban kiszivárgott, óriási botrány lett, *Miljukov* külügy és *Gucskov* hadügyminiszterek lemondtak, *Lvov* kénytelen volt átalakítani kormányát, májusban létrejött a 2. *Lvov* kormány. Ebbe a kormányba már beléptek a korábban csatlakozott pártokon kívül a mensevikek, az eneszek és az eszerek is, így az *valóban koalíciós kormányra* vált, a szovjetekben viszont, fokozatosan többségbe kerültek immáron nevüknek megfelelően a bolsevikok.

Júniusban a kialakult feszült és megoldatlan belpolitikai helyzetet egy külső katonai sikerrel próbálta a maga javára billenteni a II. *Lvov* kormány. *Kerenszkij* hadügyminiszter utasítása alapján *Bruszilov* főparancsnok irányításával óriási offenzívát indítottak, amely azonban *Tarnopolnál* összeomlott, és a kudarc rengeteg áldozattal (150.000 fő) járt. A vereség konszolidáció helyett éppen ellenkező hatást váltott ki, a dühödt tömegek békét követelve utcára vonultak, és az *Ideiglenes Kormány* tehetetlenségében középük lövetett (400 halott), majd betiltotta a bolsevik pártot, mert világosan látta, hogy a tömegek radikálizálódásáért a bolsevikok a felelősek. A sorozatos botrányok azonban elsodorták *Lvov* második kormányát is, és *június 21-én megalakult a Harmadik Ideiglenes Kormány*, talán furcsa módon éppen a súlyos vereségért felelős volt hadügyminiszter *Kerenszkij* vezetésével, aki civilben történész volt.

A föld alá kényszerített radikális szociáldemokraták megkezdték a felkészülést a hatalom átvételére, fegyvereket gyűjtöttek, felkelési forgatókönyveket készítettek, a várható események irányítására titkos katonai bizottságot hoztak létre, amelyben már *Sztálin* és *Trockij* neve is felbukkant, folyt a *Vörös Gárda* felfegyverzése és felkészítése.

Eközben *Kerenszkij* nem tagadva meg történész mivoltát, elegáns forgatókönyvet készített Oroszország jövőjéről: francia mintára *alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat* írt ki október végére, *szeptember 1-jére bejelentette a köztársaság kikiáltását*, az állam irányítását pedig a választásokig egy *5 tagú direktórium* kezébe kívánta letenni. Egy polgári köztársasághoz azonban erős polgárság kellett volna, amely Oroszor-

megálmodott jólét közössége helyett csak a nyomor közösségét lehet teríteni osztálytársadalmi szinten.

szágban szinte teljesen hiányzott. Oroszország agrár ország volt, lakosságának több mint 80%-a, közel 100 millió ember még mindig az agráriumból élt. A tömegek a mögé álltak, aki a vágyott *földosztást* megígéri számukra. Ez volt Lenin nagy felismerése, akinek híres mondanása, az „*ám legyen*” sokak szerint eldöntötte az 1917-es küzdelem sorát: a bolsevikok ekkor elvből feladva korábbi közös gazdaságok létrehozására irányuló teóriájukat, meghirdették a földosztást, és ezt a propagandájukban intenzíven terjeszteni is kezdték. Másrészt következetesen kiálltak a háború befejezése mellett, és a *béke* volt az a szó a föld mellett, amit a háborúban megfáradt emberek leginkább hallani akartak. Innentől kezdve érezhetően mögéjük álltak a tömegek, és egyre nőtt a számuk a szovjetekben is: míg korábban illegalitásban alig 5.000-en, márciusban is még csak 25.000-en voltak, addig októberre már 350.000 tagot számláltak – és nyár végére Moszkvában és az országban mindenütt már nevüknek megfelelően valóban többségek voltak.

Augusztusban magukhoz tértek benukltságukból a *monarchista erő*k is. Korábban sokkolta őket a cári letartóztatása, a Monarchia megdöntése, a cári kormány lemondása, és hosszú hónapokon keresztül csak sodródtak az eseményekkel. Alapvetően két csoportjuk alakult ki, akik együttműködtek az Ideiglenes Kormányokkal, ide tartozott pl. az egykori feketeszázas, a cárt lemondató Sulgin, és azok az ultramonarchisták, akik Oroszországot csak autokrata rendszerként tudták elképzelni, ők februárban illegalitásba vonultak, vagy egyszerűen csak a passzivitást választották.⁶ Augusztus 12-ére a monarchisták Moszkvába tanácskozást hívtak össze, hogy egyesítsék erőiket, és koncepciót dolgozzanak ki a helyzet megoldására. Tanácskozásuk alatt 400.000 moszkvai vonult az utcára, tüntetve a kongresszus ellen. Magán az értekezleten kiderült, hogy Miklósban már nem bíznak, és vagy egy másik Romanov herceg vezetésével képzelik el a Birodalom helyreállítását, vagy az egész dinasztíát mellőzve *nyílt katonai diktatúrát* vezetnék be a rend helyreállítása céljából. Talán a tüntetések miatt is, de ez utóbbi álláspont győzedelmeskedett, és a kongresszus a katonai megoldás mellett foglalt állást. Ez az erő végleges polarizációját jelentette. *Augusztusra az illegalitásba szorult bolsevikok proletár, az*

⁶ Főként az egykori Fekete Blokk tagjai tartoztak ez utóbbi csoporthoz, jellemző képviselőjük volt Puriskevics, aki még 1905-ben az Orosz Nép Szövetségét, a legnagyobb szélsőjobboldali pártot alapította.

újjászerveződő monarchisták katonai diktatúrában gondolkodtak, a tetszetős elméleteket alkotó Kerenszkij mögött pedig politikai vákuum keletkezett. A moszkvai monarchista kongresszus a még intakt katonai erővel rendelkező Kornyilov tábornokot bízta meg azzal, hogy semmisítse meg a szovjeteket, de egyúttal az Ideiglenes Kormányt is. A tábornok főként kozákokból álló „vad hadosztályával” augusztus 25-én indult el Szentpétervár felé, s ekkor kiderült, hogy Kerenszkijnek nincs katonai ereje, amivel megállíthatná. A miniszterelnök a közös veszély miatt kényszerűségből megegyezett a szovjetekkel, akik ekkor még szintén nem rendelkeztek fegyveres erővel, ám agitátoraikkal, prostituáltakkal, élelmiszerszállítmányokkal felbomlasztották Kornyilov seregét, amely el sem jutott a fővárosig, katonai vezetője Krimov tábornok öngyilkos lett, augusztus 30-ra a puccs összeomlott.

Kerenszkij a győzelem után ismét illegalitásba kényszerítette az őt sajátos módszerekkel megmentő bolsevikokat, s bár szeptember 1-jén ígéretének megfelelően kikiáltotta a köztársaságot és létrehozta a direktóriumot, majd szeptember 25-én átalakította kormányát (ez már a negyedik ideiglenes kormány!), az már világossá vált, hogy a monarchisták újabb bukása után ténylegesen *a küzdelem a hatalomért, amely az Ideiglenes Kormányt és az ekkor már masszív bolsevik többségű szovjetek között fog eldőlni.*

A mensevikek és a mérsékelt ellenzéki erők az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokra készültek, és erre kívánták rávenni a munkásságot is, a bolsevikok azonban mint láttuk, már nyár óta készültek a hatalom fegyveres átvételére. Október 12-én célegyenesbe fordult a felkészülés, a bolsevik KB 29 tagú *Forradalmi Katonai Bizottságot* hozott létre, amelynek konkrét feladata volt a felkelés megszervezése és lebonyolítása, a KB részéről ezt Trockij irányította, felgyorsították a Vörös Gárda kiképzését is. Október 16-án létrehozták a *Forradalmi Katonai Központot*, amelyet Lenin és Trockij irányított, ez a szervezet vezényelte le később a Petrográdi⁷ felkelést.⁸ Október 25-ére összehívták a II. *Összoroszországi Szovjetkongresszust*, mivel a kormány a lázadást erre a

⁷ Petrográdra az első világháború kitörésekor keresztelték át Szentpétervárt, hogy a nevében németesen csengő „burg” kifejezést egy tisztán szlávra, a „grad”-ra cseréljék.

⁸ A felkeléssel nem mindenki értett egyet, *Kamenyev és Zinovjev* a KB tagjai nem tartották erre érettnek a helyzetet, és megvárták volna az Alkotmányozó Nemzetgyűlés eredményeit, álláspontjukat a sajtóban is nyilvánosságra hozták, így a felkelés ténye kitudódott.

napra várta, ezért előre hozták egy nappal, és október 24-én éjjel robbantották ki.

Reggelre már elfoglalták a főváros stratégiai pontjait, lezárták a Petrográdra vezető utakat, és gyakorlatilag komolyabb ellenállás nélkül birtokba vették a fővárost, a karhatalom átállt vagy passzív volt. Az eseményeket a Forradalmi Katonai Központ az egykori leánynevelő Intézetből a *Szmolnijból* irányította. Az ideiglenes Kormány székhelye a cárok egykori Téli Palotájában volt, ahol a kabinet elveszítve kapcsolatát a valósággal a felkelés időpontjában is ülésezett. Mire a felkelő tömegek odaértek, Kerenszkij miniszterei már csupán néhány tisztiiskolás védelme alatt álltak, akik a később forradalmi mitológiával szemben letették a fegyvert, a IV. Ideiglenes Kormányt gyakorlatilag vér nélkül döntötték meg, tagjait letartóztatták, Kerenszkij elmenekült.

A genesis, a születés pillanatait utólagosan a szovjet történetírás heroizálta, „megszólalt az Auróra ágyúja”, súlyos harcokról, a Téli Palota ostromáról írtak, forradalmi mítoszt teremtve ezzel.⁹ A Munkás Paraszt és Katonaküldöttek II. Összorosz Kongresszusa párhuzamosan ülésezett az eseményekkel, a fórum munkájában ismét minden baloldali erő részt vett. Hosszas vita után, amelynek során a mensevikek és az eszerek kivonultak az ülésről, a Téli Palota elfoglalásának hírére *kinyilvánították a szovjethatalmat*, kihirdették a proletárdiktatúrát. Másik két nagyon fontos *dekrétumuk a földről szólt*, amelyben nyári pálfordulásuk után tett ígéretüknek megfelelően földosztást hirdettek, illetve *hitet tettek a háború befejezése mellett*.

A petrográdi események után felkeléshullám söpört végig az országon, nem mindenhol ment békésen a hatalomátvétel, Moszkvában pl. súlyos harcokra is sor került, november elejére foglalták el a második legfontosabb várost, és december elejére a bolsevikok minden nagyobb központban átvették az irányítást.

Néhány nappal a hatalomátvétel után már megkísérelték megdönteni a frissen kikiáltott szovjethatalmat, október 27-én Kerenszkij a Petrográd alatt állomásozó Krasznoj tábornok segítségével megpróbált visszakerülni a hatalomba, aki megindult csapataival a főváros ellen, már Carszkoje Szelot és Gatcsinát is elfoglalta, amikor leverték

⁹ Néhány évvel később *Szergej Einstejn* a kiváló filmrendező megrendezte *Nagy Október* című filmjét, amelynek forgatása során több statiszta halt meg, mint ahány résztvevő a tényleges történelmi események során, és ez az alkotás is hozzájárult az utólagos mítosz teremtéséhez.

és elfogták, Kerenszkij ezúttal női ruhában menekült. Ugyancsak 27-én a szovjethatalmat elutasító eszerek és jobboldali mensevikek is ki-robantották a fővárosban egy belső lázadást, ezt 29-re sikerült pacifikálni. Az események hatására a Népbiztosok Tanácsa az új bolsevik kormány, egy önvédelmi szervezet felállítása mellett döntött, ez lett a később hírhedté vált VCSK, az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság, első vezetője Félix Dzszerzsinszkij lett.¹⁰

A bolsevikok eleinte rendkívül népszerűek voltak, *pótolták az elmaradt polgári reformokat*. Első intézkedéseik között államosították az iskolákat, kihirdették a lelkiismereti szabadságot, bevezették a 8 órás munkaidőt, eltörölték a címeket és rangokat, egyenjogúvá nyilvánították a nőket, bevezették a polgári anyakönyvvezetést és engedélyezték a válást, eltörölték a „törvénytelen gyermek” elnevezést. Ígéretüknek megfelelően *megkezdték a földosztást*. Arra azonban vigyáztak, hogy a földet ne tulajdonba, hanem bérletbe adják, ez már előre vetítette későbbi kisajátításukat, és november közepén megkezdték a kártalanítás nélküli államosításokat.

Október végén a fegyveres hatalomátvétel ellenére megtartották a régi listák alapján a még Kerenszkij által kiírt *alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat*, amelyeken bár baloldali többség született, a legtöbb szavazatot az eszerek kapták.¹¹ Így a hatalomátvétel utólagos legalizálása nem sikerült, *az Alkotmányozó Nemzetgyűlést azonban január 5-re mégis összehívták*, abban a reményben, hogy a nem bolsevik többséget rá tudják venni a szovjethatalom támogatására. Miután kiderült, hogy a nemzetgyűlés a forradalmat és annak dekrétumait nem ismeri el, január 6-án a testületet feloszlatták, az alkotmányosság rövid életű kísérlete véget ért. A hatalom kérdése látszott, hogy fegyveres úton fog eldőlni, 1918 tavaszától kibontakozott a polgárháború, amelynek leegyszerűsített képlete az volt, hogy *valamennyi politikai erő a bolsevikok ellen*.

¹⁰ Ennek a politikai rendőrségnek lettek nem kevésbé hírhedt utódszervezetei a GPU, az NKVD, MVD, majd a KGB.

¹¹ A választásokon baloldali pártok koalíciója 59.6%-ot ért el, ami azt mutatja, hogy legálisan is át tudták volna venni a hatalmat, bár az eredményeket biztosan befolyásolta a néhány nappal korábban lejátszódott forradalom. A baloldali pártok közül az eszerek kapták a legtöbb szavazatot, 40.4%-ot, ez önálló kormány alakítására ugyan nem lett volna elég, de baloldali szövetségeikkel együtt egy koalíciós kormány létrehozására már igen. A bolsevikok 24%-ot kaptak, ami a korábbi illegális után nem volt rossz eredmény, de lehetetlenné tette, hogy ezzel utólag legitimálják hatalmukat. A mélypon-
ton lévő polgári pártok mindössze 16%-ot kaptak.

Ígéretüknek megfelelően a bolsevikok ki szerettek volna lépni a háborúból, ez elemi érdekük volt, hogy levegőhöz jussanak és rendezék soraikat. December 22-én a német megszállás alatt lévő *Breszt-Litovszkban* megkezdődtek a béketárgyalások, amelyen hamar kiderült, hogy szó sem lehet annexió és hadisarc nélküli békéről, amit a bolsevikok elképzelték, a németek igényt tartottak a háború során megszállt területekre, így lengyel-Oroszországra, Litvániára, Lettország, Ukrajna és Belorusszia jelentős részére. Miután a Kamenyev, majd Trockij vezette békeküldöttség késlekedett az aláírással, a németek támadásba lendültek, és újabb területeket foglaltak el, így 1918. március elején a békét már csak sokkal rosszabb feltételekkel sikerült aláírni. A béke aláírása miatt a szerződés ratifikációjakor a baloldali eszerek kiléptek a kormányból, *a koalíciós kormányzás tiszavirág életű időszaka véget ért*, de az új hatalom időt nyert, és megkezdte a Vörös Hadsereg szervezését.

A véres, közel 4 évig tartó polgárháborút a hadikommunizmust bevezető és a nagyvárosokat, az ipari erőforrásokat birtokló bolsevikok megnyerték.¹² Közrejátszott ebben a Központi Hatalmak veresége és az Antant erőinek elfáradása, a nyugati hátszágok munkásainak háborúellenessége is. Szovjet-Oroszország Rapallóban csak Németországgal tudott békét kötni az úgynevezett *nulla megoldás* alapján, és nemzetközileg elszigeteltté vált. Az új kollektivistá tulajdonra épülő állam kialakulása 1922 decemberében zárult le, amikor hivatalosan is megalakult a Szovjetunió, amely a történelemben jól ismert módon befolyásolta, meghatározta a 20. század, s benne hazánk történelmét is.

Válogatás a téma bibliográfiájából

BEBESI György: *A „Pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához*. IPF, Pécs-Szekszárd, 1997.
BEBESI György: *A feketeszázadok*. Ruzsisztikai Könyvek VI. Magyar Ruzsisztika Intézet, Bp. 1999.

¹² A polgárháború során likvidálták egy különösen kegyetlen epizód keretében a cári családot is, annak érdekében, hogy nehegy Miklós személye egyesíthesse a vörösök ellen küzdő különféle fehérgárdista erőket. A cár és családja kivégzésével párhuzamosan megindult a nagyhercegek levadászása is.

BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása*. MOSZT Könyvek 5. MOSZT Pécs, 2011.

BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon, Pécs, 2017.

BEBESI György – KOLONTÁRI Attila – LENGYEL István (szerk.): *Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából*. MOSZT Könyvek 3. MOSZT-TCE Pécs, 2009.

DOLMÁNYOS István: *A Szovjetunió története*. Kossuth, Bp. 1991.

FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Maecenas, Bp. 1997.

HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Bp. 1996.

KRAUSZ Tamás: *A cártól a komisszárokig*. Kossuth, Bp. 1987.

KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág, Bp. 2008.

KRAUSZ Tamás – SCHILLER Erzsébet (szerk.): *1917, és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruzsisztikai Könyvek III. Magyar Ruzsisztika Intézet, Bp. 1998.

KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos: *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991*. Akadémiai K., Bp. 1992.

LENGYEL István: *Oroszország – Szovjetunió (1917-1939)*. IKVA, Bp. 1991.

PIPES, Richard: *Az orosz forradalom története*. Európa, Bp. 1997.

RADZINSZKIJ, Edvard: *Az utolsó cár*. Európa, Bp. 1995.

SERVICE, Robert: *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Park, Bp. 2006.

SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *A Romanovok*. Pannonica, Bp. 2002.

REFORMTERVEK ÉS REFORMOK AZ OROSZ KORMÁNYZATI POLITIKÁBAN 1801-1811

Jelen tanulmány a 19. század első évtizedének reformpolitikáját vizsgálva az orosz modernizáció helyzetéről ad rövid áttekintést. Azt kívánja prezentálni, hogy *I. Sándor* (1801-1825) a hatalomra jutása után miként tudta realizálni a már trónörökösként kidolgozott programját, az orosz állam átalakítására irányuló tervét, kik vettek részt a reformok kimunkálásában, milyen tervezetek születtek a vizsgált időszakban a kormányzati politikában és azon kívül, illetve milyen eredménnyel zárult a fiatal uralkodó reformtevékenysége.

Tradíció és modernizáció

I. Péter uralkodásától a progresszió kérdése bekerült az orosz kormányzati politikába, a „felzárkózás Európához” az „utolérési törekvések” fő mozgatója lett, a reformok ügye kormányzati programmá vált. I. Sándor a 19. század első évtizedében bevezetett reformjaival a 18. századi reformfolyamatot folytatta.

Az európai változások: a felvilágosodás és a francia forradalom Európában nagy népszerűségnek örvendő eszméi, különösen a személyi szabadságjogok és a polgárok egyenlőségének eszméje, eljutottak Oroszországba is. Az orosz kormányzat nem engedhette meg magának, hogy ne reagáljon ezekre az új politikai jelenségekre. A 19. század elejére az Orosz Birodalom nagyhatalommá vált, ambíciói a nemzetközi küzdőtéren megnövekedtek.¹ Oroszország azonban érintetlen egyeduralmi rendszerrel lépett be a 19. századba, és a hatalomnak olyan struktúrájával, amely a kor követelményeinek nem felelt meg. I. Pál uralkodásának végére az állam irányítását végző politikai elit számára nyilvánvalóvá vált, hogy az állami szervek kaotikus állapota miatt az államgépezet az előtte álló belső és külső feladatokat nehezen tudja megoldani, hosszú távon nem lehet hatékony és működőképes.² A nemesi privilégiumokon nyugvó társadalmi-gazdasági, politikai

¹ ORLIK 1995, 13.; HARTLEY 1996, 58.

² MIRONYENKO 1989, 28.

rendszeren a kormánynak változtatnia kellett, hogy növelhesse bevételi forrásait, hogy működőképessé tegye az államapparátust,³ és hogy realizálni tudja külpolitikai törekvéseit a francia forradalom hatására megváltozott nemzetközi rendszerben.

A 19. század eleji modernizáció esszenciáját a sajátos orosz fejlődés adta, annak jellegét és helyzetét az adott időszak politikai viszonyai; a hagyománnyá váló orosz uralkodói/kormányzati gyakorlat („forradalom felülről”)⁴; az uralkodó személye és a kormányzó politikai elit, a művelt liberális szellemű nemesség szerepe a folyamatban határozták meg. A reformok kívánatos és kockázatos volta, a forradalomtól való félelem és a külpolitikai problémák kezelése periódusokban jelentkező reformtevékenységet indukált a kormányzati politikában. I. Sándor uralkodásának első évtizedében az 1801-1804 és 1807-1811 között folytatott reformtevékenység szerves egészet képez. Függetlenül attól, hogy három évre szinte leálltak a reformelőkészítő munkálatok, nincs törés, az első etapban elkezdett munka a másodikban folytatódott és ért véget.

1801-1804 az intenzív reformmunkálatok időszaka volt. Az uralkodó és szűk környezete (*F. C. de La Harpe* és a „fiatal barátok”: A. A. Czartoryski, P. A. Sztroganov, Ny. Ny. Novoszilcev, V. P. Kocsubej) mellett *kormányzati körökön kívül álló csoportok* („összeesküvők”, vagyis *Sándort hatalomra segítőik*: P. A. Zubov, P. A. Pahlen; a „katalini öregek”: P. V. Zavadovszkij, D. P. Troscsinszkij; *tapasztalt idősebb generáció prominens képviselői, liberális szellemű nemesek*: A. A. Beklesov, G. R. Gyerzsavin, A. R. Voroncov, Sz. R. Voroncov, N. Sz. Mordvinov, Sz. P. Rumjancev) is szerephez jutottak, bekapcsolódtak a reformtevékenységbe. Ez által a reformok aránylag nagy nyilvánosságot kaptak, igaz csupán egy rövid időre. Az uralkodó részben akkor szűkítette le és tette titkossá a reformelőkészítő munkálatokban résztvevők körét, amikor világossá vált számára, hogy a reformok ügye lassan halad, reformtervezetei nem kapnak kellő támogatást a tanácsadó testületként felállított Állandó Tanács tagjainál. Elhatározta, hogy azokat szűk körben vitatja meg, és ennek érdekében felállította a Titkos Bizottságot (*Nyeglasznij Komitet*). 1801 júliusától a „fiatal barátából” létrehozott szerv fő feladata a reformtervezetek gyors kimunkálása

³ SZAFONOV 1988, 236.

⁴ Lásd részletesen: EJDELMAN 1989.

lett, amely 1803 végéig összesen 39 alkalommal ülésezett. Gyakorlatilag a Titkos Bizottság tagjai készítették elő és dolgozták ki az Orosz Birodalom legfelső és központi szerveinek átalakítását és a jobbágykérdés megoldását célzó reformokat.⁵ 1803 végére a nemesség ellenállása, majd az 1804-től jelentkező külpolitikai problémák kezelése, Oroszországnak a Napóleon ellenes koalíciókban való aktív részvétele és háborúi miatt a belső reformok fokozatosan háttérbe szorultak. I. Sándor megértette, nagyon nehéz véghez vinni a reformokat; egyeztetnie kell a politikai elittel, a felső bürokráciával és a kormányzó arisztokráciával, akikhez egyébként „fiatal barátai” is tartoztak.

I. Sándor a *tilsiti békekötés* után (1807) tért vissza korábbi elképzeléseihez. 1808 és 1811 között azonban már más módon fogott hozzá a reformok előkészítéséhez. A reformtervek kimunkálásában és a reformtevékenység irányításában a főszerepet magára vállalta és 1808 októberében a nyilvánosság kizárásával tanácsadóját, bizalmi emberét, *M. M. Szperanszkijt* bízta meg az orosz állam társadalmi és politikai rendszerének átalakítását célzó átfogó tervezetének kimunkálásával.

„Gyönyörű kezdet” (Puskin)

Sándor 1801. március 11-én, I. Pál erőszakos eltávolítása révén, palotaforradalommal került hatalomra. A trónra lépve március 12-ei manifesztumában nyilvánosan elhatárolódott apja politikájától. A nagymama, II. Katalin nyomdokain kívánt haladni, feledésbe merült, hogy uralkodása végén kritizálta a politikáját. Első rendeleteivel megerősítette Katalin törvényeit, és visszavont néhány I. Pál által kibocsátott ukázt, elsősorban azokat, amelyek sértették a politikai elit és a nemesség érdekeit. Hatalomra jutásának körülménye és liberális nézete miatt kényszerült arra, hogy engedményeket tegyen és megegyezést keressen a politikai elit képviselőivel. Apja eltávolításában főszerepet játszó összeesküvők, elsősorban *P. A. Pahlen* és a *Zubov fivérek* határozták meg első politikai lépéseit, akik nem értettek egyet nézeteivel és nem támogatták elképzeléseit. A fiatal, tapasztalatlan uralkodót kontroll alatt tartották, arra törekedtek, hogy a központi állami szervek, intézmények súlyát növelve csökkentsék abszolút hatalmát. Az 1801. március 25-én felállított ideiglenes Tanácsban munkájuk a II. Ka-

⁵ RASZKIN 2007, 7.

talán uralma idején elért nemesi privilégiumok megerősítésének szorgalmazásában merült ki, melynek eredményeképpen teljességgel visszaállt a régi rend, megerősítést nyertek az uralkodónó által 1785-ben adományozott kiváltságlevelek. Sándor nehezen szabadult meg hatalomra segítőitől. Azon törekvése, hogy nyilvános fórumot biztosítson reformpolitikája számára, 1801. április 5-én az Állandó Tanács felállításával teljesülni látszott. Az „összeesküvők” és a bürokrácia nemessége között meglévő ellentét miatt némileg enyhült a reá nehezedő nyomás, az ideiglenes Tanács megszüntte egyben uralkodói hatalmának stabilabbá válását jelezte. Sándor az új szerv felállításával „a katalini öregek”, a régi politikai elit támogatását kívánta megszerezni reformpolitikájához, és egyben ellenőrizni akarta őket, de mellette fórumot kívánt teremteni saját híveinek és „fiatal barátainak” is, (akik ekkor tértek vissza a fővárosba, miután Pál uralma idején száműzték őket, illetve önként külföldre távoztak), hogy hivatalosan élvezhesse támogatásukat.⁶

Sándor felkészülten lépett a trónra, rendelkezett az orosz állam átalakításának és a jobbágyrendszer rendezésének konkrét programjával, amelyet még nevelője, a svájci származású, liberális elveket valló F. C de La Harpe, majd trónörökösként (1796-tól) „fiatal barátai” hatására dolgozott ki. Sándort I. Pál politikája egyre inkább arról győzte meg, hogy a trónust reformer cárként kell majd elfoglalnia. A felvilágosodás eszméit és a francia forradalom eredményeit erőteljesebben hasznosító politikájától remélt jelentős változást. Alkotmányt kívánt bevezetni, amellyel garantálná alattvalóinak polgári jogait. Oroszország alaptörvényét az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* alapján, annak szellemében és analógiájára szándékozott megalkotni. Az volt az elképzelése, hogy Oroszországot köztársasággá, végső esetben alkotmányos monarchiává formálja át.⁷ Jól érzékelte, hogy a jobbágykérdés megoldása nélkül a politikai rendszer kívánt reformja megvalósíthatatlan és azzal is tisztában volt, hogy annak rendezése a politikai elit támogatásával és közreműködésével érhető el.

⁶ SZAFONOV 1988, 78.

⁷ BAJGUZIN 2006, 117.

Határozatlan reformer

Sándor 1798 és 1800 között lejegyzett naplóbejegyzései arról árulkodnak, hogy már trónörökösként foglalkoztatta a jobbágyrendszer megszüntetésének gondolata. Elképzelése az volt, hogy *három lépésben* számolja fel a jobbágyság intézményét: 1. megszünteti a jobbágyok embertelen eladását, 2. engedélyezi, hogy minden rendű ember szabadon vásároljon földet, vagy falvakat, ha azon nem tartózkodik jobbágy, 3. valamennyi magánföldesúri jobbágy számára lehetővé teszi, hogy elnyerje szabadságát, ha megfizeti magáért a váltságdíjat.⁸ Hatalomra jutása után azonnal hozzálátott programja megvalósításához. A jobbágykérdés rendezését érintő első rendelkezése, az állami jobbágyok magánkézbe történő eladását tiltó ukáza még semmilyen előkészítést sem igényelt. A magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladását tiltó rendeletének előkészítése, amely egyben elképzelése első pontjának realizálását jelentette, már jóval nagyobb körültekintést és óvatosságot követelt, ezért annak kidolgozását és előterjesztését A. A. Beklesov államügyészre bízta. Az uralkodó nem vállalta fel, hogy személyesen vigye az Állandó Tanács elé tervezetét. A „katalini öregek” és Sándor hívei alaposan megtárgyalták a projektet. Hosszú vita után és annak ellenére, hogy a mediátor szerepre vállalkozó Beklesov többször átdolgozta a tervezetet, sovány eredmény született. Az 1801. május 28-án napvilágot látott rendelet csupán a magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladásának újságokban történő hirdetését tiltotta meg.⁹

Az uralkodó nem tett le tervéről, de a nemesség ellenállása miatt változtatni kényszerült addig követett politikáján. A reformtervezetei nem kaptak kellő támogatást az Állandó Tanács tagjaitól, a hosszadalmas viták lelassították a reformelőkészítő munkálatokat, ezért úgy döntött, hogy a továbbiakban az elképzeléseit szűk baráti körben vitatja meg, felpörgeti a folyamatot. Ennek érdekében állította fel a „fiatal barátait” tömörítő Titkos Bizottságot. 1801 júliusától az új testület és az Állandó Tanács egymás mellett foglalkozott a jobbágykérdés és a Szenátus megreformálásának ügyével, valamint az alkotmány kérdésével.¹⁰ Mindhárom terület fontos részét képezte I. Sándor átalakítási programjának, melynek végső célja az alkotmányos kormányzás bevezetése volt.

⁸ SZAFONOV 1988, 62-63.

⁹ MIRONYENKO 1989, 70.

¹⁰ Lásd részletesen: BERTOLISSI-SZAHAROV 2003, 311-320.

Sándor uralkodásának első hónapjaiban a kormányzati körökön kívül is születtek reformtervezetek mindhárom területen. Az uralkodó átalakítási programjának kidolgozásában, a reformok kimunkálásában a politikai elit egészére számított. Felkérte *P. A. Zubovot*, hogy készítsen tervezetet a ház körüli cselédek helyzetének rendezésére. Az 1801 júliusában elkészült javaslatot, mely szerint a magánföldesúri jobbágyoknak ez a kb. 190 ezer főt érintő csoportja¹¹ váltságdíj fejében, melynek összegét ők maguk vagy a kincstár fizette volna meg, elnyerte volna szabadságát¹², az Állandó Tanács elvetette, és a Titkos Bizottság sem tartotta azt kellően kidolgozotttnak.

A Titkos Bizottság mellett az Állandó Tanács is foglalkozott az alkotmány kérdésével, ilyen irányú munkájának egyik fontos bizonyítéka az *Adománylevél az orosz népnek* című alkotmánytervezet, melynek fő összeállítója *A. R. Voroncov* volt. 1801 júniusában körvonalazott tervezet első változatát augusztusban Sándor véleményezésre átadta a Titkos Bizottságnak. A tervezet végső verziója augusztus 25-én került az uralkodó elé, aki kisebb javítások után azt elfogadta. A dokumentum a nemesség, a kereskedők és városi polgárok 1785-ös kiváltságainak megerősítése mellett az ország valamennyi lakosának polgárjogot szándékozott adományozni, és egy speciális cikkelye garantálta azok sérthetetlenségének megőrzését.¹³ Az *Adománylevél*, amely zöld utat kapott az Állandó Tanácstól és a Titkos Bizottságtól, és amelyet az uralkodó is jóvá hagyott, papíron maradt. Kihirdetése, melyre 1801. szeptember 15-én, Sándor cárrá koronázásának ünnepségén került volna sor, elmaradt. Sándor meghátrált, és a célul kitűzött feladatot, az egyeduralom felszámolását elhalasztotta.

I. Sándor uralkodásának első hónapjaiban a cári hatalom korlátozásának gondolata udvari körökben is népszerű volt, amelyet nyilvánvalóan I. Pál despotizmusa hozott felszínre. Az udvari arisztokrácia elsősorban olyan szerv létrehozásán fáradozott, amellyel, ha minimális mértékben, de korlátozhatja az uralkodó abszolút hatalmát. Ilyen szerepet szánt az ideiglenes, majd a helyén felállított Állandó Tanácsnak és leginkább a Szenátusnak. Nem véletlen, hogy éppen a Szenátus megreformálásának tervezetei váltották ki a leghevesebb diskurzust az Állandó Tanács és a Titkos Bizottság ülésein. A projekt

¹¹ HARTLEY 1996, 46.

¹² SZAFONOV 1984, 36-38.

¹³ BERTOLISSI-SZAHAROV 2003, 321-333.

kimunkálásába P. A. Zubov és G. R. Gyerzsavin¹⁴ mellett bekapcsolódtak D. P. Troscsinszkij, P. V. Zavadovszkij és a Voroncov fióerek is. A cár „fiatal barátai” a tervezet által újjászervezett Szenátusban az egyeduralkodó korlátozásának eszközét látták, ezért nem helyeselték az elfogadását. 1801 augusztusától Oroszországban tartózkodó La Harpe is osztozott az álláspontjukban. Tanácsaival segítette az uralkodót, és lebeszélte arról, hogy bármilyen képviseleti szerv létrehozásával korlátozza abszolút hatalmát. A cár hagyományosan nagy tekintélyében reménykedett, mivel látta, nincs kellő támasza a reformjai megvalósításához. Sándor kérésére készített programjában a jobbágyság fokozatos átalakítások útján történő megszüntetését javasolta, és arra hívta fel a figyelmét, hogy fordítson nagyobb gondot az oktatásra.¹⁵

Sándor La Harpe tanácsait megszívlelve a Titkos Bizottság tagjainak bevonásával újra nagy lendülettel látott hozzá a reformtervezetek megvitatásához. 1801 novemberétől ismét a jobbágycérdést érintő tervezetek kerültek terítékre a Titkos Bizottság ülésein. N. Sz. Mordvinov javaslatát, hogy tegyék szabaddá a földvásárlást nem nemesek számára is, Novoszilcev átdolgozása után elfogadta a Titkos Bizottság és a törvényjavaslatot jóvá hagyta az Állandó Tanács is, amely 1801. december 12-én törvényerőre emelkedett. Kereskedők, polgárok, kincstári jobbágyok és szabadok földtulajdont vásárolhattak, ha azon nem tartózkodott jobbágy. Ezzel megszűnt a nemesség földtulajdonlási jogának monopóliuma.¹⁶ 1803. február 20-án Sz. P. Rumjancev javaslatára napvilágot látott a *Rendelet a szabad földművelőkről* címet viselő törvény, mely kimondta, hogy váltság megfizetése fejében a földesúr földhöz és szabadsághoz juttathatja jobbágyait.¹⁷ Az ukaz kibocsátásával Sándor uralkodása három évének legnagyobb eredménye, próbálkozásainak legjelentősebb összegzése született meg a jobbágycérdésben. 1825-re, uralmának végére 47. 153 férfi jobbágy nyerte el a szabadságát ily módon. Igaz, ebből 13. 371 fő Alekszandr Nyikolajevics Golicin nemes gesztusának köszönhette felszabadítását.¹⁸

¹⁴ SZAFONOV 1978, 226-244.

¹⁵ BERTI DOK 9. 1959, 689-696.

¹⁶ SZAHAROV 1988, 120.

¹⁷ DOLGIH 2008, 51.

¹⁸ HARTLEY 1996, 48.

1802 elején elkezdődött a minisztériumi reform előkészítése, a munkálatok végső célja a kollégiumok helyett modern minisztériumok felállítása volt. A. A. *Czartoryski* nevéhez fűződik az első tervezet kidolgozása, amely *Az igazgatás formájáról* címet viselte. De sem ez, sem L. K. *Plater* terve nem nyerte el az uralkodó tetszését. A. N. *Olenyin* a minisztériumok közötti munkamegosztás tervét dolgozta ki. A minisztériumi reform végső változata Novoszilcev érdeme volt, aki szeptember elejére készült el a projekttel. A *Minisztériumok felállításáról* szóló manifesztum és a *Szenátus jogairól* szóló rendelet együtt, 1802. szeptember 8-án került kibocsátásra. A Szenátus reformja azonban többszöri módosítás után végül 1805 januárjára fejeződött be.¹⁹ Az 1802-ben elindított minisztériumi reformot a M. M. Szperanszkij által kidolgozott és 1811. június 25-én kiadott *Minisztériumok általános szabályzatáról* szóló kiáltvány zárta le.²⁰ Az uralkodó 1803-ban és 1804-ben az oktatásügyet modernizálta, bevezette a négylépcsős iskola-rendszert.²¹

I. Sándort uralkodásának első éveiben elért szerény reformeredményei arról győzték meg, ha terveit ténylegesen meg akarja valósítani, akkor határozottabban kell cselekednie, élnie kell abszolút hatalmával. 1803-ra megértette, hogy nagyon nehéz véghez vinni a reformokat, egyezkednie kell a politikai elittel, a nemességgel, amely nem támogatta liberális elképzeléseit. Rádöbbsent, hogy a reformok sikeréhez új segítőkre kell lelnie, olyan embereket kell maga mellé vennie, akik engedelmessé válnak akarátának. Így esett választása a tehetséges M. M. Szperanszkijra. 1808 végén megbízta, dolgozza ki az orosz állam társadalmi és politikai rendszerének átalakítását célzó átfogó tervezetét. Megismertette elképzelésével, átadta neki feljegyzéseit. 1809 novemberében, tanácskozásaik és vitáik végeredményeként született meg Szperanszkij munkája, az orosz állam átalakításának terve, a *Plan goszudarsztvennovo preobrazovanyija* című mű. Szperanszkij az európai fejlődést tanulmányozva és elemezve arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország ugyanolyan úton halad, mint Európa, azaz a feudalizmusból a köztársaság felé. Számára így egyértelmű volt, hogy a polgári reformok bevezetése fontos Oroszország számára is, ahol „(...) a kormányzás rendszere többé nem felel meg a társadalom szellemének,

¹⁹ BAJGUZIN 2006, 122.

²⁰ Lásd részletesen: PRIHOGYKO 2002.

²¹ Lásd részletesen: EJMONTOVA 1986, 81-91.

vagyis elérkezett az ideje, hogy megváltoztassuk ezt a rendszert, és kialakítsuk a dolgok új rendjét"²² – írta. Ez az új rend nem volt más, mint az egyeduralom korlátozása és az alkotmányos monarchia megteremtése Oroszországban.

Tervezetében elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat, törvényhozó hatalomként az Állami Dumát jelölte meg, végrehajtó hatalomként a Dumának felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a Szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. Újdonság volt egy kinevezett tagokból álló, a törvényeket előzetesen véleményező legfelsőbb állami szervnek, az Államtanácsnak a létrehozása. Szperanszkij tervezetét Sándor jóváhagyta, de abból az ellenzék ellenállása és saját hezitálása miatt kevés valósulhatott meg. 1810. január 1-jén megalakult ugyan az Államtanács, azonban a felállított új intézmény, mivel I. Sándor nem kérte ki a véleményét, nem látta el a neki szánt feladatot. 1808 decemberétől Szperanszkij a finn alkotmány kidolgozásában, végső formába öntésében is meghatározó szerepet játszott, melynek bevezetésére 1809-ben került sor.²³ Szperanszkij reformtevékenységének részeredményei arról tanúskodnak, hogy az uralkodó még mindig komolyan bízott abban, hogy Oroszországot sikerül alkotmányos monarchiává alakítania.

Sándor az uralkodása kezdetén úgy vélekedett, hogy a korlátlan uralom könnyen önkénybe mehet át, és a monarchia kereteit széttörve destabilizálja a politikai rendszert. Ezért fontosnak tartotta a „monarchikus rend tökéletesítését”, hogy egyre kevesebb legyen a politikai hiba, és hogy az állam ne az uralkodó szeszélye és elképzelése alapján működjön. Ennek érdekében szorgalmazta a kormányzati szervek átalakítását, hogy azok megóvják a helytelen lépések megtételétől.²⁴ Az abszolút hatalom korlátozásáról vallott nézete 1803-ra azonban módosult, reformpolitikájának szerény eredményei arról győzték meg, hogy ki kell aknáznia az egyeduralomban rejlő lehetőségeket, amire már 1801-ben La Harpe is felhívta a figyelmét. *„A népe nevében, Uram, őrizze meg hatalmának sérthetetlenségét (...) Ne hagyja letérideni magát arról az útról, amely Önt korlátlan hatalommal ruházta fel. Igyekezzen azt egyben és ne megosztva megőrizni addig a percig, amíg a szükséges munkálatok az Ön vezetésével be nem fejeződnek, és így Ön pontosan annyi hatalmat*

²² SZPERANSZKIJ 2004, 13.

²³ FEDOROV 1997, 58.

²⁴ MINAJEVA 1982, 31.

tudhat maga mögött, amennyi egy erős uralkodáshoz szükségeltetik."²⁵ Megváltozott véleményét az uralkodásról híven tükrözi Gyerzsavinnal 1803-ban folytatott vitája: „*Te engem mindig tanítani akarsz, én egyed-uralkodó vagyok, és azt akarom, hogy így legyen!*”²⁶ 1807 után ez az álláspontja tovább erősödött, ami magyarázatot adhat arra, hogy Szperanszkij tervét, amely tartalmazta abszolút hatalmának korlátozását, miért nem valósította meg.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy I. Sándor uralkodásának első évtizedében számos reformtervezet született kormányzati körökben és azon kívül. Ezek a projektek a jobbágykérdéssel, az alkotmány bevezetésével és az államapparátus átalakításával foglalkoztak. Az uralkodó által irányított reformtevékenység arra irányult, hogy az orosz államot képessé tegye arra, hogy a kor változó követelményeinek megfeleljen. I. Sándor fő törekvése az volt, hogy a jobbágyrendszert felszámolja, modern adminisztrációt hozzon létre, az abszolút hatalmat törvényekkel korlátozza, a nyugati liberális normát és elveket az orosz gyakorlatban meghonosítsa. A nagy perspektívát vázoló programjából, illetve a tervezetek készítőinek elképzeléseiből kevés valósult meg. A nemesség ellenállása, az uralkodó hezitálása és a külpolitikai problémák kezelése 1812-től a reformok ügyét háttérbe szorították.

Felhasznált irodalom

Források

BERTI DOK 9. 1959 = BERTI, G.: Dokladnaja zapiszka kaszatyelju narodnovo obrazovanyija i zakonodatyelsztva v Rosszii. Dok. 9. In: *Rosszija i Italjanszskije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Nauka, Moszkva, 1959. 689-696.

BERTOLISSI – SZAHAROV 2003 = BERTOLISSI, S. – SZAHAROV, A. N. (otv. red.): Matyeriali Nyeglasznovo komityeta po podgotovke reform nacsala carsztvovanyija Alekszandra aprel–maj 1801 g. In: *Konsztjytucionnije reformi v Rosszii XVIII-XIX vv.* IRI RAN, Moszkva, 2003. 311-320.

BERTOLISSI – SZAHAROV 2003 = BERTOLISSI, S. – SZAHAROV, A. N. (otv. red.): Vszemilosztjivejsaja gramota, Rosszijszkomu narodu

²⁵ Idézi SZAFONOV 1988, 163.

²⁶ GYERZSAVIN 1985, 465.

zsalujemaja. In: *Konsztyitucionnije reformi v Rosszii XVIII–XIX vv.* IRI RAN, Moszkva, 2003. 321–333.

GYERZSAVIN 1985 = GYERZSAVIN, G. R.: Szocsinyenyija. *Pravda*, Moszkva, 1985.

SZAFONOV 1978 = SZAFONOV, M. M.: Konsztyitucionnij projekt P. Zubova–G. Gyerzsavina. *VID*, (Leningrad) 1978/10. 226–244.

SZAFONOV 1984 = SZAFONOV, M. M.: Kresztyjanskij projekt P. Zubova. *Szovjetszkije archivi*, 1984/1. 36–38.

SZPERANSZKIJ 2004 = SZPERANSZKIJ, M. M.: *Plan goszudarsztvenno preobrazovanyija*. (Vvegyenyije k Ulozszenyiju goszudarsztvennih zakonov 1809 g.). Gosz. Pub. Iszt. Bibliotyeka Rosszii, Moszkva, 2004.

Szakirodalom

BAJGUZIN 2006 = BAJGUZIN, R. N. (otv. red.): *Adminyisztratyiionije reformi v Rosszii. Isztorija i szovremennosztj.* ROSZSZPEN, Moszkva, 2006.

DOLGIH 2008 = DOLGIH, A. N.: Zakonodatyelsztvo o volnih hlebopascah i jevo razvityije pri imperatore Alekszandre I. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2008/5. 51–65.

EJDELMAN 1989 = EJDELMAN, N.: *Forradalom? Felülről?* Maecenas-TÉKA, Bp. 1989.

EJMONTOVA 1986 = EJMONTOVA, R. G.: Proszvescsenyije v Rosszii pervoj polovini 19 v. *Voproszi isztorii*, 1986/10. 81–91.

FEDOROV 1997 = FEDOROV, V. A.: *M. M. Szperanszkij i A. A. Araksejev.* CSeRo, Moszkva, 1997.

HARTLEY 1996 = HARTLEY, Janet M.: *Alexander I.* Longman, New York-London, 1996.

MIRONYENKO 1989 = MIRONYENKO, SZ. V.: *Szamogyerzsavije i reformi. Polityicseszskaja borba v Rosszii v nacsale XIX v.* Nauka, Moszkva, 1989.

MINAJEVA 1982 = MINAJEVA, N. V.: *Pravityelsztvennij konsztyitucionalizm i peredovoje obscsesztvennoje mnyenyije Rosszii v nacsale 19. v.* Izd. Szaratovszkovo Unyiverszityeta, Szaratov, 1982.

ORLIK 1995 = ORLIK, O. V. (otv. red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina XIX v.* Mezsdunardnije odnosenyija, Moszkva, 1995.

PRIHOGYKO 2002 = PRIHOGYKO, M. A.: *Podgotovka i razrabotka minyisztyerszkaj reformi v Rosszii (fevral–szentyjabr 1802 g.)*. Szputnyik, Moszkva, 2002.

RASZKIN 2007 = RASZKIN, D. I. (otv. szoszt.): *Minyisztyerszkaja szisiztyema Rosszijszkaj imperii. K 200-letyiju minyisztyerszto v Rosszii*. ROSZSZPEN, Moszkva, 2007.

SZAFONOV 1988 = SZAFONOV, M. M.: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse XVIII–XIX vv.* Nauka, Leningrad, 1988.

SZAHAROV 1988 = SZAHAROV, A. N.: *Alekszandr I.* Nauka, Moszkva, 1988.

BODOR MÁRIA

OROSZORSZÁG FÖLDKÖZI-TENGERI POLITIKÁJA 1801-1807 KÖZÖTT

Az Orosz Birodalom külpolitikájában a 18. század utolsó harmadától fontos szerepet játszott a Földközi-tenger keleti medencéje. A nagyhatalmak térségben folytatott politikája, az Oszmán Birodalom nemzetközi eseményekben elfoglalt pozíciója, a fekete-tengeri szorosok kérdése Oroszország közvetlen politikai és gazdasági érdekeit érintették. 1798-ban nagy orosz aktivitás kezdődött a Mediterráneumban, melynek a szorosok lezárása az orosz hadiflotta előtt az 1806 végén megkezdődött orosz-török háború miatt és a Jón-szigetek Franciaországhoz kerülését rögzítő *1807. évi tilsiti szerződések* aláírása vetett véget. A földközi-tengeri viszonyokban nagy szerep jutott a Nápolyi-Szicíliai Királyság és Málta kikötőinek, melyek a Közel-Keletre vezető legfontosabb kereskedelmi és közlekedési útvonalak stratégiai pontjait alkották, ugródeszkát jelentettek a Balkán és a Jón-szigetek elleni támadáshoz. Tanulmányomban Dél-Itália és az Orosz Birodalom 1801-1807 közötti viszonyait a Földközi-tenger keleti medencéjéhez kapcsolódó orosz törekvések alakulásában elhelyezve kívánom bemutatni.

Oroszország külpolitikájában Itália közvetlen kapcsolatban állt a keleti kérdéssel és a földközi-tengeri kurzussal. *II. Katalin* az 1768-1774-es orosz-török háborúban figyelmet fordított az Appennini-félsziget és Málta felé, a hivatalos nápolyi-orosz kapcsolatok 1778-ban kezdődtek meg, melyet Nápoly II. Katalin által meghirdetett fegyveres semlegességhez csatlakozása (1783) és orosz-nápolyi kereskedelmi szerződés (1787) aláírása követett.¹ A Jeruzsálemi Szent János Lovagrend kitért a Katalin által 1768-1769-ben javasolt törökellenes szövetség megkötése elől, a Rend és Szentpétervár közötti kapcsolatok I. Pál uralkodása idején váltak szorosossá, a cár 1797-ben a katolikus lovagrend védnöke lett, a sziget francia elfoglalása után a nagymesteri címet is megkapta.

¹ BERTI 1959, 115.; FILIPPO 2005, 248.

Napóleon számára az 1796-1797-es itáliai hadjárat ugródeszka volt a Jón-szigetek elfoglalásához, Korfut a Földközi-tenger keleti medencéje feletti ellenőrzés bázisának tartotta. A Jón-szigetek és Málta elfoglalása után 1798. július 1-jén a francia csapatok partra szálltak Alexandriában. A Porta Oroszországhoz fordult segítségért, és 1799 január 3-án szövetségi szerződést kötöttek, melyben Szentpétervár katonai segítséget ígért a Portának, utóbbi pedig megnyitotta a szorosokat az orosz hadiflotta előtt.² Az orosz–török hadiflotta közös tevékenysége során kiszorította a franciákat a Jón-szigetektől, és az 1800. április 1-jén aláírt orosz–török konvenció rögzítette a szigetek nemzetközi státuszát. A *Hét Egyesült Sziget Köztársaság* Oroszország védnöksége alá került, és a szultán lett a hűbérura. A szigetek Földközi-tengeren elfoglalt stratégiai helyzetüknél fogva 1807-ig kiemelkedő szerepet játszottak a nemzetközi kapcsolatokban és Szentpétervár térségében követett politikájában. 1798 végén–1799 elején a francia terjeszkedést aggodalommal figyelő államok szövetségi szerződések sorát kötötték, így az Orosz Birodalom, Nagy-Britannia és a Nápolyi Királyság közösen igyekeztek megakadályozni a francia terjeszkedést a Földközi-tengeren.

Az 1798. december 29-i orosz–nápolyi szövetségi szerződés hatályában került sor 1799-ben A. V. *Szuvorov* dicsőséges itáliai hadjáratára, az F. F. *Usakov* vezette orosz hadiflotta tengerről nyújtott támogatásával. Az itáliai orosz győzelmek nyugtalanságot okoztak Bécsben, és *Szuvorov* svájci hadjárat lefolytatására kapott utasítást. Az expedíció sikertelensége és Málta orosz részvétel nélküli angol elfoglalása (1800. szeptember 5.) az orosz–osztrák és az orosz–angol kapcsolatok megszakadásához vezetett. 1800 májusában *Napóleon* Itália ellen vonult, és június 14-én *Marengónál* döntő csapást mért az osztrák hadseregre. 1801. február 9-én Ausztria aláírta a *Lunèville-i békét*, március 28-án *Firenzében* a nápolyi Bourbonok kötöttek békét Franciaországgal, IV. *Ferdinánd* nápolyi király beleegyezett Otranto és Brindisi nápolyi kikötők francia megszállásába.³ Időközben francia–orosz közeledés kezdődött, de a békekötést a palotaforradalom során 1801. március 23-ról 24-re virradó éjjel meggyilkolt *Pál* már nem élhette meg.

² BODNÁR 2008, 33-52.; KINJAPINA 1978, 46-47.

³ LEFEBVRE 1975, 114.; SIROKORAD 2013, 170.

I. Pál fia, *I. Sándor* (1801-1825) bonyolult nemzetközi helyzetben vette át az Orosz Birodalom irányítását. 1801. március 28-i manifesztumával lemondott a Szent János Lovagrend nagymesteri címéről, csak a védnöki titulust tartotta meg. 1801 októberétől *V. P. Kocsubej* került a Külügyi Kollégium élére, és a cári kabinet izolációs politikát követett. Dél-Itália, a Jón-szigetek, Málta és Egyiptom továbbra is összefüggő katonai-diplomáciai komplexumot alkottak, és I. Sándor aggodalommal figyelte, hogy a Nápolyi Királyság kiemelt jelentőségű kikötőit francia erők tartják kezükben.⁴ E pontok lehetővé tették a Szicília, a görög területek és az Egyiptom felé vezető tengeri utak feletti ellenőrzés megteremtését, és szomszédosak voltak Korfuval, ezért Szentpétervár veszélyesnek ítélte a Hét Sziget Köztársaság biztonságára nézve a francia erők dél-itáliai jelenlétét. Sándor igyekezett elérni a francia csapatok kivonását, biztosítani a Nápolyi Királyság függetlenségét, Málta stratégiai szerepét szem előtt tartva a sziget Rendhez visszajuttatására törekedett.

Hosszas tárgyalások után 1801. október 8-án Párizsban került sor az *Orosz Birodalom és Franciaország* között *békeszerződés*⁵ és *titkos konvenció*⁶ megkötésére. A békében mindkét állam elismerte és garantálta a Hét Sziget Köztársaság függetlenségét és államszervezetét, valamint kimondták, hogy a szigetről ki kell vonni a külföldi (orosz) csapatokat. A titkos konvenció hét cikkelyéből négy Itáliát érintette, de Oroszország nem tudott kézzelfogható eredményeket elérni, beleegyezett a Nápolyi Királyság ideiglenes okkupációjába.

1801 ősztől az orosz kabinet *IV. Ferdinánd* Málta feletti hűbérúri jogaira hivatkozva igyekezett a szigetet a nápolyi uralkodó számára biztosítani, hogy ezáltal megakadályozza a Jón-szigetek más nagyhatalom befolyása alá kerülését. A cári diplomácia több tervezetet dolgozott ki Málta vonatkozásában, de a párizsi és a londoni kabinet nem kívánta a kérdés orosz verziójának megvalósítását.⁷ Az 1802. március 25-én Amiens-ben aláírt *francia-angol béke* rögzítette, hogy az angol csapatok három hónapon belül elhagyják Máltát és az a johannitákhoz kerül nápolyi helyőrség bevonulása mellett. Az angol csapatok nem hagyták el a szigetet és ez újabb francia-angol súrlódások forrásává

⁴ SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 204.

⁵ VPR I/1. DOK. 21. 1960, 95-97.

⁶ VPR I/1. DOK. 22. 1960, 98-101.

⁷ VPR I/1. DOK. 40. 1960, 143-144.; VPR I/1. DOK. 48. 1960, 152-153.

vált. A francia erők továbbra is a nápolyi kikötőkben maradtak, és Szentpétervár követelte a francia egységek kivonását. 1802 tavaszán Franciaország teljesítette a kérést, de az orosz-francia kapcsolatok az év végére elhidegültek. Az Orosz Birodalom lemondott izolációs kurzusáról, 1802 tavaszán a külpolitika vezetése az angolbarát A. R. Voroncov és helyettese, A. A. Czartoryski kezébe került (1804 januárjától Czartoryski lett a külügyminiszter).

1803. május 12-én az angol nagykövet elhagyta Párizst, május 18-án újabb francia-angol háború kezdődött, és nyáron Franciaország ismét okkupálta Otranto, Brindisi és Taranto dél-itáliai kikötőket, amiben Szentpétervár a Jón-szigetek és az Ottomán Porta elleni támadás lehetőségét látta. I. Sándor eredménytelen kísérletet tett az angol-francia viszony rendezésére.⁸

1804. május 18-án a Szenátus császári koronát ajánlott fel Napóleonnak, az orosz kabinet csak feltételek (köztük a Nápolyi Királyságban lévő csapatok kivonása) árán mutatott hajlandóságot az új titulus elismerésére.⁹ Az álláspontok nem közeledtek, és P. Ja. Oubril orosz ügyvivő augusztusban elhagyta Párizst.

A francia fenyegetés miatt 1805. szeptember 23-án Konstantinápolyban kilenc évre szóló orosz-török szövetségi szerződés¹⁰ került aláírásra, amelyben megerősítették a Jón-szigetek helyzetét és az ott állomásozó orosz csapatok szigeteken tartózkodásának szükségességét, az itáliai ügyek miatt a Porta kötelezte magát az orosz hadihajók konstantinápolyi csatornán való áthaladásának biztosítására. „Az orosz hadihajók kijárásának szabadsága a Földközi-tengerre széles lehetőséget biztosított Oroszországnak a Franciaország elleni harc folytatásához ebben a régióban és a Jón-szigetek védelméhez.”¹¹

A francia-orosz közeledéshez Poroszország felajánlotta közvetítését. Oroszország ragaszkodott a francia csapatkivonáshoz a Nápolyi Királyságból, válaszul Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord francia külügyminiszter kidolgozta a francia kormány feltételeit: a nápolyi kikötőket elhagyják a franciák, de a Jón-szigetek és Málta a szárd királyhoz kerülnek Piemont elvesztésének kompenzációjaként. Az orosz

⁸ SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 241-242.; VPR I/1. DOK. 227. 1960, 535-539.; LEFEBVRE 1975, 217-218.

⁹ VPR I/2. DOK. 31. 1961, 85.

¹⁰ VPR I/2. DOK. 184. 1961, 582-594.

¹¹ KINJAPINA 1978, 57.

udvar nem engedett feltételeiből, így a konfliktust nem sikerült diplomáciai úton rendezni.¹²

1804 elejétől a Nápolyi Királyság a francia okkupáció veszélye miatt többször kérte Oroszország katonai segítségnyújtását. A pétervári kabinet nem zárkózott el ez elől, de türelemre intette IV. Ferdinánd udvarát, mert Ausztria, Nagy-Britannia és Oroszország hatékony előkészületében látta a nápolyi expedíció sikerének zálogát. I. Sándor 1805. január 18-i instrukciója alapján *B. P. Lascy* orosz tábornok Calabriába utazott a dél-itáliai partraszállás előkészítése céljából.¹³ Szentpétervár növelte a Jón-szigeteken állomásozó orosz csapatok számát, melyre válaszul Franciaország fokozta Dél-Itáliában lévő erői mértékét.

A katonai előkészületek mellett az orosz kabinet diplomáciai lépéseket tett a Franciaország elleni fellépés sikere érdekében. 1804. november 16-a és 1805. január 27-e között *N. N. Novoszilcev* I. Sándor titkos utasításának megfelelően Londonban tárgyalásokat folytatott az angol–orosz együttműködésről. Az egyeztetések során nagy súlyt képviseltek a dél-itáliai partraszállás kérdései. Az orosz–angol szempontok közeledését meggyorsította, hogy Napóleon 1805. március 17-én a köztársaságból Itáliai Királysággá alakult állam királyának proklamálta magát. 1805. április 11-én *orosz–angol szövetségi szerződés* került aláírásra, melyhez augusztus 9-én a Habsburg Birodalom is csatlakozott. A cikkelyek rendelkeztek a Nápolyi Királyság védelméről, az angol csapatok Máltáról kivonásába *W. Pitt* nem egyezett bele, de végül Málta Menorcára cserélésébe igen.

A dél-itáliai stratégiai pontokért folytatott diplomáciai küzdelemben 1805. január 2-án Napóleon követelte a nápolyi udvartól, hogy szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat Nagy-Britanniával, ellenkező esetben a főváros elfoglalásával fenyegetett. A növekvő francia veszély miatt 1805. szeptember 10-én sor került az *1798. évi orosz–nápolyi szövetségi szerződés* megújítására, melyben Oroszország katonai segítségnyújtást vállalt francia támadás esetén.¹⁴ Ezzel a lépéssel Nápoly csatlakozott a harmadik koalícióhoz, azonban szeptember 21-én Napóleon nyomására *M. M. Gallo*, a királyság párizsi követe *semlegességről* szóló

¹² VPR I/2. DOK. 57. 1961, 164-167.; VPR I/2. PRIM. 128. 1961, 671.; VPR I/2. PRIM. 156. 1961, 677.

¹³ VPR I/2. PRIM. 116. 1961, 669.

¹⁴ VPR I/2. DOK. 179. 1961, 570-577.

egyezményt írt alá Párizsban. Ebben Franciaország vállalta csapatai kivonását Dél-Itáliából, cserében IV. Ferdinánd kötelezte magát kikötői bezárására a hadban álló felek előtt, illetve, hogy francia jóváhagyás nélkül nem ismeri el Nagy-Britannia Máltára támasztott igényeit.¹⁵ D. P. Tatjiscsev nápolyi orosz követ tiltakozott a Gallo-féle egyezmény ellen, de a király október 8-án ratifikálta, és még aznap kinyilvánította az orosz diplomatának, hogy csak erőszak hatására írta alá, *ennek következtében szicíliai öfelsége türelmetlenül várja az orosz és angol csapatok megérkezését birtokaira, melyek támogatásával reméli (...) megszabadítani birtokait az ott található francia csapatoktól*.¹⁶ A ratifikálást követően Napóleon kivonta csapatait a Nápolyi Királyság területéről.

A dél-itáliai partraszállást az orosz-angol-osztrák hadvezetés közötti nézeteltérések tisztázása előzte meg. Lascy tábornok az egyesült orosz-angol-nápolyi csapatok főparancsnoka lett, I. Sándor a balti orosz flotta egy részét a Földközi-tengerre vezényelte, növelte a Jón-szigeteken állomásozó egységek számát. A koalíciós csapatok 1805. november elején megérkeztek Nápoly kikötőjébe, és a nápolyi, albán, montenegrói csapatokkal kiegészülve Róma felé indultak. Hadműveletekre nem került sor, mert az 1805. december 2-i austerlitz csatavesztés után I. Sándor az orosz csapatok jelentős részét visszarendelte Oroszországba, kisebb részét Korfura, hogy megvédjék a szigeteket a várható francia támadástól. Nagy-Britannia utasította az expedíció angol tábornokát, J. Craiget a Máltára hajózásra. Az orosz kabinet azt javasolta Nápolynak, hogy éljen a Gallo-féle semlegességi szerződéssel. Napóleon a nápolyi Bourbonok eljárása miatt az Ausztriával kötött *pozsonyi béke* aláírásának a napján, 1805. december 26-án parancsot adott a Nápolyi Királyság elfoglalására. 1806. február 26-án elesett Nápoly főváros, Napóleon március 30-i dekrétumával *Joseph Bonapartét* proklamálta nápolyi királynak. A Bourbon királyi pár az angol flotta védelme alatt Szicíliára menekült, és így Nagy-Britannia a Földközi-tengeren újabb fontos támaszponthoz jutott, és arra törekedett, hogy a szigetet Máltához hasonlóan a térség angol bázisává tegye.

A nemzetközi viszonyok átalakulása miatt Oroszország kivonta az osztrák területekről csapatait, de a szárazföldi és haditengerészeti erők készenlétben maradtak. P. Ja. Oubril Párizsba utazott a béketárgyalások megkezdése céljából. 1806 júniusában az angol orientált

¹⁵ VPR I/2. PRIM. 294. 1961, 694.

¹⁶ VPR I/2. DOK. 186. 1961, 598.

Czartoryski megkapta menesztését a külügyek éléről, és A. Ja. Budberg vette át a MID irányítását.

Párizsi tárgyalásai során Oubril eltért a neki adott instrukcióktól, és 1806. július 20-án Oroszország számára kedvezőtlen *békét* írt alá, mely éles ellentétben állt a Földközi-tengeren folytatott orosz külpolitikai kurzussal.¹⁷ A szerződés kötelezte az orosz oldalt csapatai kivonására a Földközi-tengerről és Cattaróból, 4.000 főre korlátozta a Korfun tartható orosz helyőrségek számát, Oroszország elismerte Josephet nápolyi királynak, és hozzájárult szicíliai királyi címe elismeréséhez is, amennyiben IV. Ferdinánd fia megkapja – az egyébként Spanyolország tulajdonában lévő – Baleár-szigeteket. Az Államtanács megvitatta a szerződést, és 1806. augusztus 14-én Budberg tájékoztatta Talleyrand-t, hogy I. Sándor nem ratifikálja az orosz érdekeket sértő békeszerződést. Az aláírás megtagadása a háború kiújulását jelentette, hamarosan megalakult a negyedik koalíció.

1806-1807 között D. N. Szenjavin admirális parancsnoksága alatt sor került a Földközi-tengeren az orosz flotta expedíciójára,¹⁸ de 1806 őszén a Porta lezárta a szorosokat az orosz hadihajók előtt arra hivatkozva, hogy az itáliai hadműveletek beszüntetése miatt indokolatlanná vált a jelentős orosz helyőrség fenntartása Korfun.¹⁹ A dunai fedelmek ügye tovább mélyítette az orosz–török konfliktust, és 1806. december 20-án a szultán hadat üzent Oroszországnak.²⁰ Szenjavin 1807 nyaráig részt vett az 1806-1812-es orosz–török háború földközi-tengeri hadműveleteiben.

1806/1807 telén véres ütközetekre került sor porosz területeken, 1807 tavaszán az orosz kabinet kidolgozta az orosz–angol dél-itáliai partraszállás terveit, de angol–orosz közös hadműveletekre – a sikertelen Dardanella-expedíció kivül – nem került sor. 1807. június 14-én Friedlandnál az orosz hadsereg jelentős vereséget szenvedett a franciáktól, és visszavonult a Nyeman mögé. Június 21-én a két fél fegyverszünetet kötött, és hamarosan elkezdődtek a béketárgyalások.

1807. július 7-én Tilsitben aláírásra került az *orosz-francia békeszerződés és a titkos szövetségi szerződés*. Oroszország elismerte Josephet

¹⁷ VPR I/3. DOK. 89. 1963, 226-231.

¹⁸ TARLE 1954, 19-111.; SIROKORAD 2013, 185-229.

¹⁹ VPR I/3. PRIM. 133. 1963, 684.

²⁰ BODNÁR 2015, 169.

Nápoly királyának, beleegyezett Cattaro francia kézbe kerülésébe, valamint abba, hogy „A Jón-szigetek minden tulajdon- és felségjogával Napóleon császár birtoka lesz.”²¹ Sándor kötelezettséget vállalt Joseph szicíliai királyi címének elismerésére, amint IV. Ferdinánd kárpótlásban részesül. Július 9-én aláírták a Cattaro és a Jón-szigetek francia kézbe adásának forgatókönyvét tartalmazó orosz–francia megállapodást.²²

Tilsitben Oroszország lemondott azokról a céljairól, amelyek a korábbi évtizedben meghatározták az orosz politikát a Földközi-tengeren. A földközi-tengeri kurzus komplex kérdéskör volt az orosz kabinet számára, ezért az 1807 nyarára kialakult helyzetet figyelembe véve a tilsiti béke reális szerződés volt, amely Szentpétervárt török, svéd és perzsa problémáinak rendezésében lélegzétvételhez juttatta. „Az aktív orosz mediterrán jelenlét múltó intermezzónak, a kedvező külpolitikai feltételek megismételhetetlen ajándékának bizonyult.”²³ de ha katonailag nem is, diplomáciailag a Földközi-tenger a későbbiekben is nagy figyelmet kapott az orosz külpolitikában.

Felhasznált irodalom

Források

SZÁSZ 1992 = SZÁSZ Erzsébet (szerk.): A tilsiti béke (1807. július 7.). *Documenta Historica* 2. A JATE Történész Diákkör kiadványa, Szeged, 1992.

VPRI/1 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801-1815 gg. Tom 1. Mart 1801 g.- aprel 1804 g.* Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityiceszkoy lityeraturi. Moszkva, 1960.

VPRI/2 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801-1815 gg. Tom 2. Aprel 1804 g.-gyekabr 1805 g.* Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityiceszkoy lityeraturi. Moszkva, 1961.

VPRI/3 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztyersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801-1815 gg. Tom 3. Janvar 1806 g.-ijul 1807 g.* Izdatyelsztvo polityiceszkoy lityeraturi. Moszkva, 1963.

²¹ SZÁSZ 1992, 10.

²² VPR I/3. DOK. 259. 1963, 646-650.

²³ NYEMCSOK 1997, 43.

Szakirodalom

BERTI 1959 = BERTI, Giuseppe: *Rosszija i italjanszkije goszudarsztvo v period Riszordzsimento*. Izdatyelsztvo Inosztrannoj lityeraturi. Moszkva, 1959.

BODNÁR 2008 = BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Hungarovox, Bp. 2008. 33-52.

BODNÁR 2015 = BODNÁR Erzsébet: Francia–orosz tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról, 1807-1808. In: Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Ruszisztikai Könyvek XL*. Russica Pannonicana, Bp. 2015. 164-182.

FILIPPO 2005 = FILIPPO, Marina di: Per una storia dei rapporti fra il Regno di Napoli e l'Imperio Russo. In: Rizzi, Daniela–Shishkin: *Andrej (a cura di), Archivio italo-russo IV*. Europa Orientalis, Salerno, 2005. 243-295.

KINJAPINA 1978 = KINJAPINA, Nyina Sztjepanovna: *Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii. Konyec XVIII–nacsalo XX v*. Izdatyelsztvo Nauka, Moszkva, 1978.

LEFEBVRE 1975 = LEFEBVRE, Georges: *Napóleon*. Gondolat, Bp. 1975.

NYEMCSOK 1997 = NYEMCSOK Attila: Oroszország és a Mediterráneum a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején. *Világtörténet* 1997. ősz-tél. 37-44.

SIROKORAD 2013 = SIROKORAD, Alekszandr Boriszovics: *Rosszija na Szregyizemnom more*. Vecse, Moszkva, 2013.

SZTANYISZLAVSZKAJA 1962 = SZTANYISZLAVSZKAJA, Av-gusztja Mihajlovna: *Russzko–anglijszkije otnosenijja i problemi Szregyizemnomorja 1798-1807*. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR, Moszkva, 1962.

TARLE 1954 = TARLE, Jevgenyij Viktorovics: *Ekszpegyicija admirala D. N. Szenjavina v Szregyizemnoje morje*. Vojennoje izdatyelsztvo minyisztyersztva oboroni Szozjuza SzSzSzR. Moszkva, 1954.

SCHREK KATALIN

A DUNA-DELTA ELLENŐRZÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA AZ ANGOL-OROSZ KAPCSOLATOK VISZONYRENDSZERÉBEN, AZ 1830-AS ÉVEKBEN

A 19. században a közép- és délkelet-európai kereskedelem egyik meghatározó irányvonala a Duna által biztosított vízi útvonal volt, amely összeköttetést teremtett a Balkán és a közép-európai térség, valamint – a Fekete-tenger hajóforgalmához kapcsolódva – a dél-orosz, az oszmán, továbbá a transzkaukázusi területek között. A dunai hajózás gazdasági célú kihasználása mai szemmel evidenciának tekinthető, a század első felében azonban korántsem volt ennyire egyértelmű. Az al-dunai szakaszok nehezen járható területek voltak, a Fekete-tengerrel való érintkezésben szerepet játszó csatornák pedig komoly nehézségek árán és megfelelő hajózási tapasztalat mellett voltak használhatóak. A Duna-delta három ága – a Kilia-, a Szulina- és a Szent-György csatorna – közül lényegében a Szulina-csatorna volt alkalmas kereskedelmi célú szállítás lebonyolítására. Az Oszmán Birodalom fennhatósága alá eső terület fejlesztésére azonban nem volt törekvés a konstantinápolyi kormányzat részéről. Bár ennek ellenére természetesen zajlott kereskedelmi forgalom a térségben, a Duna balkáni szakaszai nem tartoztak a prioritást élvező útvonalak közé. Kezdetben az sem hozott érdemi változást, hogy a Duna-delta 1829-től Oroszország ellenőrzése alá került, mivel az orosz állam sem fektetett tőkét a folyami hajózás feltételeinek javításába. Az 1830-as években mégis megnövekedett a Kelet-Balkán és a Duna-delta gazdasági jelentősége, amely mögött egyszerre több tényező húzódtott meg:

- (1.) a kelet-balkáni tartományok helyzetének átalakulása;
- (2.) Oroszország térségben való politikai befolyásának növekedése;
- (3.) a nemzetközi érdeklődés fokozódása a Fekete-tenger és a dunai régió gazdasági lehetőségei iránt.

A három összetevő három különböző, ugyanakkor egymásra ható folyamatot takar, amelyeknek együttesen eredménye lett, hogy a Duna-

delta használatának és szabályozásának kérdése az 1830-as évek végétől és az 1840-es évek elejétől kezdve egészen a krími háború végéig (1856) a nemzetközi – és ezen belül kiemelten az angol–orosz – kapcsolatok egyik vitás pontjává vált.

Az első fontos komponens a kelet-balkáni régió felértékelődése, Moldva és Havasalföld előtérbe kerülése. Gazdasági potenciálját tekintve már korábban is jelentős szerep hárult a Dunai Fejedelemségekre, amelyek az Oszmán Birodalom szerves részeit képezték. A birodalom gazdasági szisztémájában és munkamegosztásában a Dunai Fejedelemségek a mezőgazdasági termelés és az élelmiszerellátás feladatokrét látták el. A birodalom "éléskamrája" azonban kizárólag az oszmán kormányzat zárt gazdasági környezetén belül működött és a belső igények kielégítésére fókuszált. Ezen túlmenően sem Moldva, sem Havasalföld nem rendelkezett aktív külkereskedelmi kapcsolatokkal, annak ellenére, hogy földrajzi adottságai és gazdag termőföldjei ideális körülményeket biztosítottak az export tevékenységhez. A Konstantinápolytól való függés korlátok közé szorította a kelet-balkáni fejedelemségek gazdasági lehetőségeit. Ugyanakkor 1829-től kezdve a dunai tartományok kötöttségében lassú és fokozatos enyhülés ment végbe.

Az 1828-1829-es orosz–török háború kimenetele a kelet-balkáni és fekete-tengeri régió geopolitikai helyzetére közvetlen hatást gyakorolt. A Dunai Fejedelemségek szerepe katonai-stratégiai szempontból felértékelődött a szentpétervári kormányzat számára, amely rendkívül tudatosan és szisztematikusan építette ki befolyását a román tartományokban. Ezt a célt szolgálták a drinápolyi békében foglalt rendelkezések, valamint az 1831-ben Havasalföldön, 1832-ben pedig Moldvában bevezetett *Szervezeti Statútumok*, amelyek garantálták a tartományok egymással párhuzamos intézményrendszerének kiépülését és bizonyos fokú önrendelkezés meglétét.¹ Az 1829-1832 közötti változások az Orosz Birodalom közbenjárása és érdekérvényesítése mentén, de az oszmán Porta jóváhagyása mellett mentek végbe. A belső kormányzás terén szerzett engedmények mellett pedig újabb előrelépést jelentett Moldva és Havasalföld szabad kereskedelmi tevékenységének engedélyezése, amely immáron lehetővé tette a más

¹ JELAVICH 2004, 33.

államokkal történő gazdasági kapcsolatok kialakítását.² További enyhítő körülményt jelent az 1834. január 29-i *szentpétervári egyezmény*, ennek értelmében az orosz és a török kormányzat végre megállapodásra jutott az orosz csapatok Dunai Fejedelemségekből történő kivonásáról, amely ugyanebben az évben meg is történt.³ Az 1830-as évek közepére a Kelet-Balkán és a Dunai Fejedelemségek gazdasági potenciálja megnőtt, politikai viszonyait tekintve pedig a korábbiaknál nagyobb mozgástérrel rendelkezett, amely a nemzetközi látókörének kiszélesedését vonta maga után.

Másik fontos szempont az Orosz Birodalom befolyásának növekedése, amelynek egyes elemeit a Dunai Fejedelemségek okán már részben említettük.⁴ Mindehhez társult a Duna-delta fennhatóságának megszerzése, amely a cári udvar számára az *orosz-török háború* (1828-1829) és a *drinápolyi béke* (1829. szeptember 14.) egyik legfontosabb eredménye volt. A torkolatvidék ellenőrzése több előnyt biztosított. Oroszország a 18. század utolsó évtizedeiben kezdte kiépíteni a fekete-tengeri hídfőállásait, amelyek között katonai erődítmények, támaszpontok és kereskedelmi kikötők egyaránt voltak. Jellegüktől függetlenül a cél az adott partszakaszok kontrollálása és a Fekete-tenger fölötti fennhatóság megteremtése volt. A Duna-delta orosz kézre kerülésével újabb területtel bővült a sor, ami a kaukázusi partvidék egy jelentős részével⁵ kiegészülve azt jelentette, hogy Oroszország az évtized közepére gyakorlatilag uralta a Fekete-tenger északnyugati, északi és keleti medencéjét, megszilárdítva ezzel a térségben való fölényét. A Duna-delta birtoklása így egyrészt tengeri hatalmát gyarapította, másfelől a Moldva és Havasalföld vonatkozásában érvényesülő orosz politikai befolyással karöltve a cári kormányzat balkáni jelenlétét erősítette.

A térség és a dunai hajózás iránti érdeklődés bizonyos mértékig ezeknek a folyamatoknak köszönhetően növekedett meg. Elsősorban Ausztria és Nagy-Britannia fordította figyelmét az al-dunai kereskedelem és a Fejedelemségek felé. Osztrák alapítással 1829-ben jön létre

² ДОК. 103. 1829, 267.; PALOTÁS 1994, 11.

³ BRATIANO 1849, 31-32.

⁴ ОРЛИК 1995, 322-323.

⁵ КИНЯПИНА 1963, 148.

az Első Dunai Gőzhajózási Társaság (*Erste Donaudampfschiffahrtsgesellschaft – DDSG*).⁶ A cég több profillal rendelkezett, a kereskedelmi célú hajózás mellett az utasszállítás felé egyaránt nyitottak voltak. Nem véletlen, hogy a Duna szabályozásával kapcsolatos legtöbb elképzelés és terv az Osztrák Monarchiából érkezett, mivel földrajzi elhelyezkedése okán közvetlenül érintett és érdekelt volt a balkáni gazdasági kapcsolatainak fejlesztésében. Ilyen volt a Duna és a Fekete-tenger közötti összeköttetés megteremtése és a Vaskapu-szabályozásának gondolata.⁷ Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a bécsi kormányzat elsődlegesen a saját területén áthaladó szakaszok rendbetételére összpontosított.

Más indíttatás motiválta a londoni kabinet és a brit gazdasági körök térségben való megjelenését. A korábbi években, évtizedekben Nagy-Britannia nem alakított ki szoros összeköttetéseket a Kelet-Balkánon, és nem volt aktív gazdasági jelenléte a régióban. A londoni kormányzat azonban folyamatosan figyelemmel kísérte a helyi viszonyok változásait, különösen az 1820-as évek válsághelyzeteit (lásd: görög szabadságharc, orosz–török háború) követő időszakban. A szemléletváltásra az 1830-as évek közepén került sor, amikor az Orosz Birodalom a drinápolyi béke és az *unkiar-iszkeleszi egyezmények* megkötésével privilegizált helyzetbe került a Fekete-tenger térségében és megszilárdította a Porta fölötti befolyását.⁸ A Dunai Fejedelemségekben történő brit érdekszféra-kiterjesztés az *1833-as orosz–török védelmi szerződés* és a már szintén említett *szentpétervári egyezményt* követően indult meg, elsősorban gazdasági vonalon. 1834-1836 között brit kereskedelmi gőzhajók kezdték meg működésüket a Dunán, és hivatalos kapcsolatfelvétel történt Nagy-Britannia és a Dunai Fejedelemségek között, amellyel párhuzamosan a londoni kormányzat gazdasági tárgyalásokat folytatott Bukarestben, valamint Jassiban.⁹ Nem sokkal

⁶ PISECKY 1970, 50-51.; PALOTÁS 1994, 12.

⁷ PALOTÁS 1994, 13. A kérdés fő támogatója – gróf Széchenyi István – komoly erőfeszítéseket tett az Al-Duna hajózhatóvá tételéért. A Vaskapu-szabályozásában és a dunai hajózás ügyében folytatott levelezéseiből dokumentumgyűjtemény készült: MÉSZÁROS Vince: *Gróf Széchenyi István al-dunai diplomáciai kapcsolatai. Források a vízügy múltjából*. Magyar Vízügyi Múzeum, Bp. 1991.

⁸ BODNÁR 2017, 342.

⁹ ARDELEANU 2012, 43.

később, 1835 januárjában Galați, novemberében pedig Brăila városában brit konzulátusok nyíltak.¹⁰ Ezalatt *David Urquhart* diplomata, az Oszmán Birodalom és a Balkán szakértője a Duna-medence, továbbá az al-dunai régió jelentőségét hangsúlyozta¹¹, míg a *Morning Chronicle* hasábjain megjelenő cikk arra figyelmeztetett, hogy „A Dunán történő szabad hajózás európai üggyé válik (...). Valójában homályosan, de jelenleg [is] látjuk mind a politikai, mind a gazdasági következményeket, amelyeket a dunai gőzhajózás várhatóan elő fog idézni.”¹² A kelet-balkáni tartományok nemzetközi nyitása más perspektívába helyezte a Fejedelemségek megítélését. Brit szempontból ezek a fejlemények addig kiaknázatlan lehetőségeket nyitottak meg, olyan új gazdasági színteret jelentettek, amelyek a dunai hajózás fejlesztése és megfelelő léptékű szabályozása mellett hosszú távú és jól jövedelmező piac kialakítását szolgálják. Mindamellett a Dunai Fejedelemségekben kiépített erős brit jelenlét ellensúlyozhatná a szentpétervári kormányzat megerősödött balkáni pozícióját.

Az Orosz Birodalom szemszögéből nézve a Kelet-Balkán gazdasági jelentőségének felfutása olyan körülményeket teremtett, amelyek protekcionista magatartásra ösztönözték. Brăila és Galați kikötő forgalmának emelkedése közvetlen hatással volt az új-oroszországi kormányzás külkereskedelmi tevékenységére és Odessza addigi központi szerepére. Ráadásul a Dunai Fejedelemségek és Oroszország legfontosabb kiviteli cikkei azonosságot mutattak egymással. Az olcsó és jó minőségű gabona, fa, faggyú és egyéb nyersanyagok tekintetében tehát az oszmán tartományok Oroszország reális vetélytársaivá váltak.¹³ Mindezt szem előtt tartva a szentpétervári kabinetnek nem volt érdeke a dunai hajózás előmozdítása. Példa erre, hogy a Duna-deltát formáló szigetek és a szomszédos orosz területek kikötőinek karantén szabályozásai nem voltak azonosak. Utóbbiak esetében enyhébb szabályok érvényesültek, hiszen az alapvető érdek a saját kikötők előnyhöz juttatása volt. Feltételezhetően ezt a célt szolgálta az 1836. február 7-én kiadott cári ukáz, amely szigorú feltételeket szabott a Szulina-csatornán áthaladó hajók kötelező átvizsgálására vonatkozóan.

¹⁰ ARDELEANU 2012, 43.

¹¹ URQUHART 1833, 164–166.

¹² Idézi ARDELEANU 2014, 165.

¹³ PORTFOLIO II. 1836, 468.

Az új szisztéma egyfajta osztott rendszerre épült, amelyben két állomás lett kialakítva: az egyik Leti-szigetén, a másik a Szent-György-szigeten. Az előbbi hatáskörébe tartozott az úgynevezett *pratique* kiadása, míg utóbbi a tényleges karanténba vétel helyszíne volt.¹⁴ A *pratique* az a tovább haladási engedély, amelyet akkor kap meg a hajó kapitánya, ha a fedélzeten minden kétséget kizáróan betegségekől, valamint fertőzésektől mentes legénység és rakomány tartózkodik. Leti-szigetére irányították azokat a hajókat, amelyek elvben biztonságos területről érkeztek. A szállítmányok azonban itt is komoly ellenőrzésen estek át. Amennyiben a hatóságok nem találtak problémát, a hajó megkapta a tovább haladáshoz szükséges hivatalos hozzájárulást és gond nélkül folytathatta útját. Abban az esetben, ha a betegségtől való mentességet nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani, tovább küldték őket a Szent-György-szigetre, ahol vesztegzár alá vették a hajót. Ugyanez volt a protokoll akkor is, ha a kereskedelmi hajó már eleve veszélyeztetett területről érkezett, annyi különbséggel, hogy a Leti-szigeti állomás ekkor kimaradt és közvetlenül a Szent-György-szigetre lett irányítva. Ezt követően a karanténba helyezett, fertőzött hajókat Odessza vagy Izmail kikötőjébe küldték a szállítmány megtisztítása érdekében.¹⁵ Bár a törvény nem ad részletes információt arra vonatkozóan, hogy a karantén alá vétel mennyi ideig tartott, más hasonló korabeli intézkedések példáját tekintve a folyamat akár 14-21 napot is igénybe vehetett.¹⁶ Nehezítette a helyzetet, hogy az eljárás első két szakaszát akkor is végig kellett csinálni, ha a rakomány tisztasága végül beigazolódott. A karantén szabályok ennélfogva jelentősen megnövelték a szállítási időt, ami veszteséget okozott a kereskedők számára.

Az 1836-os ukáz egyik fontos eleme volt, hogy a Leti- és a Szent-György-szigeteken működő részlegek vezetése ugyanazon igazgató irányítása alatt álljon, a *pratique*-ban tartozódó, valamint a karanténban lévő hajók közötti kapcsolatot pedig az orosz hatóságok korlátozzák.¹⁷ A rendelet további érdekessége, hogy amint annak szövegében

¹⁴ КОММЕРЧЕСКАЯ ГАЗЕТА, ВТОРНИК 1836.
<https://vivaldi.nlr.ru/ap000000228/view#page=87> (Letöltés: 2018.08.30.)

¹⁵ КОММЕРЧЕСКАЯ ГАЗЕТА, ВТОРНИК 1836.
<https://vivaldi.nlr.ru/ap000000228/view#page=87> (Letöltés: 2018.08.30.)

¹⁶ НОМАНС 1859, 776-777.

¹⁷ КОММЕРЧЕСКАЯ ГАЗЕТА, ВТОРНИК 1836.
<https://vivaldi.nlr.ru/ap000000228/view#page=87> (Letöltés: 2018.08.30.)

is feltüntették, az intézkedések Új-Oroszország és Besszarábia kormányzójának – *Mihail Szemjonovics Voroncov* hercegnek – a térség gazdasági-földrajzi viszonyairól készített felmérésén alapult, ami szintén arra enged következtetni, hogy az orosz kormányzat jól átgondolt gazdaságpolitikai stratégia mentén dolgozta ki a Duna-deltát érintő új eljárásrendet.¹⁸

A Szulina-csatornán bevezetett intézkedések igen hamar a brit kereskedői és politikai körök ellenreakcióját váltották ki, a kritikai hangok pedig a Duna-delta kérdését és a karantén feltételek szigorodását rendszerint a brit–oroszl diplomáciai kapcsolatok alakulásának negatív tendenciáihoz kötötték. London és Szentpétervár viszonyában az okozott elsősorban feszültséget, hogy az első egyiptomi válság alatt (1832-1833) Oroszország *szövetséget és katonai segítségnyújtást* ajánlott Konstantinápolynak, amely kiszolgáltatott helyzetében elfogadta az orosz támogatást, ennél fogva a cári udvar a közel-keleti ügyekben is közvetlen befolyással bírt. Ezt a momentumot pedig a brit kormány „fordulópontnak” tekintette.¹⁹ Az Oszmán Birodalom és a balkáni befolyás, valamint a fekete-tengeri fennhatósága miatt Oroszország geopolitikai helyzete megerősödött a Kelet-Mediterráneumban, amely feszültséget generált a brit és az orosz kormányzat viszonyában. Ehhez társult még a dunai régió fölötti gazdasági térszerzés, valamint a dunai hajózás aktuális problémája.

A Szulina-csatorna használata miatti aggodalom az angol Parlamentben szintén teret kapott. Az Alsóház 1836. március 30-i ülésén a Foreign Office vezetője visszautasította, hogy tudomása lenne a brit kereskedelmet akadályozó orosz fellépésről, mindazonáltal *Lord Palmerston* úgy vélte, hogy „*A drinápolyi béke révén az orosz kormányzatnak joga van bona fide karantént létesíteni a folyó torkolatainál (...) de (...) Oroszország nem jogosult olyan karantént létesíteni a Dunán amelynek (...) szándékában állna akadályozni a kereskedelmet.*”²⁰ A Foreign Office részéről tehát ekkor még nincs hivatalosan napirenden az ügy, júliusban azonban *Lord Durham* szentpétervári angol követnek *Lord Palmerston* azt írta, hogy a londoni kormányzat egyre inkább arra az álláspontra

¹⁸ КОММЕРЧЕСКАЯ ГАЗЕТА, ВТОРНИК 1836.
<https://vivaldi.nlr.ru/ap000000228/view#page=87> (Letöltés: 2018.08.30.); HAGEMESTER 1835.

¹⁹ ВИНОГРАДОВ 1985, 162-163.; ОРЛИК 1995, 314.

²⁰ HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1836, 856.

helyezkedik, miszerint a Szulina-csatornánál alkalmazott orosz mód-szerek sértik a Dunán való szabad hajózás jogát.²¹

Az informális oldalról érkező vélemények még komolyabban bírálták Oroszország politikáját. *David Urquhart Portfolio* című dokumentumgyűjteményének 1836-ban megjelent kötetében külön értekezés jelent meg a dunai hajózás kérdéséről, amely az ugyanezen év elején megjelent ukáz intézkedéseire reflektált. A cikk stílusát tekintve rendkívül elfogult, oroszellenes hangnemben íródott, ugyanakkor a dunai kereskedelmet illetően helytálló konzekvenciákkal igyekezett alátámasztani a régióban történő brit érdekérvényesítés jogosságát. A cári kormányzat által bevezetett szigorító intézkedések kapcsán azzal érvelt, hogy a drinápolyi béke jogot adott ugyan a Duna-delta fölötti ellenőrzésre, azonban a csatornák kontroll alá helyezése a dunai hajózás forgalmát egészében érintő probléma, ami a szerző véleménye szerint már nemzetközi jogot sért.²² Valójában azonban a Dunán történő hajózásról ekkor még nem született ilyen jellegű megállapodás és nem is történt erre irányuló kezdeményezés. Érdemi döntések majd csak a krími háborút követően születtek, amikor a párizsi béketárgyalások alkalmával külön bizottságot állítottak fel a Dunát érintő vitás kérdésekben és kollektív szabályokat fektettek le a hajózás terén.²³ 1856-ig az egyetlen támpont ez ügyben az 1815-ös bécsi szerződés volt, amely kimondta a folyókon való szabad hajózás jogát.²⁴ Ennek értelmében a folyókat – a hajózható szakaszától egészen a torkolatig – teljesen szabaddá kell tenni és kereskedelmi forgalmát nem lehet korlátozni. Ugyanakkor a hajózás rendjével kapcsolatban hozott helyi rendelkezéseket tiszteletben kell tartani.²⁵ A *bécsi egyezmény* tulajdonképpen a folyami hajózás feltételeinek egy általános keretét adta meg, amely nem határozta meg pontosan a rögzített elvek gyakorlatba való átültetésének módját.²⁶ Ellenben tartalmazott egy olyan kitételt, miszerint: „A megállapodás (...) meg nem változtatható, kizárólag a folyókkal határos

²¹ FLORESCU 1997, 292-293.

²² PORTFOLIO II. 1836, 470.

²³ PALOTÁS 1994, 21.; HAJNAL 1920, 78-79.

²⁴ PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1816, 202-203.

²⁵ PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1816, 202.

²⁶ A szerződés kizárólag a Rajna és annak mellékfolyói, illetve a Schelde folyó esetében tartalmazott külön részletes szabályozást. Lásd: PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1816, 204–2014.

államok beleegyezésével, és ők gondoskodnak a [megállapodás] körülményeknek és a helyi viszonyoknak megfelelő végrehajtásáról.”²⁷ A körülményekhez való igazodás ugyanakkor egy rendkívül tág megfogalmazás, amelybe értelmezéstől függően sok minden belefért, így az egészségügyi célú biztonsági vesztégzár létesítése is, amelyet Szentpétervár alkalmazott. Az Oroszország által bevezetett szabályozás – bár a gyakorlatban okozhatott nehézségeket a kereskedelmi célú hajóforgalomban – lényegében az 1815-ös szerződés egyetlen pontját sem sértette.

Egy másik – szintén a *Portfolioban* közölt – ugyancsak név nélkül publikáló konstantinápolyi forrás egyenesen azt állította, hogy a Szulina-csatornán való közlekedés akadályoztatása a szentpétervári kormányzat eszköze a brit gazdasági térnyerés megtörésére, éppen ezért nem lehet véletlen, hogy „(...) a Konstantinápoly és Galați közötti gőzhajózás létrehozását, és az értékes, közvetlen (...) dunai kikötőkkel való brit kereskedés megnyitását követően vezette be [Oroszország] a karantén szabályozásait.”²⁸ Érdekes tény, hogy az Oroszországgal szemben megfogalmazott álláspontok általában az aktuális eseményekre való közvetlen reakcióként láttak napvilágot. David Urquhart azonban már 1833-ban úgy vélekedett, hogy Oroszország ki fogja használni a Duna-delta birtoklása által szerzett helyzeti előnyét és idővel korlátozni fogja „(...) ha nem is a teljes kereskedelmet, de azon nemzetek kereskedelmét, amelyeket indokolatlanul a riválisainak tekint.”²⁹

A Szulina-csatorna karantén szabályainak 1836-os szigorítása valójában nem okozott konkrét diplomáciai konfliktust Nagy-Britannia és Oroszország között, tény azonban, hogy a brit kereskedelmi érdekek megsértése nem segítette a két ország között már eleve fennálló problémák megoldását. Mi több, inkább mélyítette az ellentétek forrását, hiszen a dunai hajózás kérdésének felszínre kerülésével az angol-orosz vetélkedés egy újabb kérdéskörrel bővült. Az 1830-as években zajló folyamatok a Szulina-csatorna vita origóját képezték, amely a nagypolitika szintjén majd egy évtizeddel később bontakozott ki. Annak ellenére ugyanis, hogy az orosz kormány 1843-ban feloldotta a hét évvel korábban bevezetett szigorításokat, az orosz engedmény már nem volt elegendő a dunai régióban való nézeteltérés feloldására, mivel időközben Nagy-Britannia belpolitikai viszonyai számottevően

²⁷ PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1816, 203.

²⁸ PORTFOLIO IV. 1836, 524-525.

²⁹ URQUHART 1833, 166.

növelték a Moldva és Havasalföld felé irányuló brit gazdasági kapcsolatok horderejét. A *gabonatörvények eltörlése* (1846) és az Írországból zajló *éhínség* (1845–1849) következtében³⁰ a jó minőségű, olcsó gabona-export igények kielégítése, s így a Dunán keresztül történő szabad hajózás *nemzetközi szavatolása* az angol külpolitikai célok közé emelkedett. A Duna-delta és egyúttal a Dunai Fejedelemségek helyzetének hosszú távú rendezésére az Oroszországgal szembeni győztes háborút követően nyílt lehetőség. A krími háborút lezáró párizsi békeszerződés pedig új alapokra helyezte a kereskedelmi célú folyami hajózás szabályait.

Felhasznált irodalom

Források

BRATIANO 1849 = BRATIANO, Dimitrie C.: *Documents Concerning the Question of the Danubian Principalities Dedicated to the English Parliament*. E. Detkens, London, 1849.

ДОК. 103. 1829 = ДОК. 103. Мирный договор между Россией и Османской Империей, Адрианополь, 2 (14) сентября 1829 г. In: *Внешняя политика России 19 и начало 20 века, Документы Российского Министерства Иностранных дел. Сер. II. т. 8* (16). Наука, Москва, 1995. (16)

HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1836 = *Hansard Parliamentary Debates*. Vol. XXXII. T. C. Hansard, London, 1836.

КОММЕРЧЕСКАЯ ГАЗЕТА 1836 = *Коммерческая газета*, вторник, февраля 18 дня, 1836 года. <https://valdi.nlr.ru/ap000000228/view#page=87> (Letöltés: 2018. 08. 30.)

MÉSZÁROS 1991 = MÉSZÁROS Vince: *Gróf Széchenyi István al-dunai diplomáciai kapcsolatai. Források a vízügy múltjából*. Magyar Vízügyi Múzeum, Bp. 1991.

PORTFOLIO II., IV. 1836 = PORTFOLIO; or, a *Collection of State Papers*. Vol. II., IV. J. Ridgway, London, 1836.

PARLIAMENTARY DEBATES XXXII. 1816 = *Parliamentary Debates*. Vol. XXXII. T. C. Hansard, London, 1816.

³⁰ ARDELEANU 2014, 209–210.

Szakirodalom

ARDELEANU 2014 = ARDELEANU, Constantin: *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube. The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853)*. Editura Istros, Brăila, 2014.

ARDELEANU 2012 = ARDELEANU, Constantin: *The Lower Danube, Cricassia and the Commercial Dimensions of the British–Russian Diplomatic Rivalry in the Black Sea Basin (1836–1837)*. In: Biliarsky, Ivan – Cristea, Ovidiu – Oroveanu, Anca (Eds.): *The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2012. 39–56.

ВИНОГРАДОВ 1985 = ВИНОГРАДОВ, В. Н.: *Великобритания и Балканы. От венского конгресса до крымской войны*. Наука, Москва, 1985.

BODNÁR 2017 = BODNÁR Erzsébet: *A keleti kérdés és a fekete-tengeri szorosok geopolitikai és gazdasági aspektusai az orosz külpolitikában, 1774–1841*. In: Kristóf Ilona – Borbély Zoltán (Szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Nova Series*. Tom. XLIV. Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Redigunt, Eger, 2017. 333–343.

FLORESCU 1997 = FLORESCU, R. R.: *The Struggle against Russia in the Danubian Principalities. A Problem in Anglo–Turkish Diplomacy, 1821–1854*. Center for Romanian Studies, The Foundation for Romanian Culture and Studies, Iași, 1997.

HAGEMEISTER 1835 = HAGEMEISTER, Jules de: *Mémoire sur le Commerce des Ports de la Nouvelle Russie, de la Moldavie et Vallachie*. Odessa–Simphéropol, 1835.

HAJNAL 1920 = HAJNAL, Henry: *The Danube: It's Historical, Political and Economic Importance*. The Haque, 1920.

JELAVICH 2004 = JELAVICH, Barbara: *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

КИНЯПИНА 1963 = КИНЯПИНА, Н. С.: *Внешняя политика России: первой половины XIX. века*. Государственное Издательство, Москва, 1963.

ОРЛИК 1995 = *История внешней политики России. Первая половина XIX века. От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г. (Отв. Ред.)* Международные отношения, Орлик, О. В. Москва, 1995.

PALOTÁS 1994 = PALOTÁS Emil: *A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-monarchia diplomáciájában, 1856-1883*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

PISECKY 1970 = PISECKY, Franz: Die Grösste Binnenreederei der Welt. 140 Jahre Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft – Größe und europäische Bedeutung der österreichischen Donauschiffahrt. *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*. 15 1970. 2-3., 49-66.

TAKI 2014 = TAKI, Viktor: Russian Protectorate in the Danubian Principality: Legacies of the Eastern Question in Contemporary Russo-Romanian Relations. In: Frary, Luicen J. – Kozelsky, Mara (Eds.): *The Russian–Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*. The University of Wisconsin Press, Madison, 2014. 35-72.

URQUHART 1833 = URQUHART, David: *Turkey and its Sources*. Saunders and Otley, London, 1833.

**SZIBÉRIA INTEGRÁCIÓJA A CÁRI OROSZORSZÁGBAN
A KRÍMI HÁBORÚ (1853-1856) BEFEJEZÉSÉTŐL
AZ I. VILÁGHÁBORÚ (1914-1918) KITÖRÉSÉIG**

A szibériai területek meghódítása a 16. századtól a 19. század közepéig
Oroszország a 16. században került először közelebbi kapcsolatba Szibériával, amikor *IV. Iván* orosz cár 1552-ben és 1556-ben legyőzte a Kazanyi- és az Asztraháni kaganátust, az Uraltól keletre fekvő Szibir kaganátust pedig adófizetésre kötelezte. Ezt követően a többek között szőrme kereskedelemmel foglalkozó *Sztogánov család* szolgálatában álló kozák csapatok megkezdték a keleti irányú előrenyomulást, fokozatosan a cár uralma alá vonva az Uráltól keletre fekvő területeket, *IV. Iván* pedig felvette a „*Szibéria cárja*” címet. Az orosz előretörést a megerősített katonai telepek, az „*osztrogok*” megalapítása jelezte. Sor került Tobolszk (1587), Tomsk (1604) és Nercsinszk (1656) megalapítására. Az orosz előretörés ezzel hosszú időre megállt, mert bár az orosz csapatok elérték a Csendes-óceánt (és megalapították Okhotszk kikötőjét 1647-ben), az Amur-folyót és vidékét képtelenek voltak birtokba venni az akkor még erős lábakon álló Kínai Birodalomtól elszenvedett katonai vereségek miatt. A közös orosz-kínai határ kérdését végül az *1689-es nercsinszki szerződésben* rendezték, amelyben az Orosz birodalom lemondott az Amur-régió meghódításáról és az Argun-folyó került kijelölésre, mint a két országot elválasztó határvonal, amely a 19. század közepéig változatlan maradt.¹

A hatalmas terület adminisztrációját a külön erre a célra *Mihail Fjodorovics* cár által 1637-ben megalapított Szibériai Prikáz irányította (egészen 1763-ig). A Szibériai Prikáz Szibériát négy kormányóságra osztotta fel, amelyeknek Tobolszk, Tomsk, Jeniseisk és Lensk voltak a központjai, ezeken belül pedig a megyék voltak a közigazgatás egységei. Bevezetésre került az *obscsina* rendszer. A lakosság kisebbik részét az őslakosok alkották, akiknek adófizetési kötelezettségük volt az állam felé, de belső ügyeikbe az állami hatóságok nem avatkoztak be. Szibéria

¹ HARTLEY 2014, 2-16.

katonai irányítása a Tobolszkban állomásozó katonai kormányzó kezében volt, aki teljes ellenőrzést gyakorolt a térségben állomásozó katonai egységek és megerősített települések felett.² A szibériai területek közigazgatása ugyanakkor még orosz mércével is alacsony színvonalú volt. A központi területektől való hatalmas távolság szinte lehetetlenné tette a kormányzóságok ellenőrzését, lehetővé téve a kormányzók hatalmi visszaéléseit és a korrupció elterjedését. *I. Sándor cár* (1801-1825) végül a tehetséges és megvesztegethetetlen *Mihail Mihailovics Szperanszkij* bízta meg a szibériai közigazgatás reformjával és a kormányzó („szatrapák”) megzabolázásával. Szperanszkij 1819-ben látott hozzá a munkához. Több kormányzót és vezető tisztségviselőt elbocsátott állásából, majd Szibériát két főkormányzóságra osztotta, a kormányzók munkájának támogatására és ellenőrzésére közigazgatási tanácsokat állított fel, oktatási reformokat vezetett be, támogatta a vidék feltérképezését végző tudományos expedíciókat és igyekezett rendezni a közigazgatás kapcsolatait az őslakos törzsekkel.³

Az újonnan megszerzett területek értékét főként az onnan beérkező adóbevételek adták, ezért az orosz állam igyekezett az adófizető lakosság számát növelni. A Szibériába érkezők két nagyobb csoportot alkottak: akik szabad akaratukból érkeztek ide, és akik külső nyomás, kényszerítés által telepedtek le. Az első csoport meghatározó része volt az ideérkező parasztság, amelyet az európai Oroszországot súlytó szegénység és földínség ösztönzött az áttelepülésre. Az orosz állam a költözést nem segítette, de a leteleplők többféle kedvezménybe részesültek (adómentesség, olcsó földterület), ráadásul tekintettel a szibériai közigazgatás kezdetleges voltára, személyi szabadságuk is jelentősen nagyobb volt és gazdasági szempontból is többnyire tehetősebbek voltak, mint az Uráltól nyugatra élő társaiké. Szintén az önkéntesen ideteleplők közé tartoztak az itt élő kereskedők, kézművesek, munkások és a kis létszámú papság is. Az állami akarat által Szibériába települők közé tartoztak a közigazgatás tisztségviselői, a katonai szolgálatot teljesítők és a száműzöttek. Az utóbbi kategória rendkívül széles társadalmi kört fogott át, köztük köztörvényeseket. De vallási okokból (óhitűek) és politikai indokból (forradalmárok, pl. dekabristák, lengyelek) egyaránt sor kerülhetett e büntetés kiszabására, sok esetben azonban az is elég volt, ha az illető nem volt képes

² NAUMOV 2006, 69-71.

³ WOOD 2011, 77-83.

beilleszkedni a többségi társadalomba (csavargók, koldusok). A 19. század közepéig a 2 és fél milliós szibériai lakosság körülbelül 9%-a tartozott ebbe a heterogén csoportba.⁴

Nagyhatalmi politika Kelet-Ázsiában a 19. század első felében

Szibériának a cári Oroszországba történő integrációját nemcsak a hatalmas távolságok, kezdetleges gazdasági környezet, az alacsony nép-sűrűség és a közigazgatás alacsony színvonala hátráltatta. A 19. század közepéig az európai események kötötték le Oroszország figyelmét. A *Nagy Francia Forradalom* és a *napóleoni háborúk* eseményei, majd a *Szent Szövetség* rendszerének kiépítése és fenntartása egyértelműen magasabb prioritású volt Szentpétervár számára, mint a kelet-ázsiai területek sorsa. Ez a helyzet azonban az 1850-es évektől fokozatosan megváltozott.

A Távol-Kelet ebben az időszakban fokozatosan a nagyhatalmak érdeklődésének keresztjébe került. Az Amerikai Egyesült Államok kereskedő- és bálnavadász hajói elérték Észak-Kelet-Ázsia partvidékét és kikötőket kerestek annak érdekében, hogy vihar idején kikösse-nek, készleteiket feltöltsék és áruikat eladhassák. Nagy Britannia és Kína között sor került az *első ópium háborúra* (1839-1842), amely eredményeképpen a Mennyei Birodalom kénytelen volt megnyitni kikötőit a nyugati országok hajói előtt. Oroszország ugyancsak növelte aktivitását a térségben, amely elsősorban az ambiciózus kelet-szibériai kormányzó, *Nyikolaj Nyikolajevics Muraviev* tevékenységéhez (1847-1861) köthető. Az újonnan kinevezett kormányzó tisztában volt az orosz csendes-óceáni területek katonai gyengeségével (alacsony népesség és ebből fakadóan a gazdaságilag erős hátszín hiánya), amelyet az akkor még kínai fennhatóság alatt lévő Amur régió megszerzésével kívánt megváltoztatni. A terület megszerzését elősegítette, hogy a pekingi kormány figyelmét az ópium-háborúk és a Taiping-lázadás (1850) kötötte le és nem volt ereje megakadályozni, hogy orosz csapatok szállják meg az Amur-völgyet és a folyó torkolatában megalapítsák Nyikolajevszk kikötőjét. A területi változásokat végül az 1858-as *aiguni* és az 1860-as *pekingi szerződések* szentesítették, amelyek Oroszországhoz csatolták az Amur-folyó és a Csendes-óceán közötti területet, a kínai és orosz hajókon kívül megtiltották a hajózást

⁴ HARTLEY 2014, 115-130.; NEUMOV 2006, 99.

az Amuron más nemzetek számára és lehetővé tették Vlagyivosztk („*Urald a Keletet*”) kikötőjének megalapítását az orosz-kínai-koreai határ közelében.⁵ Az orosz területek katonai védelmi képességei azonban ennek ellenére nem változtak meg jelentősen, amelyre rávilágított az 1853-1856-os krími háború. Bár Oroszország ellenfelei a cári birodalom európai és közel-keleti befolyásának kívánták gátat szabni, a főhadiszíntér pedig a Krími-félszigeten található Szevasztopol erődjé volt⁶, egy angol-francia flottaegység több alkalommal is támadást intézett a Kamcsatkai-félszigeten található Petropavlovszk kikötője ellen, és bár az orosz csapatok sikeresen ellenálltak, a támadás rámutatott arra, hogy komolyabb támadás ellen a csendes-óceáni orosz partszakasz katonailag nehezen védhető. A helyzetet csak tovább rontotta az a tény, hogy az Amur régió gazdasági hátszágként védelmi célokra használhatatlan volt. A mostoha klíma, a mezőgazdasági termelésre alkalmatlan talaj, a gyakran nehezen hajózható és fél évre befagyó Amur folyó, illetve az ezen okokból alacsony számú népesség nem lehetett elégséges bázisa az orosz védelmi erőknél, amelyek a kenyérgabonát kénytelenek voltak más országokból importálni, hajóikat pedig javítás vagy téli szállás céljából a térség szomszédos országainak kikötőibe küldeni.⁷

A fenti körülmények szükségessé tették, hogy Oroszország rendezze a közös határok kérdését Japánnal. A sógun katonai kormányszata alatt álló szigetország Kínához hasonlóan kénytelen volt megnyitni határait a nyugati nagyhatalmak előtt. 1854-ben *Matthew C. Perry*, az Amerikai Egyesült Államok admirálisa szerződésben rögzítette az amerikai hajókat, illetve az amerikai állampolgárokat megillető jogokat a Japán szigeteken, és rövidesen hasonló szerződések kerültek aláírásra a Felkelő Nap országa és a többi nagyhatalom között is. Oroszország nevében *E. V. Putiatin* egyezett meg a japán kormánnyal a közös határok kérdésében az 1855. január 26-án *Shimodában aláírt szerződésben*. Ennek értelmében a Kuril szigetek északi része orosz, a déli része japán fennhatóság alá került, Szakhalin szigete osztatlan közös birtokká vált, az orosz hajók előtt megnyitották Hakodate és Nagaszaki kikötőjét (megoldva ezzel az orosz hajók elhelyezését a téli

⁵ WOOD 2011, 92-94.

⁶ ORMOS-MAJOROS 2003, 107-115.

⁷ NAUMOV 2006, 130-137.; BEBESI 2005, 233-234.; MALOZEMOFF 1958, 1-9.

hónapokban), az orosz kereskedők pedig a többi nagyhatalom üzletembereihez hasonlóan részesültek a legnagyobb kedvezmény elvében. Szakhalin kérdése azonban ezzel nem került nyugvópontra, mert a sziget közös birtoklása további konfliktusokat szült, ezért 1875-ben a *szentpétervári szerződés* értelmében a Kuril szigetecsoport teljes egészében japán, Szakhalin szigete pedig orosz fennhatóság alá került.⁸

Szibéria területi integrációja az Orosz birodalomba a 19. század második felében

A krími háború elvesztésével Oroszország ideiglenesen kiesett a nagyhatalmak csoportjából. A katonai kudarc egyértelműen rámutatott a birodalom ipari, mezőgazdasági és infrastrukturális elmaradottságára, ezért *II. Sándor cár* (1855-1881) uralkodása alatt számos reform került bevezetésre. A reformok egyik legjelentősebbike az *1861. évi jobbágyfelszabadítási törvény* volt, amely a jobbágyokat személyileg szabadnak nyilvánította és lehetőséget biztosított a korábban megművelt földek megvételére. A törvény végrehajtásakor azonban kiderült, hogy a parasztságnak csak egy csekély hányada rendelkezik az ehhez szükséges tartalékokkal, az orosz ipar pedig nem volt még elég jelentős ahhoz, hogy a személyükben szabaddá váló parasztnak munkát biztosítson.⁹ A „földéhség” ezért katalizátorként hatott a belső migrációra, amely nyomán a Szibériába letelepedni vágyók számát megsokszorozta. A jobbágyfelszabadítási törvényhez kapcsolódóan került kihirdetésre az az *1861. évi rendelkezés*, amely kedvezményes feltételek mellett megnyitotta az Amur régiót a belföldi és külföldi telepesek előtt, húsz év adómentességet biztosítva számukra. Ennek eredményeképpen az 1860-as években évente 150-200 ezer jobbágy kelt át az Urál hegységen és telepedett le Szibériában, bár az Amur vidékre csak kevesen jutottak el. Ennek egyik eredménye az volt, hogy a kormány a távol-keleti területek lakosságszámának növelését fegyverkolóniák alapításával kívánta orvosolni, másrészt miután a földtörvény lehetővé tette a letelepedést a külföldi lakosok számára, jelentősen megnőtt a helyi viszonyok között otthonosan mozgó mandzsu, kínai és koreai telepesek száma, arányaiban jelentősen meghaladva az európai származásúak számát. Miután számukra ismerős környezeti és az

⁸ NAUMOV 2006, 127.

⁹ BEBESI 2005, 235-237.

oroszl állam által garantált kedvezményes jogi környezetben végezhettek gazdasági tevékenységet, a mezőgazdasági termelés és a kereskedelem döntő mértékben az ő kezükben futott össze, amely egyre inkább aggodalommal töltötte el az orosz adminisztrációt.¹⁰

A távol-keleti területek és az európai országársz rész fokozottabb összekapcsolása és az orosz állami kontroll fokozott megerősítése *III. Sándor orosz cár* (1881-1894) uralkodásához köthető. Az uralkodó viszsavonta elődje azon rendelkezéseit, amely a társadalom és az állam demokratizálódását, liberalizálódását célozta és fokozta az oroszosítást a nem oroszok lakta európai, illetve ázsiai országársz részeken. Szibéria tekintetében ezt több tényező is indokolta. Ezek egyike a Szibériában kialakuló regionalista mozgalom (*oblasztnyicsesztvo*) mozgalom volt. Az 1860-as évektől egyre több politikai elitételt, forradalmárt, értelmiségit száműztek Szibériába, akik közül többen büntetésük eltelével is ott maradtak, majd 1866 nyarán fellázadtak az orosz államhatalommal szemben. Szabad Szláviának (*Szobodoszlavija*) elnevezett köztársaságukat a cári csapatok azonban egy hónapon belül leverték. A 19. század második felében szintén növekedni kezdett a szibériai értelmiség száma, akik fokozatosan megfogalmazták kritikájukat a cári hatalommal szemben, különös tekintettel annak Szibériát érintő aspektusaira. A regionalisták (*oblasztnyiki*) többsége nem hirdetett semmiféle szeparatista programot, de egyre aktívabban követelte a szibériai oktatási rendszer fejlesztését, gazdaságfejlesztési programok kidolgozását, a letelepítések állami támogatását, a száműzetés rendszerének felszámolását és a bennszülött lakossággal szembeni rendezettebb bánásmódot. Az orosz anyaországtól való elkülönült, szibériai öntudattal rendelkező helyi népesség politikai öntudatra ébredése ezzel fokozatosan megjelent az Uráltól a Csendes-óceánig terjedő hatalmas területen.¹¹ A térség feletti állami ellenőrzést fenyegette egy további tényező is, a Kínai Császárság ideiglenes katonai megerősödése. A Mennyei Birodalom az 1880-as évektől kezdve egyre nagyobb hangsúlyt fektetett az ország haderejének s infrastruktúrájának modernizálására. A kínai-orosz határvidék megerősítése céljából a pekingi kormány megnyitotta a három Mandzsúriai tartományt a kínai betelepülők előtt, akiknek a száma rövid időn belül a távol-keleti oroszterületek népességének többszöröse lett. Az orosz Ussuri régiótól délre

¹⁰ MALOZEMOFF 1958, 9-11.

¹¹ WOOD 2011, 88-92.

fekvő kínai területeken katonai igazgatást hoztak létre, növelték a modern fegyverekkel felszerelt kínai csapatok számát, 1883-ban pedig megszervezték az *Észak-Kínai Flottát*, amelynek bázisa a francia mérnökök irányításával kiépített *Port Arthur* volt. A szibériai területek feletti ellenőrzés és az orosz határok védelme tehát megbízható utánpótlási vonalakat igényelt, ezért III. Sándor 1886-ban - *N. P. Ignatyev* irkutszki kormányzó petícióinak hatására - a következő döntést hozta: „*Készüljön el egy Szibériát átszelő vasútvonal a lehető legrövidebb időn belül!*”¹²

A transzszibériai vasút megépülése és a vasútvonal jelentősége

Az orosz vasúthálózat fejlesztése már a 19. század elején megkezdődött, de III. Sándor időszakában kapott igazi lendületet. Kanadát és az Amerikai Egyesült Államokat átszelő transzkontinentális vasutak kiépülése, illetve a vasútvonalak felhasználása az amerikai polgárháborúban a szeparatista déli államokkal szemben bebizonyította a modern szállítási technológia hasznát az állam integrációs és geopolitikai céljainak elérése szempontjából. A cár hadügyminisztere kijelentette: „*Jelenleg a vasutak a háború megvívásnak legfontosabb és legjelentősebb eleme. Ebből következően tekintet nélkül a pénzügyi nehézségekre, rendkívül fontos, hogy vasúthálózatunkat egyenlő szintre fejlesszük az ellenségeinkével.*”¹³

A Szibériát átszelő vasút megépítésével III. Sándor a közlekedési minisztérium egyik tehetséges és fanatikusan hűséges alkalmazottját, *Szergej Vittét* bízta meg. Vittét előbb közlekedésügyi-, majd 1892-ben pénzügyminiszternek nevezte ki. Vitte elképzelése szerint Oroszország csak akkor válhatott nagyhatalommá, ha ipari kapacitásait és kereskedelmi volumenét fejleszti. Meglátása szerint ennek legjobb eszköze egy az országrészek közötti szállítást elősegítő, a nehéziparnak állandó állami megrendeléseket garantáló, és az orosz iparcikkek ázsiai piacokon történő elhelyezését biztosító transzszibériai vasút kiépítése lenne, amely ráadásul a cári birodalom presztízsét is emelné.¹⁴

A vasút megépítése 1891-ben kezdődött meg, az alapkövételét maga a trónörökös, a későbbi *II. Miklós* orosz cár végezte el Vlagyivosztokban. A vasút megépítése előtt számos nehézség állt. Az amerikai transzkontinentális vasútnál háromszor hosszabb vasútvonalat

¹² MALOZEMOFF 1958, 20-27.

¹³ WESTWOOD 1965, 65.

¹⁴ WHITE 1964, 16-18.; JANG 1998, 333-336.

kellett kiépíteni Szentpétervár és Vlagyivosztok között, sok esetben feltérképezetlen területeken, mocsarakon, fagyos szteppéken és meredek hegységeken keresztül. A munkaerő és a nyersanyag nagy részét több ezer kilométeres távolságból kellett odaszállítani és a vasútvonalnak meg kellett kerülnie a Bajkál-tavat, ahol a tó déli oldalán található hegyvidéken hidak és alagutak tucatjait kellett kiépíteni. A vasút megépítését végül az 1904-ben kitört orosz-japán háború gyorsította fel, mert az orosz csapatok egyetlen ellátási útvonala éppen ez a vasútvonal volt, ezért az végül 1905-re teljes egészében elkészült.¹⁵ A vasút megépítése érdekében Vitte létrehozta a *Szibériai Vasúti Bizottságot*, amely a vasút megépítése mellett számos olyan tevékenységet is magára vállalt, amelyek elősegítették a térség későbbi gazdasági fellendülését. A Bizottság igyekezett összehangolni a vasút építését a Szibériát átszelő folyamok feltérképezésével és a hajóforgalom megindításával, javítva ezzel a nyersanyagok, a munkaerő és a kereskedelem áramlását. A vasút megépítéséhez szükséges nyersanyagok beszerzését amennyire lehetett igyekeztek helyi forrásokból biztosítani, ami elősegítette Szibéria bányászati célú felmérését és új bányák kialakítását, továbbá az ott kinyert nyersanyagot feldolgozó iparágak fellendítését (Vitte egyik célítúzése az volt, hogy a vasútvonalat orosz technológia és orosz nyersanyagok felhasználásával építsék meg, de az orosz ipari kapacitások nem győzték a megrendeléseket, ezért például a távol-keleti vonalak megépítéséhez szükséges megrendeléseket az amerikai vállalatok teljesítették). Végül, de nem utolsó sorban a Bizottság kezdte megszervezni a Szibériába induló belső migrációt, aminek érdekében sok helyen kialakították a mindennapi élethez szükséges infrastruktúrát (lakhatás, postaszolgálat, vízutánpótlás, szántóföldek kialakítása, vetőmag biztosítása).¹⁶

A vasút kiépülésével megkezdődhetett Szibéria birtokba vétele. Az első világháború kitöréséig több mint 3 millió ember kelt útra és telepedett le az Urál hegységtől keletre. Fellendült a bányászati tevékenység, az orosz aranytermelés 75%-a szibériai bányákból származott. Szibériában ugyanakkor továbbra is agrárszektor volt a meghatározó. Bár csak az ország népességének 6%-a lakott itt, ők vásárolták meg az országban eladott mezőgazdasági gépek negyedét, és a szibériai búzatermelők hamarosan vetélytársai lettek az európai ország rész

¹⁵ WOLMAR 2013, 64-94.

¹⁶ MARKS 1991, 141-165.

termelőinek.¹⁷ A térség gyors fejlődésének azonban rövidesen véget vetett az első világháború kitörése.

Bibliográfia

BEBESI 2005 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2005.

JANG 1998 = JANG, Eun-Ju: *Korea und die Mandschurei in der Beziehungen zwischen Rußland, China und Japan von 1894 bis 1904. Ein Beitrag zur Bedeutung der koreanischen Eisenbahn für die politischen Beziehungen im Ferne Osten*. Kiel, 1998.

HARTLEY 2014 = HARTLEY Janet M.: *Siberia. A history of the people*. New Haven and London, 2014.

MALOZEMOFF 1958 = MALOZEMOFF, Andrew: *Russian Far Eastern Policy 1881-1904*. Berkley and Los Angeles, 1958.

MARKS 1991 = MARKS, Steven G.: *Road to Power. The Trans-Siberian Railroad and the Colonization of Asian Russia 1850-1917*. New York, 1991.

NAUMOV 2006 = NAUMOV, Igor V.: *The History of Siberia*, Routledge. Oxon - New York, 2006.

PATRIKEFF - SHUKMAN 2007 = PATRIKEFF, Felix - SHUKMAN, Harold: *Railways and the Russo-Japanese War. Transporting War*. London and New York, 2007.

ORMOS - MAJOROS 2003 = ORMOS Mária - MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp. 2003.

WHITE 1964 = WHITE, John Albert: *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*. Princeton, 1964.

WESTWOOD 1964 = WESTWOOD, J. N.: *A History of Russian Railways*. London, 1964.

WOLMAR 2013 = WOLMAR, Christian: *To the Edge of the World. The story of the Trans-Siberian Express, the World's Greatest Railroad*. New York, 2013.

WOOD 2011 = WOOD, Alan: *Russia's Frozen Frontier. A history of Siberia and the Russian Far East 1581-1991*. United Kingdom, 2011.

¹⁷ NAUMOV 2006, 130-137.

BENE KRISZTIÁN

**BARÁTOKBÓL ELLENSÉGEK.
AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMAK HATÁSA
A FRANCIA–OROSZ KATONAI KAPCSOLATOKRA**

A francia és az orosz állam közti diplomáciai kapcsolatok egészen a 16-17. század fordulójáig nyúlnak vissza.¹ Az évszázadok alatt a két ország számos alkalommal volt egymás szövetségese és ellensége, amelyre jó példával szolgál a napóleoni háborúk időszaka is. Ugyanakkor az egyik legnagyobb diplomáciai átrendeződésre az első világháború során került sor, amikor hosszú évtizedek együttműködése alakult át hónapok alatt fegyveres szembenállássá, amely hosszú távra aláásta a kétoldalú kapcsolatokat.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy ennek az időszaknak a katonai kapcsolatait járjuk körbe a terjedelem szabta kereteken belül. Ebből kifolyólag a diplomáciai fejlemények áttekintése után megvizsgáljuk, hogy milyen körülmények között szolgáltak orosz katonák a francia hadsereg kötelékében, illetve milyen volt az együttműködés a francia haderő mellé beosztott orosz alakulatok és a francia parancsnokság között, végül pedig vázlatosan áttekintjük a francia részvételt az oroszországi intervencióban.

A diplomáciai háttér

A Franciaország és Oroszország közötti diplomáciai közeledés kezdetei a 19. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza, amikor a porosz–francia háborúban elszenvedett megalázó vereség után Párizs felismerte, hogy a diplomáciai elszigeteltségből való kitorrés kulcsát a kontinens keleti felén kell keresni. Ennek a felismerésnek a jegyében a francia diplomácia a következő évtizedek folyamán szíves erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy szövetségi szerződést hozzon tető alá Oroszországgal.² Az erőfeszítések első eredménye az 1891. augusztus 27-én megkötött *konzultatív paktum* volt, amelyet 1892. augusztus 17-én egy *katonai egyezmény* követett, amely a két fél jóváhagyása után 1894-ben lépett életbe. Ez defenzív

¹ SCHNAKENBOURG 2012, 11–12.

² MANFRED 1919, 156–161.

szerződés volt, amely német támadás esetére biztosította a másik fél hadba lépését, hogy kétfrontos küzdelemre kényszerítse Németországot. A következő évek folyamán a francia és az orosz vezérkar pontosította a fegyveres együttműködés részleteit, illetve kisebb módosításokkal pontosította a szerződés tartalmát, ami lehetővé tette, hogy a megállapodás az 1900-as évek elején is naprakész legyen és mindkét fél támogatását élvezze.³ A megegyezés jelentőségét növelte, hogy időközben megindult az angol-francia és az angol-orosz közeledés is, amelyek következtében 1904. április 8-án a brit és francia kormányzat aláírta az *entente cordiale* (szívélyes egyetértés) elnevezésű megegyezést, majd 1907. augusztus 31-én létrejött az *angol-orosz antant*, így egy olyan erős szövetségi rendszer alakult ki, amely már a siker esélyével vehette fel a küzdelmet a Németország és szövetségesei által alkotott hatalmi blokkal.⁴

A politikai és katonai együttműködés mellett meg kell említeni a gazdasági jellegű kapcsolatokat is. Miután az 1880-as évek második felében Németország beszüntette a hitelfolyósítást Oroszországnak, Franciaország lépett a helyére, amely jelentős összegű hiteleket nyújtott az orosz gazdaság modernizálásához. Az első kölcsönre 1888-ban került sor, amelyet 1898-ban, 1900-ban, 1901-ben és 1903-ban újabbak követtek. Ez mindkét ország számára kölcsönösen előnyös volt. Oroszország hozzájutott az iparfejlesztéshez és infrastruktúrákiépítéshez feltétlenül szükséges tőkéhez, amely belső forrásból nem állt rendelkezésére, Franciaország pedig bankszektorának elsődleges tőkefelvevő piacot talált, ahová a felhalmozott befektetéseket jelentős hasznot ígérő módon ki tudta helyezni. Ennek eredményeképpen a francia bankok – és rajtuk keresztül közvetve a francia állampolgárok – az első világháborúig több mint 12 milliárd frankot fektettek be Oroszországban.⁵ A sokrétű kapcsolatrendszernek köszönhetően a két állam szövetsége erős alapokon állt, amelyet csak a háborús megpróbáltatások tudtak érdemben átalakítani.

Korábbi kötelezettségvállalásainak megfelelően az orosz kormány 1914. július 27-én elrendelte az általános mozgósítást, melynek következtében augusztus 1-jén Németország hadat üzent Oroszországnak. Augusztus 3-án az angol, a francia és az orosz vezetés hivatalosan is

³ KOROBOV 2006, 104-121.

⁴ ORMOS – MAJOROS 1998, 186-195.

⁵ MAJOROS 1989, 27-34.

megerősítette, hogy kitart korábbi szövetsége mellett és nem köt különbékét. Ezen felül a háború során az orosz vezetés szövetségeseivel kötött kiegészítő egyezményekben biztosította magának az Oszmán Birodalom felosztása esetén Konstantinápoly, a Fekete-tenger és az Égei-tenger közötti tengersizorsók, valamint egyéb területek feletti fennhatóságot a háborús győzelem esetére.⁶ Az oroszországi helyzet azonban a háború során folyamatosan romlott, aminek következtében 1917. március 8-án forradalom tört ki, amely a *Gorcin herceg* irányítása alatt álló kormány, majd pedig *II. Miklós cár* lemondásához vezetett, a kormányzást pedig a *Lvov herceg* vezette Ideiglenes Kormány vette át. Utóbbit mind Franciaország, mind Nagy-Britannia elismerte abban a reményben, hogy az orosz háborús részvétel változatlanul folytatódik. Ennek jegyében került sor az 1917. július 1-jén meginduló Kerezenskij-offenzívára is, amely a kezdeti sikerek után csupán újabb vereségeket hozott. A többször átalakuló és számos nehézséggel küszködő Ideiglenes Kormány tevékenysége a november 7-én bekövetkezett bolsevik forradalom következtében ért véget.⁷

Az új hatalom választásokat szervezett, amelyen az *eszerek* (Szociálforradalmár Párt képviselői) kapták a legtöbb szavazatot, ugyanakkor az ennek alapján létrejött Alkotmányozó Nemzetgyűlést a *bolsevikok* feloszlatták, amelyet követően kirobbant a polgárháború, amelyben a fehér és vörös erők harcoltak egymás ellen. Eközben az új orosz vezetés 1917. december 5-én fegyverszünetet kötött, majd 1918. március 3-án a *breszt-litovszki békével* befejezte a háborús részvételt. A bolsevik vezetés ellen a fehér erők oldalán számos nagyhatalom – így Franciaország is – szervezett intervenciócs csapatokat, amelyek a fehér egységek oldalán harcolva vették ki részüket az országot megosztó polgárháborúból.⁸ A francia vezetést a kommunista eszmék terjedése jelentette veszélyen kívül az is nagyban motiválta, hogy a bolsevik kormány 1918. február 10-én bejelentette, hogy nem áll szándékában törleszteni az előző orosz kormányzatok által felvett külföldi kölcsönöket, ami a francia bankszektort rendkívül nehéz helyzetbe hozta.⁹ Ennek fényében érthető, hogy a francia kormány csupán 1924. október 28-án ismerte el de jure a szovjet államot (amelyet egy nappal később

⁶ KOLONTÁRI 2019, 129.

⁷ SZIJJ 2000, 515-517.

⁸ AVENEL 2010, 23-88.

⁹ YAKEMTCHOUK 2011, 92-93.

a kommunista állam is hasonló diplomáciai lépéssel viszonzott), amikor a többi nagyhatalom már jelen volt az új állam által biztosított jelentős méretű piacon, ezért a további késlekedés potenciálisan nagymértékű gazdasági veszteséggel járt volna.¹⁰

A francia hadsereg orosz tagjai

Franciaország területén az I. világháború előestéjén 35.000 fős orosz közösség élt. 1914 nyarán számos Franciaországban élő külföldit tömörítő szervezet bátorította arra tagjait, hogy a háború kirobbanása esetén jelentkezzenek a francia hadsereg kötelékébe és harcoljanak befogadó hazájuk védelmében. Ezek a közösségek lelkesen reagáltak ezekre a felhívásokra, mivel tagjaik igen nagy számban jelentkeztek az Idegenlégió soraiba a nyári hónapokban hagyományos ötéves szerződéssel. A jelentkezőkben rejlő potenciált érzékelve a francia kormány bejelentette, hogy a mozgósítás megindítása után húsz nappal a külföldi önkéntesek csatlakozhatnak az Idegenlégióhoz különleges, a háború időtartamára szóló szerződéssel.¹¹ Ennek eredményeként augusztus 21-től igen nagy létszámban jelentek meg önkéntesek az Invalidekban felállított toborzóirodában, akik közül összesen 42.883 főt találtak szolgálatra alkalmasnak a háború végéig. Az önkéntesek több mint ötven nemzet soraiból kerültek ki, és igen nagy számban voltak közöttük oroszok, összesen 3.393 fő, tehát az összes külföldi önkéntes közel 10 %-a.¹² Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a francia hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő oroszok száma a fent jelzettnél minden bizonnyal nagyobb volt, mivel ez csupán azokra vonatkozik, akik orosz állampolgársággal bírtak és önként jelentkeztek a francia haderőbe. Ugyanakkor nem tartalmazza azokat, akik már hosszabb ideje Franciaországban éltek, megszerezték a francia állampolgárságot, így a háború kitörésekor behívták őket katonai szolgálatra. Az orosz diaszpóra létszámából kiindulva az utóbbiak is ezres nagyságrendet képviselhettek, amit az is alátámasztani látszik, hogy a francia katonai nyilvántartások összesen 723 olyan oroszországi születésű katonát tartanak nyilván, akik életüket vesztették a háború során.¹³

¹⁰ DESSBERG 2009, 19-20.

¹¹ BECKER 2007, 87-88.

¹² COMOR 2013, 358.

¹³ MH. Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Russie.

A jelentkezők leghatékonyabb bevetése érdekében a francia katonai parancsnokság úgy döntött, hogy újonnan létrehozott egységek kötelékébe irányítja az önkénteseket. Ennek megfelelően a már rendelkezésre álló idegenlégiós ezredek személyi állományának és a korábban leszerelt tartalékos légiósok felhasználásával 1914 végéig négy menetezredet hoztak létre, amelyeket a frissen jelentkezett önkéntesekkel töltöttek fel teljes létszámra. Az ősz folyamán a külföldi újoncokat ezekhez az egységekhez irányították, amelyeket gyors kiképzés után be is vetettek a fronton a német csapatok ellen.¹⁴ Az 1914-1915-ös műveletek komoly veszteségekkel jártak, ráadásul az antant országokból származó (főként belga és orosz) önkéntesek lehetőséget kaptak rá, hogy saját nemzeti hadseregükben folytassák szolgálatukat, amivel a többségük élt is, így 1915 végére az orosz önkéntesek száma jelentősen visszaesett az Idegenlégió sorain belül.¹⁵

1915 novemberében a négy megtizedelt egyéget egyetlen alakulat, az Idegenlégió menetezrede kötelékében vonták össze.¹⁶ Ez egyben azt is jelentette, hogy az egyéves szolgálat alatt az 1914 őszén felállított négy ezred létszáma olyan mértékben lecsökkent a harctéri veszteségek és a távozások miatt, hogy az önkéntesek száma már csupán egyetlen ezred bevetését tette lehetővé.¹⁷ Az újonnan felállított egység kötelékébe ekkor 71 tiszt és 3.115 sorállományú katona tartozott, ennek alapján bevetésre alkalmasnak nyilvánították. Az ezred 1916 nyarán részt vett a somme-i csatában, ahol a számára kijelölt célpontokat elfoglalta, mindez azonban közel 1.000 ember elvesztésével járt.¹⁸ 1917 áprilisában Champagne-ban járult hozzá egy sikeres offenzívához, azonban ekkorra már csupán kezdeti létszámának felével rendelkezett, ami szükségessé tette az alakulat feltöltését és pihentetését. 1917 nyarán az idegenlégiósok Verdun térségében tüntették ki magukat, ahol három kilométer mélyen nyomultak be az ellenséges állások közé és 680 foglyot ejtettek.¹⁹ 1918 tavaszán az ezred tevékenyen részt vál-

¹⁴ DOUMIC 1926, 3.

¹⁵ COMOR 2007, 28.

¹⁶ SHD GR 26 N 862/2. 2e RÉGIMENT DE MARCHE DU 2e RÉGIMENT ÉTRANGER: J.M.O. 1915. JANUÁR 1. – NOVEMBER 11.

¹⁷ DOUMIC 1926, 56.

¹⁸ SHD GR 26 N 862/7. RÉGIMENT DE MARCHE DE LA LÉGION ÉTRANGÈRE: J.M.O. 1915. NOVEMBER 11. – 1916. DECEMBER 31.

¹⁹ SHD GR 26 N 862/8. RÉGIMENT DE MARCHE DE LA LÉGION ÉTRANGÈRE:

lalt a nagy német offenzívák megállításában, amelynek során állományának több mint felét elveszítette. Ennek ellenére a nyár és az őszi folyamán szerepet vállalt a francia hadsereg támadóakcióiban is és számos sikeres műveletet hajtott végre, noha ezek során újfent jelentős veszteségeket szenvedett el.²⁰ A háború végére a menetezred kilenc kitüntetést kapott és ezzel a francia hadsereg legsikeresebb egységei között tartották számon.²¹ Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ezért a sikerért komoly árat kellett fizetni, mivel statisztikák szerint a jelentkezők közül a harcok folyamán 5.170 fő veszett oda, 25.000 pedig megsebesült vagy eltűnt, ami azt jelenti, hogy az önkéntesek hozzávetőlegesen 70 %-a került veszteséglistára.²²

Orosz alakulatok a francia haderőben

A nyugati hadszíntéren elszenvedett jelentős embervesztés miatt a francia kormánynak nagy szüksége volt bevethető új katonákra, ezért 1915 végén azt javasolta a látszólag szinte kimeríthetetlen embertartalékokkal rendelkező orosz vezetésnek, hogy az Oroszországba küldött nagy mennyiségű hadianyagért cserébe küldjenek orosz katonákat a francia hadszínterekre. A cél az volt, hogy a korábbinál is nagyobb mennyiségű hadianyagért cserébe 400.000 orosz katona vegyen részt a nyugati hadszíntéren zajló küzdelmekben.²³ A valóságban Oroszországnak nem állt módjában ennyi hadrafogható embert nélkülözni a háború kirobbanása óta eltelt időszakban elszenvedett hatalmas veszteségei miatt, így végül az orosz kormány csupán egy 50.000 főt meg nem haladó kontingens részvételére vonatkozóan fogadta el az ajánlatot. Párizs elsősorban a nyugati hadszíntéren kívánta bevetni ezt a kiegészítő haderőt, Moszkva ugyanakkor szívesebben látta volna a saját nagyhatalmi érdekeinek fókuszában álló Balkánon, így az a kompromisszumos megoldás született, hogy a rendelkezésre álló orosz erőket egyenlő arányban vetik be a két régióban.²⁴

J.M.O. 1917. JANUÁR 31. - DECEMBER 31.

²⁰ SHD GR 26 N 862/9. RÉGIMENT DE MARCHE DE LA LÉGION ÉTRANGÈRE: J.M.O. 1917. NOVEMBER 1. - 1918. SZEPTEMBER 5.

²¹ BERGOT 1984, 98-100.

²² MAHUAULT 2013, 205.

²³ COCKFIELD 1998, 24.

²⁴ FERREIRA 2016, 46.

Ennek megfelelően 1916 első felében négy, egyenként kétezredből álló dandárt állítottak fel (a később érkezett erősítésekkel együtt összesen 44.000 fővel), amelyeket tengeri úton szállítottak Franciaországba, ahol orosz egyenruhájukat megőrizték, de emellé teljes egészében francia felszerelést, valamint az ennek használatához szükséges kiképzést kaptak, melynek köszönhetően a francia és brit csapatokkal közösen lehetett harcba vetni őket. Az 1. dandár Szibérián keresztül érkezett meg Mandzsúriába, ahonnan kéthónapos tengeri úton két francia hajó segítségével szállították a Szuezi-csatornán keresztül Marseilles-be, ahová 1916 áprilisában érkezett meg. A 3. dandárt Arhangelszkben hajózták be – szintén francia csapatszállító hajókra –, és Bresztben szállt partra 1916 augusztusában. Megérkezésük után mindkét alakulatot a francia fővárostól északkeletre található Mailly-ban felállított kiképzőtáborba irányították, ahol megkapták a francia fegyverek használatához szükséges kiképzést.²⁵ Az 1. dandárt már 1916 júniusában bevetették a hadszíntér egy nyugodtabb szakaszán Champagne térségében, hogy kellő tapasztalatot szerezzen, majd októberben a 3. dandár is itt esett át a tűzkeresztségen. 1917 tavaszán az orosz egységek az 5. francia hadsereg kötelékében vettek részt a *Hölgyek Útjának* nevezett főútvonal mentén megindított offenzívában, amely nem hozott érdemi eredményeket, de hatalmas veszteségekkel járt, amelyek aláásták a francia hadsereg morálját.²⁶ A két orosz alakulat 6.000 embert veszített a hadművelet során, miközben helytállásáért mindkettő kollektív kitüntetésben részesült a francia parancsnokság részéről. A balul sikerült támadóhadművelet után visszavonták őket a hátsóországba soraik rendezése és feltöltése céljából.²⁷

A 2. és 4. dandárt 1916 májusában, illetve júniusában állították fel Moszkva térségében, majd Arhangelszkből tengeri úton szállították Breszt-be, ahonnan vasúton jutottak el Marseilles-be, végül pedig újabb tengeri út segítségével Szalonikiben szálltak partra, hogy bekapcsolódhassanak a Balkán-félszigeten zajló összecsapásokba. A két egység 1916 őszétől 1917 tavaszáig számos támadásban vett részt, amelyek során – bár áttörést nem sikerült elérni – nagy fegyelemről és magas harcértékről tett tanúbizonyságot. 1917 májusában ezeket az alakulatokat is visszavonták a hátsóországba pihenőre és feltöltésre, így

²⁵ AVICE-HANOUNE 2011, 142.

²⁶ SZIJJ 2000, 502.

²⁷ FERREIRA 2016, 50-52.

tagjaik ugyanúgy egy katonai táborban értesültek az oroszországi forradalomról, mint a nyugati hadszíntéren harcoló honfitársaik.²⁸ A hír megosztotta a katonákat, akiknek egy része lojális volt az új kormányhoz, mások viszont a bolsevikokkal szimpatizálva komolyabb változásokat sürgettek. Az ideológiai válság annyira súlyossá vált, hogy a kommunista érzelműek (7.500 fő a 16.000 fős összlétszámból) megtagadták a parancsok végrehajtását, ezért Franciaországban fegyveres erővel kellett leverni zendülésüket, amelynek mintegy 100 fő esett áldozatul.²⁹ A francia hatóságok – tartva az elégedetlenségi hullám továbbgyűrűzésétől – lefegyverezték a két dandár összes tagját, majd választási lehetőség elé állították őket: francia irányítás alatt tovább harcolnak, fegyvertelen munkaszolgálatot látnak el vagy Észak-Afrikaiba internálják őket a háború végéig. A fegyveres szolgálatot mindössze 400 fő választotta, 11.000 fő katonai munkásként tevékenykedett, 4.800 ember pedig algériai internálótáborokban várta ki a háború végét.³⁰ A zendülési hullám a Balkánon harcolókat valamivel később érte el, ezért az ő lefegyverzésükre 1918 januárjában került sor. Itt 784 ember választotta a fegyveres szolgálatot, 2.196 fő a munkaszolgálatot, míg 11.500 katona került észak-afrikai internálótáborokba. A katonai szolgálatot választókból négy kislétszámú zászlóaljat állítottak fel, amelyek csupán epizód szerepet kaptak a további hadműveletekben. A négy dandár túlélői kétoldalú diplomáciai egyeztetések után végül 1920-ban térhettek haza Oroszországba.³¹

Az oroszországi intervencióban való francia részvétel

Oroszországban már az intervenció kezdete előtt is állomásozott egy kisebb létszámú francia katonai kontingens, mivel a katonai együttműködés keretében egy francia katonai misszió állomásozott az országban. Ennek a különítménynek számos feladata volt: elsőként a kapcsolattartás és információcsere a két ország haderejének vezérkara között, másodsorban a modern harceljárások és fegyverrendszerek megismeretése az orosz katonákkal, valamint a francia érdekek általános képviselése katonai körökben.³² A különítmény kötelékében 205 tiszt és 900

²⁸ PIÉGAIS 2018, 11-15.

²⁹ ADAM 2004, 163.

³⁰ FERREIRA 2016, 52.; AVICE-HANOUNE 2011, 143.

³¹ PIÉGAIS 2018, 20-27.

³² BENETEAU 2018, 61-62.

katona teljesített szolgálatot, akik a vezérkari munka mellett a különböző hadszíntereken harcoló orosz parancsnokságok, valamint a légi-erő, az utászok és a tábori kórházak mellett tevékenykedtek a breszt-litovszki béke aláírásáig. Ezt követően többségük a francia kormány utasításának megfelelően elhagyta az országot, csupán 17 tiszt és 36 katona maradt Moszkvában információgyűjtési és kapcsolattartási célból, ami jelentős segítséget jelentett az intervenció megindításában.³³

A katonai beavatkozásról előzetes egyeztetések után már 1917 végén közös angol–francia döntés született, amelynek értelmében kijelölték azokat a területeket, ahol a különböző nemzetiségű intervenciók erők bevetését tervezték. Ennek alapján három fő hadműveleti zónát határoztak meg: a délit (Ukrajnát), az északit (Arhangelszket és Murmanszket), illetve a keletit (Szibériát). Francia részről ezek közül a legfontosabb a déli terület volt, ahol a beavatkozás – a helyi fehér erők támogatásával – a francia csapatokra hárult. Az első alakulatok 1918 decemberében szálltak partra Odesszában és Szevasztopolban *Philippe d’Anselme* tábornok parancsnoksága alatt,³⁴ majd január folyamán elfoglalták Herszont, Nyikolajevet és Kercset.³⁵ Ugyanakkor az intervenciók haderő számos problémával szembesült. Létszáma az előzetes tervekkel ellentétben csupán néhány ezer főt tett ki, amelyet alacsony harcértékű görög, lengyel és orosz csapatok egészítettek ki, mivel a francia hadvezetés nem tudott több embert mozgósítani a távoli hadszíntéren végrehajtandó hadműveletre a hosszú háború végén. A helyzetet nehezítette, hogy a francia katonák február elején megtagadták az előrenyomulást, így további támadó akciókat nem lehetett végrehajtani. A lakosság támogatását élvező és folyamatosan előrenyomuló bolsevik erők 1919. március 8-án egyhetes küzdelem után bevették Herszon városát, majd 14-én bevonultak Nyikolajevbe, amelyet a francia csapatok kiürítettek. 30-án Mariupol is elesett, a vörös csapatok pedig egyre közelebb értek Odesszához, ezért a francia vezetés kiadta a kiürítési parancsot, amelyet április 6-ra végre is hajtottak, így már csak a Krím-félsziget maradt az intervenciók erők kezén. A vörös alakulatok 16-án sikertelen támadást indítottak Szevasztopol elfoglalására, ami 19-én kiváltotta a Fekete-tengeren állomásozó francia flotta tengerészeinek zendülését, akik nem akarták folytatni a háborút

³³ AVENEL 2010, 123-126.

³⁴ FIESCHI 2016, 161-162.

³⁵ YAKEMTCHOUK 2011, 94.

és vissza kívántak térni családjaikhoz. Ennek következtében a francia vezérkar elrendelte a város kiürítését, amely április 28-ra be is fejeződött.³⁶ Ezzel a kivonási hadművelettel a dél-oroszországi intervenció látványos kudarccal ért véget.

A nyugati szövetségesei által Oroszországnak küldött szállítmányok jelentős része – amennyiben az időjárási viszonyok lehetővé tették – Arhangelszk és Murmanszk kikötőjén keresztül érkezett meg az országba a háború folyamán, és ezeknek a hadianyagoknak egy része 1918-ban is ezeken a településeken volt elraktározva. Ebből kifolyólag az intervenció egyik logikus célpontjaként kínálkoztak, hiszen a bolsevikok kezébe kerülve jelentős erősítést jelentettek volna a vörös csapatoknak, amit az antant hadvezetés meg kívánt akadályozni, valamint újabb ponton támadva többfrontos harcra akarta kényszeríteni a kommunista erőket. Az intervenció – angol, francia, amerikai, olasz, lengyel, szerb – csapatok első hulláma 1918 márciusában szállt partra Murmanszkban, majd augusztusban Arhangelszket is bevették. A közel 40.000 főt számláló haderő soraiban 2.500 francia katona teljesített szolgálatot, akik szinte teljes egészében a gyarmati haderő kötelékéből kerültek ki. Szeptemberben megkezdték déli irányú előretörésüket, amelynek során mintegy az orosz fehér haderő segítségével 150 kilométert nyomultak előre, azonban a bolsevik csapatok megállították ezt az offenzívát, majd a téli hónapokban visszaszorították az intervenció erőket.³⁷ Utóbbiak helyzetét tovább súlyosbította, hogy a különösen nehéz körülmények között harcoló katonák soraiban számos kisebb parancsmegtagadásra és zendülésre került sor. A kedvezőtlenül alakuló hadihelyzettel együtt mindez azt eredményezte, hogy 1919 nyarán döntés született az intervenció befejezéséről, a résztvevő alakulatokat pedig – számos esetben a hozzájuk csatlakozó oroszokkal együtt³⁸ – tengeri úton kivonták a térségből.³⁹

Az Uráltól keletre elterülő hatalmas térségben is zajlottak intervenció hadműveletek, melyek kezdetét 1918 augusztusára lehet tenni, amikor a japán csapatok partra szálltak Vlagyivosztkban. Őket hamarosan amerikai, brit, francia, kanadai és olasz egységek követték, akik felvették a kapcsolatot hadifogolytáborokból kiszabadult és a bolsevik

³⁶ MUNHOLLAND 1981, 43-62.

³⁷ SZIJJ 2000, 307-308.

³⁸ BROCHE – MURACCIOLE 2010, 948-949.

³⁹ FACON 1977, 455-474.

erők ellen harcoló csehszlovák, lengyel és szerb alakulatokkal. Ezeknek az erőknek az összlétszáma mintegy 119.000 főre tehető, akik közül kevesebb mint 1.500 fő volt francia és ők is a gyarmati alakulatok soraiban teljesítettek szolgálatot, többségükben tehát nem európaiak voltak. Részvételük meglehetősen rövidre szabott volt, mivel csupán 1918 augusztusától 1919 márciusáig vettek részt hadműveletekben, ezt követően eredeti állomáshelyükre szállították vissza őket.⁴⁰

Összegzés

Annak ellenére, hogy mind Franciaország, mind pedig Oroszország első világháborús szerepvállalása a történelem jól ismert fejezetei közé tartozik, a két ország közti katonai viszonyrendszer egésze nem képezte ezidáig alaposabb vizsgálatok tárgyát. A rendelkezésre álló területi korlátok természetesen nem tették lehetővé, hogy jelen tanulmányban vállalkozzunk ennek a hiányosságnak a minden igényt kielégítő pótlására, azonban megpróbáltuk áttekinteni azokat a főbb fejezeteket, amelyek ennek a témának a legfontosabb részeit alkotják. Ezek keretében lehetőség nyílt nem csupán a politikai háttér megismerésére, hanem a katonai együttműködés módozatainak felfedezésére ugyanúgy, mint a fegyveres szembenállás nagyobb sarokpontjainak körbejárására.

Mindezek segítségével remélhetőleg egy olyan nagyobb szabású vizsgálódás alapjait sikerült lefektetni, amelyek segítségével a későbbiekben teljes egészében feltárható lesz az európai (és részben ázsiai) kontinens két meghatározó nagyhatalmának katonai kapcsolatrendszere a 20. század első évtizedeiben.

Felhasznált irodalom

Levéltári források, adattárak

Service Historique de la Défense (Vincennes)

GR 26 N 861. *Légion étrangère. 2e régiment de marche du 1er étranger.*

GR 26 N 862. *Légion étrangère. Régiment de marche de la Légion étrangère.*

Mémoire des Hommes

Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Base de données des Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Russie.

⁴⁰ AVENEL 2010, 119-121.

Szakirodalom

ADAM 2004 = ADAM, Rémi: *Histoire des soldats russes en France, 1915–1920. Les damnés de la guerre*. Paris, 2004.

AVENEL 2010 = AVENEL, Jean-David: *Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918–1920)*. Paris, 2010.

AVICE-HANOUNE 2011 = AVICE-HANOUN, Murielle: Éric Deroo, Gérard Gorokhoff (présenté par), *Héros et mutins. Les Soldats russes sur le front français 1916–1918*. In: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2011/4. 141-144.

BECKER 2007 = BECKER, Jean-Jacques: Les volontaires étrangers de l'armée française au début de la guerre de 1914. In: Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François (szerk.): *Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel*. Montpellier, 2007. 87-93.

BENETEAU 2018 = BENETEAU, Arthur: Servir les intérêts français en plein chaos révolutionnaire. Étude des attachés militaires en Russie, 1916–1920. In: *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 2018/1. 61-72.

BROCHE – MURACCIOLE 2010 = BROCHE, François – MURACCIOLE, Jean-François (szerk.): *Dictionnaire de la France libre*. Paris, 2010.

COCKFIELD 1998 = COCKFIELD, Jamie: *With snow on their boots: the tragic odyssey of the Russian Expeditionary Force in France during World War I*. New York, 1998.

COMOR 2007 = COMOR, André-Paul: Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. In: Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François (szerk.): *Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel*. Montpellier, 2007. 19-35.

COMOR 2013 = COMOR, André-Paul (szerk.): *La Légion Etrangère. Histoire et dictionnaire*. Paris, 2013.

DESSBERG 2009 = DESSBERG, Frédéric: *Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924-1935)*. Bruxelles, 2009.

DOUMIC 1926 = DOUMIC, René: *Historique du régiment de marche de la Légion étrangère. 3e régiment étranger d'infanterie*. Nancy-Paris-Strasbourg, 1926.

FACON 1977 = FACON, Patrick: Les mutineries dans le corps expéditionnaire français en Russie septentrionale (décembre 1918-avril 1919). *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1977/3. 455-474.

- FERREIRA 2016 = FERREIRA, Sylvain: Le corps expéditionnaire russe en France 1916–1918. In: *Sans Frontières*, 2016/3. 46-52.
- FIESCHI 2016 = FIESCHI, Pascal: L'intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l'action du « Consul de France », Emile Henno. In: *Cahiers slaves*, 2016/1. 161-172.
- KOLONTÁRI 2019 = KOLONTÁRI Attila: A cári Oroszország hadicéljainak alakulása 1917 februárjáig. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet*. Szeged, 2019. 123-180.
- KOROBOV 2006 = KOROBOV, Youri: Les relations militaires franco-russes de 1870 au lendemain de la guerre russo-japonaise. In: *Revue historique des armées*, 2006/4. 104-121.
- MAJOROS 1989 = MAJOROS István: Egy szövetség anatómiája (Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914). *Világtörténet*, 1989/1. 23-36.
- MANFRED 1959 = MANFRED, Albert Zakharovic: Quelle fut la cause de l'Alliance franco-russe? In: *Cahiers du Monde Russe*, 1959/1. 148-164.
- MUNHOLLAND 1981 = MUNHOLLAND, J. Kim: The French army and intervention in Southern Russia, 1918-1919. In: *Cahiers du Monde Russe*, 1981/1. 43-66.
- ORMOS – MAJOROS 1998 = ORMOS Mária – MAJOROS István: *Europa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp. 1998.
- PIÉGAIS 2018 = PIÉGAIS, Gwendal: Le corps expéditionnaire russe en Macédoine, 1916-1920. Combats et mutineries sur un front périphérique. In: *EN Envor: Revue d'histoire contemporaine de Bretagne*, 2018/2. 1-29.
- SCHNAKENBOURG 2012 = SCHNAKENBOURG, Éric: L'aube des relations diplomatiques franco-russes: les ambassades moscovites en France au XVIIe siècle. In: Jalabert, Laurent (szerk.): *La France et la Russie. Regards diplomatiques (XVIIe – XXIe siècle)*. Rennes, 2012. 11-32.
- SZIJJ 2000 = SZIJJ Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Bp. 2000.
- YAKEMTCHOUK 2011 = YAKEMTCHOUK, Romain: *La France et la Russie. Alliances et discordances*. Paris, 2011.

TURNÁR ERIK

HÁBORÚ ÉS INTERVENCIÓ A BALTI-TENGERNÉL. NAGYHATALMI KÍSÉRLET A BALTIKUM MEGSZERZÉSÉRE 1914 ÉS 1919 KÖZÖTT

1917 és 1921 között Kelet-Európában óriási változások mentek végbe. A Baltikum már a középkor óta színtere a nagyhatalmi vetélkedésnek, köszönhetően stratégiai elhelyezkedésének. Az első világháború idején a térség megszerzése fokozatosan a német vezetés céljává vált, mivel a terület birtoklásával egy olyan stratégiai kulcspozíciót szereztek volna meg, mely ajtót nyit Skandinávia, Belorusszia és Lengyelország felé, valamint lehetővé teszi Oroszország sakkban tartását. A terület életében a részleges német megszállás és a cár lemondása teljesen új körülményeket teremtett. A monarchia bukásával a terület népei nagyobb önállóságot kívántak, sőt egyes esetekben problematikusá vált a területek feletti orosz fennhatóság. Finnország, mely nagyhercegségként tagolódott be a birodalomba, a cár lemondása után megszűntnek nyilvánította az orosz fennhatóságot. A területek fokozatosan német kézbe kerültek, majd a bolsevik hatalomátvételt követően Lenin ideiglenesen lemondott a peremterületekről, annak érdekében, hogy a belső orosz területek felett biztosítsa a fennhatóságát. A területek elszakadását csak ideiglenesnek tartotta, így az első adandó alkalommal nagy erejű támadást indított a függetlenedő három balti állam ellen. Ez a kísérlet gyorsan nagyhatalmi konfliktussá vált. Németországnak bár az aláírt fegyverszünet értelmében ki kellett volna vonnia a térségből csapatait, nem mondott le a terület megszerzéséről, így támadásba lendült. Nagy-Britannia, mely megpróbált létrehozni (sikertelenül) egy bolsevikellenes gyűrűt, előbb a bolsevikok, majd a németek ellenében megjelent a térségben. A konfliktus során egyik nagyhatalom sem tudta keresztülvinni maradéktalanul az akaratát, ennek következtében lehetőség nyílt arra, hogy Észtország, Lettország és Litvánia elnyerje a függetlenségét.

A februári forradalomtól a német fegyverletételig

A forradalom győzelme nagy reményeket ébresztett a birodalom nemzetiségeiben. A politikailag érett nemzetiségek nem vágytak teljes függetlenségre, megelégedtek volna a területi autonómiával. A háborút megelőzően már kialakultak azok a politikai csoportok, melyek célul tűzték a szeparatizmust. A nemzeti ébredést nagyban megerősítette a birodalmi politika. Finnországban a finn autonómia felszámolására tett kísérlet,¹ a Baltikumban pedig az 1905-ös forradalmat követő megtorlások² nagyban erősítették a folyamatot. A nemzetiségi politikusok a forradalmat követően egymás után nyújtották be autonómiatörekvési javaslatukat. A lettek már március 13-án kimondták, hogy a lettek által lakott tartományokat Lettország néven egyesíteni kell és a továbbiakban autonóm részét kell alkotnia Oroszországnak. A litvánok ugyanazon a napon hasonló követelésekkel léptek fel.³

Az orosz kormányzat válasza kiábrándító volt. A *kadetok* májusban ígéretet tettek a nemzetiségi kérdés megoldására, de az autonómiától elzárkóztak, mivel a területi egység felbontásában veszélyt láttak a forradalomra nézve. A *Petrográdi Szovjet* júniusban közzétett egy nyilatkozatot, melyben ugyan ígéretet tett a nemzetiségi jogok megadására, azokat nagyon homályosan fogalmazta meg. A kérdést kizárólag az Alkotmányozó Nemzetgyűlést követően tartották megoldhatónak.⁴ Az Észti Nemzetgyűlés július 3-án már azt is megfogalmazta, hogy az Alkotmányozó Gyűlés megvárására nincs szükség, a lettek pedig kijelentették, hogy Petrográdnak nincs joga beleszólni a lettek ügyeibe. A litvánok még júniusban a teljes elszakadás mellett döntöttek. A litván elszakadási törekvésre a német vezetés is felfigyelt és lehetőséget látott arra, hogy Litvániát hercegség formájában hozzácsatolja a Német Birodalomhoz.⁵

Oroszország zilált állapota a német hadvezetés számára lehetőséget adott további területek megszerzésére. A német hadsereg a Balti-térséget először 1915 márciusában érte el, miután az orosz csapatok elfoglalták Memelt. Egy gyors ellentámadás keretében sikerült az orosz csapatokat Litvániába visszanyomni és elfoglalni Liepāja fontos

¹ HALMESVIRTA 2001, 187–193.

² EIDINTAS – BUMBLAUSKAS – KULAKAUSKAS – TAMOŠAITIS 2013, 20–25.

³ THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961a., 405–406.

⁴ THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961a., 317–319.

⁵ THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961a., 405–407.

kikötőjét.⁶ Július folyamán a németek sikeresen áttörték az orosz védelmet, majd augusztus 5-én elfoglalták Varsót.⁷ A hónap közepén elesett Kaunas, majd pedig szeptember 5-én Vilniust is megostromolták a németek, sikertelenül.⁸ A város kiürítését *Alekszej* vezérkari főnök még szeptember 17-én elrendelte, a következő napon pedig bevonultak a németek. Kísérletet tettek még Daugavpils bevételére, de ekkor még túl erős volt az orosz ellenállás.⁹

A *Kerenszkij-offenzíva* kifulladására után a németek számára lehetőség nyílt arra, hogy kiűssék Oroszországot a háborúból. Ennek legfontosabb eszköze Riga elfoglalása volt, mely a központi orosz területeken kívül az utolsó jelentős, orosz kézen maradt város volt. A támadást a németek szeptember 1-jén indították meg, a német tüzéreg elsőprő erejű volt, szemben a zilált orosz csapatokkal. Az orosz védelem szinte azonnal szétolvadt, szeptember 3-án a németek bevonultak Rigába. Ezt követően a támadást megfelelő célpont híján leállították.¹⁰ Az orosz vezetés azonnal megértette, hogy mekkora veszélyt jelent a németek rigai jelenléte. Szeptember 29-én Kerenszkij levelet írt az Északi Front főparancsnokának, hogy a térségben a tengeri és szárazföldi erők harcképessége kritikusan fontossá vált.¹¹

A németek már a támadás megkezdése előtt tervbe vették az észti szigetek elfoglalását. A haditengerészet és a hadsereg a nyár folyamán tárgyalásokat folytatott a szigetek elfoglalásáról, megszerzésük lehetővé tette volna a Finn-öböl feletti uralmat. Augusztus végére eldőlt, hogy Riga megszerzését követően támadást indítanak a szigetek elfoglalására.¹² Az *Albion* névre keresztelt hadművelet megindítására, mely a három észti sziget: Saaremaa, Hiiumaa és Muhu elfoglalását tűzte ki célul, október 12-én került sor. A támadás először Saaremaa elfoglalására irányult, ami a gyenge orosz ellenállásnak köszönhetően már 15-én sikerült. Ezen a napon megindult a támadás a másik két sziget elfoglalására, így október 20-án ezek is a németek kezébe kerültek. A sikeres hadművelet gyakorlatilag az utolsó szöveget jelentette a

⁶ BUTTAR 2015, 176.

⁷ LUDENDORFF 1919, 154.

⁸ HINDENBURG 1921, 176–177.

⁹ BUTTAR 2015, 323.

¹⁰ BUTTAR 2017, 204–209.

¹¹ THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961b., 1628–1629.

¹² BARRETT 2008, 38–43.

belpolitikai krízisektől terhelt Ideiglenes Kormány koporsójában és elősegítette a bolsevik hatalomátvételt.¹³

A bolsevikok annak érdekében, hogy megszilárdítsák a pozícióikat, már novemberben megkezdtek a béketárgyalásokat a központi hatalmakkal. A felek közötti tárgyalások december 1-jén kezdődtek meg, de a bolsevikok már 28-án elnapolták. Január 9-én a tárgyalások folytatódtak, de a német fél sokkal keményebb feltételeket támasztott, amelyeket február 9-én már ultimátumként nyújtott át. A követeléseket a tárgyalódelegációt vezető Trockij nem volt hajlandó elfogadni, így otthagya a tárgyalást.¹⁴ A németek február 18-án támadásba lendültek, az orosz hadsereg maradéka is megszűnt létezni. A németek február 22-én újabb ultimátumot küldtek, amit a bolsevikok 24-én elfogadtak. A súlyos feltételek ellenére a bolsevik fél és a központi hatalmak között március 3-án létrejött a *békeszerződés*.¹⁵ A németek irányítása alá került a Baltikum, melynek jövőbeli rendezése a német vezetésen belül éles viták kiváltója lett. A kialakult ellentétek okán a terület rendezésére nem került sor, végig katonai igazgatás alatt maradt. A lett és észti területeken a balti németekre támaszkodtak, ami nagyban felerősítette az etnikai feszültségeket.¹⁶ Bolsevik részről a német fegyverletételig nem történt kísérlet a terület visszaszerzésére, ugyanakkor utána nagy erővel próbálták újból birtokba venni a területet.

Az észti függetlenségi háború

A bolsevik vezetés 1918 tavaszán értékes tapasztalatokkal gazdagodott. Finnországban már az év elején polarizálódott a politikai paletta, a vörösök és fehérek elszórt összecsapásai pedig polgárháborúvá terebélyesedtek. *Carl Gustav Emil Mannerheim* lett a fehér finn hadsereg parancsnoka. A finn kormány, más lehetőség híján kérte a németek segítségét. Németországnak a svéd vasércszállítmányok okán fontos volt egy baráti Finnország léte, ezért hajlandó volt katonákat küldeni Finnországba, *Rüdiger von der Goltz* parancsnoksága alatt.¹⁷

Mannerheim március 15-én támadást indított Tampere elfoglalására, de az elhúzódó harcok következtében a várost csak április 6-

¹³ BUTTAR 2017, 222-225.

¹⁴ PIPES 1997, 192-196.

¹⁵ BUTTAR 2017, 265-269.

¹⁶ RAUCH - MISIUNAS - TAAGEPERA 1994, 37-39.

¹⁷ GOLTZ 1920, 47.

án sikerült bevenni.¹⁸ Ez idő alatt Goltz csapataival partra szállt Helsinkinél és április 11-én megkezdte a város ostromát. A város gyorsan elesett, aznap már a németek kezén volt.¹⁹ Helsinki bevétele után egy újabb német különítmény érkezett Finnországba, amely Helsinkitől keletre partra szállva Viipuri elfoglalását tűzte ki célul. Miután Mannerheim csapatai is megérkeztek, a német- finn csapatoknak sikerült április 28-án elfoglalni a várost, ezzel végleg eldöntve a háborút. Lenin számára értékes tanulság volt. Belátta, hogy a helyi kommunisták nem elég erősek a hatalom megszerzéséhez, így 1919-ben a peremterületeken már a Vörös Hadsereg feladata volt a területek pacifikálása.²⁰

Eleinte Lenin engedte, hogy a nemzetiségek kiváljanak a birodalomból, mivel úgy látta, ezzel a bolsevikellenes erőket jelentősen gyengítheti. Ez ugyanakkor csak taktikai megfontolás volt, hasonlóan a *breszt-litvovszki békéhez*, mellyel időt akart nyerni a belső területek pacifikálására. Hosszútávon ő is fontosnak tartotta a cári birodalom területi integritását. A német fegyverletételt követően felmondta a breszti békét és felkészült egy nagy erejű offenzívára, mely az elszakadt területek visszaszerzését célozta.²¹

Észtországban nagyszámú német haderő állomásozott, de az kivonás alatt állt és nem kívánta támogatni az észtek harcát. A németeken kívül Észtországban állomásozott a bolsevikellenes Észak-nyugati Hadsereg *Nyikoláj Jugyenyics* vezetése alatt. Mellettük megjelent egy új szereplő, Nagy-Britannia, mely nem akarta hagyni, hogy a bolsevikok kijussanak a Balti-tengerhez, valamint tartott attól, hogy a legyőzött Németország kiegyezik a bolsevikokkal. A Háborús Kabinet elfogadta azt a javaslatot, hogy a helyi bolsevikellenes erőket támogassák hadianyaggal és katonákkal, amíg nem képesek önmagukban feltartóztatni a Vörös Hadsereget, ami a Baltikum vonatkozásában az odarendelt hadiflotta támogató tüzét jelentette.²² A brit beavatkozás másik motivációja a franciák távoltage volt. A brit vezetésen belül

¹⁸ BUTTAR 2017, 302.

¹⁹ GOLTZ 1920, 59-60.

²⁰ BUTTAR 2017, 305-306.

²¹ WANDY CZ 1969, 65-68.

²² KOPISTO 2011, 59-60.

sokan gyanúval figyelték Franciaország lengyelországi és csehszlovákiai befolyását, és nem akarták, hogy a balti államok is francia befolyás alá kerüljenek.²³

Az észti hadszíntér meghatározó pontja volt a Peipus-tó, amely a járható terepet két, viszonylag keskeny folyosóvá osztotta. A Vörös Hadsereg már 1918 novemberének végén nagy erejű támadást indított, november 28-án sikeresen elfoglalták Narvát, majd december 15-én Rakvere is a bolsevikok kezébe került. Ezzel egy időben délen is támadást indítottak, december 24-én sikerült elfoglalni Tartut, de a rossz időjárási körülmények miatt nem tudtak tovább nyomulni.²⁴

A támadással egy időben észti delegáció utazott Londonba, hogy brit támogatást szerezzen a bolsevikok ellen. A brit vezetés az előzetes megbeszélések alapján nagyméretű flottát küldött a térségbe, mely 5 cirkálóból, 9 rombolóból és 7 aknamentesítőből állt. Arra az esetre, ha ellenséges hadihajókkal találkozának, Koppenhágába küldtek több csatahajót. A kötelék december 7-én elérte Tallint, majd 13-án megsemmisítettek egy létfontosságú hidat Narvánál.²⁵

A Vörös hadsereg támogatására a Balti Flotta maradványait a brit kötelék ellen küldték. Az orosz-japán háborúban, illetve az Albion hadművelet során meggyengült flotta nem vehette fel a versenyt a brit hajókkal, az egész flotta mindössze egy kiöregedett csatahajóból, egy cirkálóból és két rombolóból állt. December 24-én a rombolók megpróbálták az Oleg cirkáló elé csalni a brit hajókat, de a művelet óriási kudarc volt, a britek kezére került mindkét hajó, ezzel gyakorlatilag véget vetve a Balti Flotta beavatkozásának.²⁶

1919. január 4-én az észti hadsereg a brit hadihajók támogatásával támadásba lendült. 14-én sikeresen visszafoglalták Rakverét, majd 18-án egy tengeri invázió keretén belül Narva is a kezükbe került. Délen egy merész ellentámadással sikerült Tartut visszafoglalni, február 1-jén az észtek megszerezték Valgát, ezzel létrejött a vasúti összeköttetés Rigával. A középső észti területekről ennek következtében ki kellett vonni a bolsevik csapatokat.²⁷

²³ WANDY CZ 1962, 4-5.

²⁴ MAIDE 1968, 23.

²⁵ MAIDE 1968, 21.

²⁶ BENNETT 1964, 41.

²⁷ BUTTAR 2017, 358-360.

Északon a Vörös Hadsereg újból támadásba lendült, de a február 18-i támadásukat a fehérgárdista erőkkel kiegészített észti haderő sikeresen kivédte. A bolsevikok április végéig folyamatos támadásokat indítottak a város elfoglalására, de rendre kudarcot vallottak. Délen márciusban újból benyomultak Észtország dél-keleti részébe, a finn és lett erősítésnek, a mocsaras terepnek, illetve a jól működő logisztikának köszönhetően az észtek kitartottak.²⁸

Az orosz és észti csapatok május folyamán északon és délen is támadásba lendültek. Az észtek célja mindössze a bolsevik csapatok minél messzebbre szorítása volt, Jugyenyics azonban el akarta foglalni Petrográdot. Május 13-án északon megindult a támadás, ami szinte azonnal összeroppantotta a Narva körüli bolsevik erőket. Jugyenyics számára nagyon jó lehetőséget jelentett a Krasznaja Gorka erőd lázadása, amely nagyon közel feküdt Petrográdhoz. Az erőd megszerzéséért gyorsan támadásba lendült, de nem tudta időben elérni, a bolsevikoknak sikerült a lázadást letörni.²⁹

Délen május 25-én lendültek támadásba az észti-orosz csapatok és sikerült elfoglalni Pszkovot. Az orosz csapatok ahelyett, hogy folytatták volna a támadást, a bolsevikokat és a támogatóikat kutatták, ennek folyamán általános fosztogatás vette kezdetét, mely a bolsevikoknak kedvezett. A Vörös Hadsereg június 19-én könnyedén elsöpörte a fehér erőket.³⁰ Sztálin még az ütközet előtt felismerte a kedvező körülményt és június 18-án táviratban jelentette, hogy nem szükséges az erősítés áthelyezése.³¹

Szeptemberben megindultak a tapogatózások egy lehetséges fegyverszünetről, de a britek nyomására ezek abbamaradtak. A britek úgy látták, hogy reális esély van még Petrográd elfoglalására, ezért nem engedhették, hogy Észtország fegyverszünetet kössön. Szeptember 18-án az észti és a finn kormány ígéretet tett, hogy az orosz kérdésben a brit politikához alkalmazkodnak.³² Október 10-én Jugyenyics megindította a támadást a főváros ellen és október 20-án elérte Petrográd peremét. Október 21-én a Vörös Hadsereg támadása kiverte

²⁸ SIBUL 2010, 117.

²⁹ BUTTAR 2017, 360-361.

³⁰ BUTTAR 2017, 362.

³¹ SZTÁLIN 1950, 277-279.

³² DOCUMENTS ON BRITISH FOREIGN POLICY 1949, 558-560.

a fehéreket a városból, november 15-re pedig sikerült őket visszaszorítani az észti határ mögé, ahol az észtek biztonsági szempontból kifolyólag lefegyverezték őket. December 3-án megkezdődtek az észti-bolsevik tárgyalások, de 7-én, jobb tárgyalási pozíció megszerzése érdekében a bolsevikok támadást indítottak Narva irányába. A támadás kudarcot vallott, december 28-ra az észtek visszaszorították a bolsevik erőket. Ennek következtében január 3-án megszületett a fegyverszünet, majd február 2-án a hivatalos békekötés is.³³

A lett függetlenségi háború

A német fegyverletételt követően a Vörös Hadsereg szinte azonnal támadást indított Lettország ellen, ezért a lett kormány legfontosabb feladata egy megfelelő haderő kiállítása volt. Az ország területén sok német katona volt, de azok túlságosan is demoralizáltak voltak. A német haderő megbízható és használható részét *Josef Bischoff* őrnagy maga köré gyűjtötte és létrehozta a Vasdandárt, amit 1919 folyamán hadosztály méretűre növeltek. A lett kormány alternatíva híján a németekhez fordult támogatásért. *August Winnig*, a balti németek prominens képviselője megegyezett a lett kormánnyal, hogy Németország tiszteket és altiszteket küldhet a balti németek új haderejébe, a *Baltische Landeswehrbe*. Megegyeztek továbbá, hogy minden külföldi katonának megadják a lett állampolgárságot, aki legalább 4 hétig harcol. Németországban felhívások jelentek meg, amelyek több kedvezményt, köztük lettországi földet ígértek az önkénteseknek. A felhívásra számos Freikorps alakulat válaszolt, ami a német kormánynak is kedvező volt. A föld ígérete azonban kiélezte a lett-német kapcsolatokat, mivel a lettországi földek nagyobb része már így is a balti német birtokosok kezén volt. A balti német vezetésnek a német önkéntesek letelepítésével célja volt a lettországi németek arányának növelése is. A britek, bár gyanúval fogadták a német intervenciót, elfogadták, hogy német csapatok harcoljanak. A britek szemében a legyőzött Németország volt a kisebbik rossz.³⁴ A németek mellett más országokból is jöttek önkéntesek, köztük Dániából.³⁵

³³ BUTTAR 2017, 366-369.

³⁴ BUTTAR 2017, 372-374.

³⁵ KIRKEBAEK 2019, 16-18.

A Vörös Hadsereg megfelelő ellenállás hiányában nagyon gyorsan haladt előre. 1919. január 1-jén Rigából ki kellett vonni a brit hadihajókat, 4-én a város a bolsevikok kezére jutott. Január végére a lettek és németek által ellenőrzött terület Liepāja térségére szűkült, de a bolsevik előrenyomulása a rossz logisztikai háttér miatt lelassult.³⁶

A helyzet megoldása érdekében Rüdiger von der Goltz tábornokot nevezték ki a lettországi német csapatok parancsnokának, aki február 28-án már támadásra készítette fel csapatait. Újjászervezte a 8. hadsereg maradékát és megvárta a németországi erősítések megérkezését, aminek következtében a gyalogságot kiegészítette lovassággal, tüzérséggel és repülőekkel.³⁷ Célja Jelgava elfoglalása volt, amivel nyomást tud gyakorolni a rigai bolsevik erőkre. A támadás március 3-án indult meg, 10-én a birtokába került Šiauliai, így dél felől biztosította előrenyomulását. Március 18-án a Baltische Landeswehr alakulatai sikeresen bevették Jelgavát, majd ezt követően egy rövid szünet állt be a harc téren.³⁸

A lett és brit kormánnyal Goltz feszült viszonyt ápolt. A britek a német tábornok tevékenységében a német birodalmi ambíciók továbbélését látták. Hamar kiderült, hogy helyesen ítélték meg Goltz jelenlétét. A lett hatóságok őrizetbe vettek néhány német tisztet, mire az egyik Freikorps alakulat meg akarta dönteni a lett kormányt. *Ulmanis* lett államfő a kormány tagjaival sikeresen elmenekült egy brit hadihajóra. Goltz nem avatkozott közbe, inkább támogatta egy új kormány kinevezését, melynek tagjai többségében balti németek voltak. Április 25-én a britek követelték a lett kormány visszaállítását, de Goltz a kivonulással fenyegetőzött, így a britek kénytelenek voltak eltérni a történeteket. Néhány nappal az események után Goltz Berlinbe utazott, ahol a német kormány biztosította, hogy nem enged az antant követeléseinek.³⁹

Berlinből való visszatérte után, Goltz május 22-én megindította csapatait Riga elfoglalására. Az eltelt időszak alatt a bolsevikok figyelme lankadt, így a támadás elsöprő sikert aratott, a németek még

³⁶ BUTTAR 2017, 374-375.

³⁷ GOLTZ 1920, 120-137.

³⁸ BUTTAR 2017, 378-379.

³⁹ BUTTAR 2017, 380-384.

aznap elfoglalták a várost.⁴⁰ A városban a német csapatok a bolsevikok után kutatva vérengzést rendeztek, ami a feszült lett-német viszonyt csak még jobban kiélezte.⁴¹

Goltz május 29-én észak-keleti irányban folytatta a támadást, vagyis Észtország irányába. A lett és észt csapatok ezt követően a németeket tartották a legnagyobb fenyegetésnek, nem pedig a bolsevikokat. A Baltische Landeswehr egységei Cēsis mellett már június 5-én tüzet nyitottak egy áthaladó észt páncélvonatra, majd 6-án a német csapatok megkezdték a város ostromát. A harcok több napig elhúzódtak, de a németek nem tudták bevenni a várost, ezért június 10-én fegyverszünetet kötöttek. Az addig is bizalmatlan brit kormány követelte, hogy a német csapatokat vonják vissza Riga közelébe, de ezt Goltz megtagadta. A britek ezt követően követelték a német csapatok felének hazaküldését, valamint az Ulmanis-kormány visszahelyezését. Goltz ezek után egy gyors támadással akart pontot tenni az ügy végére. Június 19-én a német csapatok újból támadásba lendültek, de az észt ellenállás miatt már az első nap elakadtak, majd 22-én az eredeti pozícióikba vetették vissza őket. A németek még napokig folytatták a harcot eredménytelenül, végül július 3-án aláírták a fegyverszünetet, mely Jelgava térségébe rendelte vissza a német csapatokat. Július 5-én a lettek bevonultak Rigába, július 8-án pedig visszatért az Ulmanis-kormány.⁴²

Goltz új szövetséges után nézett és *Bermond-Avalov* orosz tábornokban meg is találta azt. Bermond-Avalov eredetileg Jugyenyics parancsnoksága alatt állt, de megtagadta az Észtországba hívó parancsot, inkább a lett és litván területeken harcolt. Szeptember 26-án Berlin engedélyezte Goltznak, hogy a német csapatokat áthelyezze Bermond-Avalov parancsnoksága alá, mivel az ő maradása már nagyon bizonytalanra vált. Szeptember 27-én a helyzet jelentősen megváltozott, hiszen a brit kormány ultimátumban követelte a német csapatok kivonását, ellenkező esetben a blokádnak visszaállítását helyezték kilátásba. Ennek hatására a német kormány nem tudott mit tenni, engedelmessé vált a brit követelésnek.⁴³

⁴⁰ GOLTZ 1920, 195.

⁴¹ HATLIE 2014, 124-126.

⁴² BUTTAR 2017, 387-395.

⁴³ DOCUMENTS ON BRITISH FOREIGN POLICY 1949, 127.

Goltz és Bermond-Avalov mindent egy lapra tettek fel, október 8-án támadást indítottak Riga irányába, de Goltz már 14-én átadta a parancsnokságot és visszatért Németországba. A német-orosz csapatok támadása elakadt, majd a lett hadsereg a brit és francia hadihajók támogatásával visszavetette őket. November 16-án a fehérgárdista sereg visszaszorult Jelgava térségébe, majd a lett hadsereg megkezdte a kiszorításukat. Az utolsó ellenséges alakulatot november 30-án űzték át a litván határon, de ott megálltak az antantküldöttség javaslatára.⁴⁴

A német-orosz sereg távozását követően a bolsevikok továbbra is megszállva tartották Dvinszket. Ennek megoldására elterveztek egy közös lett-lengyel hadműveletet, mivel *Pilsudski* nem nézte jó szemmel, hogy bolsevik erők vannak Dvinszk térségében. A támadásra 1920. január 3-án került sor, a 40.000-es lengyel-lett haderő (ebből 30.000 lengyel) elsöpörte a bolsevik csapatokat, január 5-ére véget értek a harcok. *Pilsudski* a területet átadta Lettországnak, ezzel elosztotta a lettek azon félelmét, hogy Lengyelország megtartja a területet.⁴⁵

A litván függetlenségi háború

Litvánia a németek kivonulásakor erősen elszigetelt volt. A Taryba létrejöttében a németek szerepvállalása azt eredményezte, hogy sokak szemében illegitim kormányzat volt. A brit kormány csak 1919. szeptember 23-án ismerte el Litvániát de facto államnak, olyannak, mint Észtországot és Lettországot.⁴⁶

A litvániai német csapatok alacsony harcértékűek voltak és nem kívántak részt venni a bolsevikellenes harcokban. A bolsevik és lengyel fenyegetés okán a litván kormány már 1918. november 23-án elrendelte a hadsereg felállítását. Látva a kínálkozó lehetőséget, Sztálin Vilniusba küldte *Vincas Mickevičius-Kapsukas* vezetésével a litván kommunistákat. December 8-án elérték a várost és létrehozták az Ideiglenes Litván Forradalmi Kormányt, majd kérték, hogy a Vörös Hadsereg avatkozzon be az érdekükben. Ennek a forgatókönyvnek a használatát a Szovjetunió fennállása alatt végig fontos eszközt képezte a szovjet külpolitikának.⁴⁷

⁴⁴ BUTTAR 2017, 395-400.

⁴⁵ DAVIES 2003, 76-77.

⁴⁶ DOCUMENTS ON BRITISH FOREIGN POLICY 1949, 567.

⁴⁷ TARULIS 1959, 20-32.

A litván kormány kiterjesztette a hadseregtoborzást, valamint Németországban kölcsönt vett fel, amin német katonákat akart felfogadni. A felhívás Szászországból vonzotta a legtöbb katonát, a számuk folyamatosan növekedett. A Vörös Hadsereg offenzívája december 22-én kezdődött, birtokukba került Švenčionys és Zarasai. Január 5-én elérték Vilniust, ahol a helyi lengyel ellenálló szervezet a litván kommunistákkal még sikeresen vette fel a harcot, de a Vörös Hadsereg ellen már nem volt esélye. A szabad elvonulás érdekében a Litvániában maradt reguláris német erők nem avatkoztak be, a Vörös Hadsereg előtt gyakorlatilag nem volt érdemi haderő. Ennek ellenére a támadás nagyon lelassult, mivel a többfrontos háború nem tette lehetővé, hogy a bolsevikok kihasználják a helyzeti előnyüket. Kaunas ellen az első támadást csak február 13-án indították, ezt azonban a litván és önkéntes német alakulatok megállították.⁴⁸

A lengyelek lehetőséget láttak arra, hogy megszerezzék Vilniust. A lengyel csapatok április 18-án megtámadták a várost, amit 21-én sikerült birtokba venniük. A város elfoglalása rendkívül mérgezően hatott a lengyel-litván kapcsolatokra, de a litvánok, a katonai erőviszonyok okán, ideiglenesen beletörődtek a város elvesztésébe. A litván hadsereg május 3-án lendült támadásba és június végére gyakorlatilag sikerült a bolsevikokat kiűzni az országból, egyedül Zarasai környéke maradt a kezükön. Nagyobb összecsapásokra nem került sor, a Vörös Hadsereg erősítés híján kénytelen volt visszavonulni.⁴⁹

1919 júniusában megjelentek Bermond-Avalov csapatai Litvániában és több várost az irányításuk alá vettek. Utánpótlással nem rendelkeztek, így a tevékenységük kimerült néhány északi város elfoglalásában. Ahogy előtte Lettországból, úgy itt is javasolta az antant, hogy engedjék az orosz-német csapatokat átvonulni az országon Németország irányába. A litván kormány beleegyezett, csak az volt a fontos, hogy a fehérgárdista sereg ne Litvániában legyen, így az utolsó fehérgárdista katona is elhagyta a Baltikum területét.⁵⁰

A legvitásabb kérdés Vilnius hovatartozása maradt. Az antant több javaslatot is kidolgozott. A franciák 1919. június 28-i javaslatukban egy demarkációs vonal meghúzását javasolták, mely Vilniust len-

⁴⁸ BUTTAR 2017, 405-417.

⁴⁹ BUTTAR 2017, 416-419.

⁵⁰ BUTTAR 2017, 422-423.

gyel kézen hagyta volna. Természetesen a javaslatot a litvánok elfogadhatatlannak tartották.⁵¹ A vitát végül a lengyel fegyverek döntöttek el. *Tuhacsevszkij* 1920-as visztulai hadjárata során a város újból a bolsevikok kezébe került. Litvánia 1920. július 14-én *békét* kötött Szovjet-Oroszországgal, majd katonai támogatást nyújtott, cserébe megkapta volna Vilniust. A lengyel-litván kiegyezésre végül október 7-én került sor. Az érvénybe lépése előtt *Żeligowski* egy különítménnyel puccsot hajtott végre Vilniusban és kikiáltotta Közép-Litvániát. A bolsevik módszerhez hasonlóan a lengyel állam segítségét kérte, ami 1922-ben végül bekebelezte.⁵²

Összefoglalás

1914 és 1919 között három nagyhatalom is megpróbálta érvényesíteni a saját akaratát a Baltikumban, de egyik sem ért el teljes sikert. Szovjet-Oroszország kísérletet tett, hogy visszaszerezze az 1918-ban elvesztett területeket, de a többfrontos lekötöttség, valamint a világháború, majd a polgárháború okozta veszteségek nem tették lehetővé, hogy sikeresen elfoglalják a területeket. Németország annak ellenére, hogy nyugaton elvesztette a háborút, keleten nem akart lemondani a területi nyereségről. Logikája alapján keleten már 1918 márciusában megnyerte a háborút. Annak ellenére, hogy megvolt a szándéka és a képessége a balti térszerzéshez, az antant nem óhajtotta a legyőzött Németországot keleti területekkel kompenzálni, a legyőzött státusza nem tette lehetővé, hogy kihasználja a lehetőséget. Nagy-Britannia a területet a bolsevikellenes intervenció részeként látta. Célját csak részben sikerült elérnie. A terület nem került bolsevik uralom alá, de a Petrográd elfoglalására indított hadművelet kudarcot vallott. A háború végén Nagy-Britanniának nem voltak meg azok az anyagi lehetőségei, hogy kihasználhassa háborús győzelméből származó előnyét. A nagyhatalmak sikertelensége alkalmat adott arra, hogy a balti népek létrehozzák saját államaikat. Az 1914 és 1919 közötti események alapjaiban határozták meg a térség államainak kapcsolatait, melyek a két világháború közötti korszakban nem változtak érdemben.

⁵¹ SEEN 1966, 20.

⁵² DZIEWANOWSKI 1969, 313-333.

Felhasznált irodalom

Források

DOCUMENTS ON BRITISH FOREIGN POLICY 1949 = *Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series. Volume III.* His Majesty's Stationery Office, London, 1949.

GOLTZ 1920 = GOLTZ, Rüdiger von der: *Meine Sendung in Finnland und Baltikum.* Verlag von K. F. Koehler. Leipzig, 1920.

HINDENBURG 1921 = HINDENBURG, Paul von: *Out of my life. Vol. I.* Harper & Brothers Publishers, New York, 1921.

LUDENDORFF 1919 = LUDENDORFF, Erich: *My War Memories 1914-1918. Vol. 1.* Hutchinson & Co. London, 1919.

SZTÁLIN 1950 = I. V. Sztálin művei. *Negyedik kötet.* Szikra Kiadó, Bp. 1950.

THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961a = *The Russian Provisional Government 1917. Documents. Volume I.* Stanford University Press, Stanford, 1961.

THE RUSSIAN PROVISIONAL GOVERNMENT 1961b = *The Russian Provisional Government 1917. Document. Volume III.* Stanford University Press, Stanford, 1961.

Szakirodalom

BARRETT 2008 = BARRETT, Michael B.: *Operation Albion. The German Conquest of the Baltic Islands.* Indiana University Press, Bloomington, 2008.

BENNETT 1964 = BENNETT, G.: *Cowan's War: The Story of British Naval Operations in the Baltic, 1918-1920.* Collins, London, 1964.

BUTTAR 2015 = BUTTAR, Prit: *Germany Ascendant. The eastern front 1915.* Osprey Publishing, Oxford, 2015.

BUTTAR 2017 = BUTTAR, Prit: *The Splintered Empires. The eastern front 1917-1921.* Osprey Publishing, Oxford, 2017.

DAVIES 2003 = DAVIES, Norman: *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919-1920 and 'the miracle on the Vistula'.* Pimlico, London, 2003.

DZIEWANOWSKI 1969 = DZIEWANOWSKI, M. K.: *Joseph Pilsudski. A European Federalist, 1918-1922.* Hoover Institution Press, Stanford, 1969.

- EIDINTAS - BUMBLAUSKAS - KULAKAUSKAS - TAMOŠAITIS 2013 = EIDINTAS, Alfonsas - BUMBLAUSKAS, Alfredas - KULAKAUSKAS, Antanas - TAMOŠAITIS, Mindaugas: *The History of Lithuania*. Publishing House Eugrimas, Vilnius, 2013.
- HALMESVIRTA 2001 = HALMESVIRTA, Anssi (szerk.): *Finnország története*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.
- HATLIE 2014 = HATLIE, Mark R.: *Riga at War 1914-1919. War and Wartime Experience in a Multi-ethnic Metropolis*. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2014.
- KIRKEBAEK 2019 = KIRKEBAEK, Mikkel: *Danish volunteer soldiers in Latvia's war of independence 1919*. Royal Danish Embassy, Riga, 2019.
- KOPISTO 2011 = KOPISTO, Lauri: *The British Intervention in South Russia 1918-1920. Academic Dissertation*. Unigrafia, Helsinki, 2011.
- MAIDE 1968 = MAIDE, J.: *Estonian War of Independence 1918-1920*. Graphic House, Washington, 1968.
- PIPES 1997 = PIPES, Richard: *Az orosz forradalom története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1997.
- RAUCH - MISIUNAS - TAAGEPERA 1994 = RAUCH, von Georg - MISIUNAS, Romuald J. - TAAGEPERA, Rein: *A balti államok története*. Osiris-Századvég, Bp. 1994.
- SENN 1966 = SENN, Alfred Erich: *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question 1920-1928*. E. J. Brill, Leiden, 1966.
- SIBUL 2010 = SIBUL, Erich A.: *Logistical Aspects of the Estonian War of Independence 1918-1920*. In: *Baltic Security and Defence Review*. Volume 12, Issue 2. Baltic Defence College, Tartu, 2010.
- TARULIS 1959 = TARULIS, Albert N.: *Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1959.
- WANDY CZ 1962 = WANDY CZ, Piotr S.: *France and Her Eastern Allies, 1919-1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*. The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1962.
- WANDY CZ 1969 = WANDY CZ, Piotr S.: *Soviet-Polish Relations, 1917-1921*. Harvard University Press, Cambridge, 1969.

SZUNOMÁR SZABOLCS

PAVEL MILJUKOV SZEREPE AZ OROSZ IDEIGLENES KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJÁBAN

Alig telt el néhány nap a háromszáz évig regnáló Romanov-dinasztia hatalmának megdöntése óta Oroszországban, amikor a külügyminisztérium új vezetője nagyköveti útján biztosította világháborús szövetségeseit, tiszteletben tartja az elődei által vállalt kötelezettségeket és folytatja a harcot a teljes győzelem kivívásáig. Az orosz diplomácia legmagasabb rangú tisztviselőjét *Pavel Miljukovnak*¹ hívták, aki egyetemi professzor létére rövid időre alakítójává is vált a történelem menetének.

Miljukov az 1905-ben megalakult Alkotmányos Demokrata Párt, – röviden *kadetok* – alapító atyái közé tartozott. Szellemi munkásságának és magas intellektusának köszönhetően az alakulat központi bizottságának elnökévé választották.² Bejutott a III., majd a IV. Állami Dumába és mai szóhasználatával élve „frakcióvezetőként” irányította pártja munkáját. Az első orosz forradalom hullámainak elcsitulásával párhuzamosan és a „sztolipini reakció”³ ellenszelével szemben a parlamentáris demokrácia kiépítésére vonatkozó törvényjavaslati eleve hamvába holt kísérleteknek számítottak. Viszont ezekben az években

¹ *Pavel Nyikolajevics Miljukov*, - a Gergely-naptár szerint - 1859. január 27-én született Moszkvában. Nemesi eredettel és híres felmenőkkel rendelkező édesapja, *Nyikolaj Pavlovics Miljukov* foglalkozása szerint építész volt. Pavel a gimnázium elvégzését követően a Moszkvai Egyetem történelem-, nyelv- és irodalomtudományi karára iratkozott be. Diplomájának kézhez vétele után az egyetemen maradva előkészületeket tett professzori címének megszerzésére. 1892-ben az orosz történelem magisztere lett. Az 1890-es években számos történeti- és természettudományos egyesület fogadta tagjai sorába. 1886 és 1895 között a Moszkvai Egyetem docenseként dolgozott, egyidejűleg gimnáziumban és felsőfokú tanfolyamon tanított. A századfordulón külföldi intézetek meghívására tartott előadásokat és régészeti ásatásokon vett részt. Ekkor már, mint a cári autokrácia meggyőződéses ellenfele és az orosz liberalizmus elismert ideológusa tartották számon. МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)

² Egyike lett a párt lapjának, a „*Recs*” („*Beszéd*”) szerkesztőinek is, a vezércikkek leg többjét ő fogalmazta meg.

³ *Pjotr Sztolipin* miniszterelnök (1906-11) nevéhez kötődő stabilizációs intézkedések sora, amelyek fontos részét képezte az erős központi hatalom megőrzése és a népképviselő ellenőrző jellegének jelentős lefaragása. Lásd erről: BEBESI 2013.

vált sokkal izgalmasabbá a nemzetközi élet: erősödtek a nagyhatalmak közötti ellentétek, sűrűsödtek ütközéspontjaik, és az egymással szemben álló katonai tömbök elnyerték végső formájukat. Oroszország újra aktivizálta magát a Közel-Keleten, valamint „hagyományos” terjeszkedési irányában, a Balkánon. Ezért Miljukov érdeklődése egyre inkább a külpolitika felé fordult: számos alkalommal szólalt fel a forrongó félsziget eseményeit érintő témákban, kritika alá véve a kormányzat által folytatott kurzust. Nehezen dolgozta fel a boszniai krízisben Oroszország látványos kudarcát⁴ 1908-09 folyamán, így aktívan támogatta a diplomáciai meghátrálásban vétkesnek kikiáltott *Alekszandr Izvolszkij* külügyminiszter megbuktatását.⁵

1914 nyarán kitört a világháború, de a kadetokat, akik érzékelték az állam gazdasági, katonai felkészületlenségét, – és félelemmel töltötte el őket egy esetleges vereség nyomán kirobbanó forradalom rémképe – kevésbé ragadta magával a nacionalista lelkesedés áradata. Ettől függetlenül Miljukov, – a végső győzelem híveként – Oroszországnak igényelte a fekete-tengeri szorosok ellenőrzését, elnyerve képviselőtársaitól a „Miljukov-Dardanellszkij” becenevet.⁶ 1914-15 fordulóján úgy érezte, a haza érdekében pártjának együtt kell működnie a kormányzattal, ám 1915 második felétől, a bekövetkező vereségek miatt ismét kritikus hangot ütött meg, alkalmatlannak tartva a fennálló hatalmat az ország erejének összefogására.

1917 kora tavaszán a második orosz forradalom győzelme nyomán és II. Miklós cár lemondásával kettős vezetés alakult ki: a hatalmi pólus egyik oldalán a kadetok és októbristák alkotta Duma Ideiglenes Végrehajtó Bizottsága, ismertebb nevén az *Ideiglenes Kormány*, míg a másikon az eszerek és mensevikek által létrehozott *Pétervári Szovjet* részvételével.

A miniszterelnök a szerény képességű *Georgij Lvov* herceg lett, akit még a trónfosztott uralkodó, mintegy utolsó lépéseként nevezett ki

⁴ *Alekszandr Izvolszkij* orosz és gr. *Alois Lexa von Aehrenthal* osztrák-magyar külügyminiszter 1908 nyarán a buchlaui kastélyban megegyeztek abban, hogy a Monarchia Bosznia-Hercegovina harminc éve tartó katonai megszállását annektálássá változtathatja, cserébe hozzájárul a tengersizorosok státusának felülvizsgálatához. Közben Ausztria-Magyarország hivatalosan is kinyilvánította a tartományok beolvasztását, kiderült, Nagy-Britannia és Franciaország ellenzi a revíziót. Végeredményben tehát az alku az orosz félnek egy értéktelen papírdarabot adott a kezébe.

⁵ МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)

⁶ МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)

posztjára.⁷ A kormány legtekintélyesebb, igazán karizmatikus személyiségévé tehát akaratlanul is Miljukov vált. Külügyminiszteri kinevezésével, egyúttal megtartva elnökségét pártjában, pályafutása csúcsára ért. Helyzete kezdetben szilárd volt, felkészültségét, intelligenciáját a külföld ismerte és elismerte. *„Miljukovhoz különben senki nem ért fel a miniszter társai közül. Nagy koponya volt, szinte kimeríthetetlen tudással és széles látókörrel. (...) Miljukovban nyoma sem volt semmiféle kicsinyességnek és becsóvágnak, egyéni érzelmei és kapcsolatai általában a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolták, sohasem határozták meg politikai magatartását.”*⁸

Jóllehet a hatalom új gazdájának az Ideiglenes Kormány számított, hatásköre korlátozottan érvényesülhetett.⁹ Másrészt a Duma szócsatáiba szenvedélyes hangvételével „berobbant” fiatal Alekszandr Kerenszkij igazságügy miniszter¹⁰ személyében Miljukov elszánt ellenfelet talált magának: *„Miljukov a szó szoros értelmében bête noître (szálka a szemében) volt a számára. Nem szalasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy rosszindulatúan, iróniával, olykor izzó gyűlölettel nyilatkozzon a kadet párt vezetőjéről. Akármilyen betegesen öntelt volt is, látnia kellett, hogy Miljukov messze fölötte áll.”*¹¹ - jellemezte kibontakozó párharcukat a kormány titkárságának vezetője. Kerenszkij a maga részéről a politika mezejére tévedt, egyébiránt kiváló kutatónak tartotta Miljukovot, akire szerinte történésként sokkal fényesebb karrier várt.¹²

Maurice Paléologue pétervári francia nagykövet március 17-én írta naplójában: *„Miljukov ma délután átvette a külügyminisztérium vezetését. Azonnal magához kéretett engem, valamint angol és olasz kollégámat. Rögtön a minisztériumba siettünk. Nagyon megváltozott, fáradt, mintha tíz évet öre-*

⁷ DOLMÁNYOS 1971, 111.

⁸ KUN 1988, 120.

⁹ Az Ideiglenes Kormány a Szovjethez viszonyítva nem rendelkezhetett az alsóbb néposztályok támogatásával. Utóbbi maga mögött tudhatta a közkatonákat és a munkásságot, ellenőrizte a pályaudvarokat, távíróállomásokat és a termelést. Törvényhozó és végrehajtó hatalmat egyaránt gyakorolva saját magát tekintette a forradalom igazi motorjának és további radikális változások életbe léptetése mellett szállt síkra. Híres „első számú parancsa” értelmében rátette kezét a hadsereg eszközállományára, ezen kívül saját fegyveres osztagát, a munkásmiliciákat is felhasználhatta céljai elérésére.

¹⁰ Az eszer Kerenszkij, mint a Szovjet soraiból egyedülként delegált miniszter került a kormányba.

¹¹ KUN 1988, 120.

¹² KERENSKI 1989, 264.

gedett volna. Kimerült a pernyi szünet nélkül, éjjel-nappal zajló küzdelemben.”¹³ Paléologue és Miljukov között nagyon rövid ideig tartó, de legalább annyira őszinte munkakapcsolat alakult ki. Hasonló nézeteket vallottak a belső rend megszilárdítása és az országaik közötti szoros szövetség fenntartása tekintetében.¹⁴ „A nap egyik része a nagykövettel tartott mindennapi beszélgetésekkel telt. Felkerestem Buchanant, Paléologue-ot és Carlottit. Spalajković szintén igyekezett részt venni ezeken az összejöveteleken, de az „európai” szövetségesek négy szemközt akartak velem eszmecserét folytatni, és külön találkozókat jelöltem ki a szerbek számára. (...) Mivel néha éjjelig kellett dolgoznom a minisztériumban, úgy döntöttem, hogy egy ágyat helyezek el saját magamnak az alkalmazottak részére szolgáló kis helyiségben, a folyosó túlsó oldalán, és ott maradtam éjszakára, és gondoskodtam egy reggeli pohár teáról. Így zajlott napi időtöltésem a miniszteri tevékenységem ezen két hónapja alatt.”¹⁵ - illusztrálta munkáját visszaemlékezéseiben.

Miljukovnak legelső teendői közé tartozott a politikai okokból emigráltak hazatérésének segítése, ám ebben kettős mércét alkalmazott: míg a liberális eszméket hirdető ellenzékiek hazautazása elé semmilyen akadályt nem gördített, viszont az olyan személyekkel szemben, akik elítélték Oroszország háborús részvételét és vélhetően megérkezésük után is pacifista platformra helyezkednek, az antant országok hatóságainak segítségét kérte, hogy minden tőlük telhető törvényes eszközzel késleltessék továbbhaladásukat Oroszország felé.¹⁶

Royalista érzelmeitől és a személyes biztonság hiánya miatti félelmeitől vezérelve *George Buchanan* angol nagykövet közvetítésén keresztül megpróbálta elérni, hogy a cári család tagjai menedéj jogot nyerjenek Angliában.¹⁷ Ám a titokban előkészített akció végrehajtása megbukott mind az orosz, mind az angol baloldal tiltakozása miatt. Emellett a munkások azzal fenyegetőztek, felszedik a síneket Carszkoje Szelo és az ország elhagyásának helyszínéül kiválasztott kikötő közötti vasútvonalon. Ezen körülmények figyelembevételé után az orosz kormány nem vállalta a kockázatot és visszahátrált a felvetéstől.¹⁸

¹³ PALÉOLOGUE 1982, 414.

¹⁴ Érdekes egybeesés, hogy mindketten nagyjából azonos időben, néhány nap eltéréssel veszítették el pozícióikat, jelezve, a forradalom új, radikálisabb szakaszába lépett.

¹⁵ МИЛЮКОВ П. Н. ВОСПОМИНАНИЯ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016.03.16.)

¹⁶ KUN 1988, 145.; TROCKIJ 1989, 240-42.; BUCHANAN II. 1923, 121.

¹⁷ PALÉOLOGUE 1982, 418.

¹⁸ BUCHANAN II. 1923, 106.

Az Ideiglenes Kormány háttérét alkotó októbristák és kadetok pártprogramja az egységes és centralizált birodalomban gondolkodott, vagyis a Finn Nagyhercegség és a Kongresszusi Lengyelország tekintetében csupán a belső autonómia megadásáig kívánt engedelményeket tenni. A finnek részére kibocsátott „*Márciusi manifesztum*” hatályon kívül helyezte a korábbi évtizedekben hozott, az önrendelkezés szempontjából hátrányos rendeleteket, és elismerte a tartomány szabad nyelvhasználatát. Kiterjesztette a finn törvényhozás jogait az államháztartás, a vámügyek és a bíraskodás terén.¹⁹ Elbocsátotta a cári tisztségviselőket, általános amnesztiában részesítette a politikai és vallási üldözötteket.²⁰ Ígéretet tett az országgyűlés összehívására és nyitottnak mutatkozott a finn alkotmány további kibővítését segítő javaslatok felé.²¹ Ugyanakkor Finnország egészének közjogi helyzetét nem rendezték egyértelműen, az orosz kormányzat berkeiben egyre inkább a döntés halogatása és az időnyerés vált meghatározóvá.²² A végleges viszonyok kialakítását a későbbiekben összeülő Alkotmányozó Nemzetgyűléstől várták. A finn politikusok többsége szintén kivárára játszott és tárgyalásos úton szerették volna újjászervezni a Nagyhercegség életét. A változtatások törvénybe foglalásáig tiszteletben tartották az Ideiglenes Kormány finn területeken gyakorolt, megmaradt hatalmát, amelyet úgy fogtak fel, mint a cárizmus demokratikusabb folytatását.²³

Lengyelország²⁴ esetében kormánynyilatkozatok szintjén a „többségében lengyelek lakta területek egyesítését” ígérték, látszólag szabad kezét adva a lengyel népnek az államforma megválasztásában.

¹⁹ GOMBOS 1994, 204.

²⁰ GOMBOS 1994, 203.

²¹ DOLMÁNYOS 1967, 100-101.; A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE II. 1980, 14.

²² Az orosz kormány magatartásában több tényező is közrejátszhatott: még nem vált világossá, a finn parlament egyáltalán hajlandó-e tárgyalni a közösen megalkotandó törvényekről a birodalmi érdekek tiszteletben tartásával vagy eleve a teljes függetlenségre törekszik.

²³ Azonban főként a fiatalabb politikai generáció és a szociáldemokrata irányzat tagjai merészebb gondolatokat, például a teljes különválás ötletét is felvetették.

²⁴ A XVIII. század végén a Habsburg-császárság, Poroszország és Oroszország szívélyes egyetértésben *osztották fel* maguk között a *Lengyel Királyságot*. Miután a háború kitörését követően a szétszabdalt lengyel vidékek hadművelési tereppé változtak, a központi hatalmak, illetve a cári birodalom egymást túllícitálva tett ígéretet a lengyel nép sérelmeinek orvoslására, azzal a céllal, hogy minél több katonával tölthessék fel saját megrikult soraikat és teremthessenek nyugalmat a polgári lakosság körében. Lényegében ezt a

Viszont Pétervár kalkulációiban az újjászülető nyugati szláv állam Oroszországgal „szabad katonai szövetségben”²⁵ működhetne együtt a közös ellenséggel szemben. Azt, hogy pontosan milyen közigazgatási határok között mehetne végbe az újraegyesítés, szintén az orosz Alkotmányozó Gyűlés határozná meg a „szövetség” államjogi keretével együtt.²⁶ A lengyelek teljes elszakadásának lehetőségét egyedül a Pétervári Szovjet vetette fel.²⁷ Mindazonáltal a tervezetek elméleti síkon maradtak, hiszen egy olyan nemzet jövőjéről szóltak, amelynek territóriumát a fegyverszünet megkötéséig a központi hatalmak csapatai tartották megszállva.

Amíg Miljukov az önkényuralom helyébe lépő modern jogállam alapjainak lerakásáért küzdött, addig a külügyek terén teljes kontinuitást mutatott a megdöntött rezsimmel. Oroszország nemzeti ügyének tartotta a további háborús részvételt, és úgy tartotta, a hazafiság lehet az az osztályellentéteken túlmutató kohéziós erő, amely megóvhatja a társadalmat a széthullástól, erőt adhat a további áldozatok elviseléséhez és ellensúlyozhatja a balról érkező szociális demagógiát. A győztesek oldalán kívánta lezárni a harcokat, részesülve a diadal gyümölcseiből, amelyeket az Osztrák-Magyar Monarchiától Galícia és Észak-Bukovina, valamint az Oszmán Birodalom örmények lakta részeinek elcsatolása és a tengerszorosok megszerzése képeztek. Céljainak megfelelően az 1917. március 23-i sajtóértekezletén képzeletben átrajzolta Közép-Európa térképét: *„Az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő szláv nemzetek felszabadítása, az olasz és román területek egyesítése, a cseh-szlovák és a szerb állam létrehozása, a monarchia ukránlakta tartományainak egyesülése Oroszországgal, ez lesz a leendő békekongresszus napirendje.”*²⁸

A cári külügyi adminisztráció a háború ideje alatt számos esetben egyeztetett az antant politikusaival a közös győzelem utáni jövőt illetően. Az új miniszterek részéről hamarosan jelentkezett az érdeklődés ezen üzenetváltások iránt. Miljukov megkereste a titkos szerződéseket az archívumban és részletes térképekkel illusztrálta a róluk szóló jelentését.²⁹ Konkrét tartalmuk megismerése felszínre hozta a háborús célok

politikát folytatta az Ideiglenes Kormány is, arra számítva, a demokratikus viszonyok átvétele nagyobb vonzerőt jelent a cárizmus által képviselt pusztá pánszlávizmusnál.

²⁵ SZOKOLAY 1996, 131.; DOLMÁNYOS 1967, 103.

²⁶ DOLMÁNYOS 1967, 103.

²⁷ SZOKOLAY 1996, 131.; DOLMÁNYOS 1967, 102.

²⁸ KUN 1988, 88.

²⁹ МИЛЮКОВ П. Н. ВОСПОМИНАНИЯ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés:

kérdésében megmutatkozó nézetkülönbségeket: „Miljukov beszámolt a titkos egyezményekről, amelyek a világháború első éveiben az orosz kormányzat és Anglia, Franciaország és Olaszország között kötöttek. Ezekben a szerződéseken gondoskodtak a hadiszákmány grandiózus elosztásáról Franciaország, Anglia és Oroszország között. Többek között Oroszországnak nem csak a rég áhított Boszporuszt és a Dardanellákat, hanem Kis-Ázsia további területeit is meg kellett volna kapnia. Ez már eléggé megrázott minket. De teljesen ledöb-bentünk, amint Miljukov tájékoztatott minket az Olaszországgal 1915-ben kötött egyezményről. Ebben az olaszoknak uralmat ígért jutalomként az antant oldalán való háborúba lépésért az Adria összes szláv tengerpartja felett. Vlagyimir Lvov, egy konzervatív ember, felugrott, indulatosan hadonászott a kezeivel és azt kiáltotta: 'Soha, soha nem szabad ezeket a szerződéseket elismernünk!' Csak Miljukov maradt ez alatt az érzelemkitörés alatt nyugodt és higgadt. (...) Valaki emlékeztette Miljukovot egy jelentős eseményre a közelmúltban. Ez a kabinet második ülésén történt, amikor még a Duma épületében székeltünk. Február 22-én (március 7-én) érkezett a francia kormány egy távirata, amelyben Franciaország elfogadta a Lengyelországban lévő osztrák és német tartományok elcsatolását Oroszország által, amennyiben a cári kormány a Rajna bal partjának franciaországi annexiójával egyetértően nyilatkozik. Úgy döntöttünk, hogy figyelmen kívül hagyjuk ezt a javaslatot, és azonnal megkezdjük a tárgyalásokat a lengyel nép képviselőivel az ország függetlenségének helyreállítása céljából. De Miljukov nem fogadott el egy érvet sem.”³⁰ - számolt be memoárjának lapjain Kerenszkij.

Miljukov a végsőig ragaszkodott a tengerszorosok megszerzéséhez: „Ha mi, oroszok tartunk igényt Konstantinápolyra és a tengeri szorosokra, ez még nem jelenti, hogy megsértjük Törökország nemzeti szuverenitását. Senkinek sincs joga azzal vádolni bennünket, hogy hódító külpolitikát folytatunk. Cárgrád birtoklása mindig is ősi orosz államépítő feladatnak számított.”³¹ - nyilatkozta újságírók előtt.

Tisztán katonai megfontolások miatt nem rajongott ötletéért Mihail Alekszejev, a vezérkar főnöke, de az „Az orosz hadsereg kiadásai” című, 1909-ben megjelent könyvében óvott tőle Alekszej Kuropatkin tábornok, egykori hadügyminiszter is: „Nemcsak káros lenne Oroszország

2016.03.16.)

³⁰ KERENSKI 1989, 264-265.

³¹ KUN 1988, 88.

számára Konstantinápoly és a Dardanellák bekebelezése, de egy ilyen terület-szerzés elkerülhetetlenül elhúzódo fegyveres konfliktus veszélyét okozná, azért hogy megtartsa ezt a kalandos hódítást.”³²

Kerenszkij felidéz egy ehhez a témához kapcsolódó vitát a külügyminiszter és Alekszandr Gucskov hadügyminiszter között: „Védelmében Miljukov azt mondta: 'A győzelem Konstantinápoly, Konstantinápoly pedig győzelem' - ezért a népet mindig emlékeztetni kell Konstantinápolyra. Gucskov élesen válaszolt: 'Ha Konstantinápoly a győzelmet jelenti, akkor beszéljen a győzelemről. A győzelem lehetséges Konstantinápoly nélkül, de Konstantinápoly a győzelem nélkül nem... Gondoljon, amit akar és ahogyan akarja, de beszéljen csak azokról a dolgokról, amelyek emelik a hangulatot a fronton.'”³³

Miljukov szemlélete már-már Szergej Szazonov cári külügyminiszter irányvonalára³⁴ emlékeztette munkatársait és valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy nagyszabású terveivel kisebbségben maradt minisztertársai között.

A belpolitikai életben egymásnak feszülő két hatalmi pólus ellentéte a világháborús szerepvállalás kérdésére is hatást gyakorolt. A Szovjet elítélően, imperialista háborúról beszélt, melyben a béke megteremtéséhez a szocialista pártok nemzetközi összefogásán keresztül vezethet az út. Az új határok körvonalait pedig a népek önrendelkezése alapján húzta volna meg. A tömörülés szerint a cárizmus „területrabló” magatartásától fóként az annexióról és a hadisarcról való lemondás különbözteti meg legjobban a demokratikus Oroszország hadseregét.³⁵ Viszont addig, amíg vezérszónoka, Kerenszkij szavaival élve, „Németország meg nem adja magát Európa akarátának”,³⁶ folytatni kell a küzdelmet, mert a vereség a forradalom elfojtását és a monarchia visszatérését hozná magával.

³² KERENSKI 1989, 265-266.

³³ KERENSKI 1989, 265.

³⁴ Szazonov 1910-től 1916-ig töltötte be a külügyminiszteri posztot, ezért a területi üzletelésekkel átitatott titkos megállapodások legtöbbször ő kötötte meg a nyugati partnerekkel. Neve összeforrt az expanzió és a balkáni befolyás bővítésének koncepciójával.

³⁵ Ez az elmélet illúzióknak számított, hiszen az antant részéről is hasonló hozzáállást kívánt, revideálva az eredetileg kitűzött céljaikat. Az ottani vezetés elutasította az ilyen alapon történő békekötést, a központi hatalmakról nem is beszélve.

³⁶ BUCHNANAN II. 1923, 112.

Miljukovnak az április 9-én közzétett hivatalos nyilatkozatát a Szovjet elvárásainak megfelelően kellett átdolgoznia, elvben lemondva mindenfajta hódításról. A dokumentum kiemelte: „Oroszország nem törekszik más népek feletti uralom megszerzésére, azok megfosztására nemzeti javaitól, nem célja idegen területek erőszakos megszerzése, hanem a tartós béke megteremtése a népek önrendelkezése alapján.”³⁷ Azonban elérte, hogy bekerüljön egy olyan szövegrész is, amely leszögezte, Oroszország kiáll „a szövetségesekkel szemben vállalt kötelezettségek teljes megtartása mellett.”³⁸ Amikor Paléologue szóvá tette a fegyverbarátságot érintő, visszafogott megfogalmazást, a külügyminiszter sajnálkozva annyit felelt: „Már azt is sikernek kell elkönyvelnem, hogy egyáltalán belefoglaltathattam a kiáltoányba. Kénytelenek vagyunk óvatosak lenni a Szovjettel szemben, mert a helyőrségre még nem számíthatunk.”³⁹

Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország vezetői megnyugodva vették tudomásul Miljukov első közléseit a háborúban való további kitartásra vonatkozóan és viszonylag gyorsan elismerték az ország új rendszerét. Áprilisban angol és francia szocialista parlamenti képviselők érkeztek Pétervárra kipuhatólni, vajon alkalmas-e a hadsereg komolyabb méretű hadműveletre, és milyen hangulat uralkodik a hátszágban. Tömeggyűléseken tartott mozgósító szónoklataikban a német veszéllyel való riogatással igyekeztek életben tartani az „orosz patriotizmus parazsát.”⁴⁰ Az antant vezetői könnyen felmérték, ha az Ideiglenes kormány képtelenné válik szilárdan kezében tartani a birodalom gyepelőjét, a zűrzavar egészen biztosan kihat a fegyveres erők állapotára is. A keleti hadszíntér összeomlásával a központi hatalmak az itt felszabaduló hadosztályokat a nyugati vagy az olasz frontra vezényelhetik át és döntő áttörést érhetnek el. Ebből következően számukra létfontosságúvá vált, amint az időjárás engedi, indítsanak összehangolt offenzívákat.⁴¹ Amennyiben az orosz haderő nem tudja magához ragadni a kezdeményezést, legalább hatalmas számbeli méretét kihasználva kössön le minél több ellenséges hadosztályt.

³⁷ JÓZSA 1970, 212.

³⁸ JÓZSA 1970, 212.

³⁹ PALÉOLOGUE 1982, 430.

⁴⁰ KRAUSZ 1987, 94.

⁴¹ Az orosz hadvezetés hol technikai-anyagi, máskor morális feltételek hiányára hivatkozva halogatta a támadást, egyre nagyobb ingerültséget kiváltva a kontinens túlsó oldalán.

A három éve nélkülöző tömegek óhaját utólag nehéz pontosan felbecsülni. A harcok befejeződésétől elsősorban az élelmezési problémák megszűnését és a bevonultatott családtagok hazatérését várták. A forradalom napjaiban és azt követően is, számos helyen emelkedtek magasba a „Le a háborúval!” feliratú transzparenszek, bár összességében azt lehet mondani a lakosság nagyobb része a nyár közepéig, a Kerenszkij-offenzíva⁴² kudarcba fulladásáig még bízott a győzelemben.

Másképpen gondolkodtak Péterváron, mint a lövészárkokban. 1917 tavaszára a legénység – vagyis az egyenruhába öltöztetett, zömében szegényparaszti származású fiatalok – harci szelleme a mélypontjára süllyedt. Véleményüket legjobban a tömeges dezertálások és katonabarátkozások mutatták, utóbbi jelenség húsvét napjaiban érte el csúcspontját. Kezdetét vette a visszafordíthatatlan bomlás.

Végső soron a háború vagy béke dilemmája okozta Miljukov bukását és a zsenge demokrácia első válságát. Ugyanis a külügyminiszter *hivatalos jegyzékben* igyekezett pótolni a fentebb idézett április 9-i deklaráció, az antant országok által kifogásolt hiányosságait, akik a közös küzdelem iránti, konkrétumokban gazdagabb kiállást vártak tőle. A „*Miljukov-jegyzék*”-ként elhíresült irat május 1-jén készült el és két nappal később az újságok is leközltek. „*Magától értetődik – s a mellékelt dokumentum is leszögezi –, hogy az Ideiglenes Kormány hazánk jogainak védelmében, maradéktalanul teljesíteni fogja a szövetségeseinkkel szemben vállalt kötelezettségeket. Szövetségeseivel teljes összhangban, továbbra is határozottan bízik a jelen háború győzelmes befejezésében.*”⁴³ Nyilvánosságra kerülését követően hamarosan a főváros, – majd más vidéki nagyváros is – a forradalom óta nem látott megmozdulás színtere lett.

⁴² A nyári offenzívát *Alekszej Bruszilov* tábornok, vezérkari főnök dolgozta ki, aki ekkor már a hadsereg főparancsnoka is volt. Bruszilov az egy évvel korábbi sikereit akarta megismételni. A fő támadást július 1-jén Kelet-Galíciában egy 65 km-es szakaszon indították meg 31 hadosztállal és 1328 löveggel. A közvetlen cél Lemberg elfoglalására, ezt követően az osztrák-magyar hadsereg szétzúzására irányult. Számos kiegészítő csapást is beiktattak. A német hadvezetőség már előre tudomást szerzett az előkészületekről és nem esett pánikba: 29 hadosztályt csoportosítottak az adott frontszakaszra, így az orosz erőfölény semmivé vált. Az offenzíva két hét alatt kifulladt. Hasonló sorsra jutottak a szárnyátadások is. Számos egység megtagadta a harctérre indulást, miközben a katonák által alakított bizottságok a kiadott parancsokon vitatkoztak. Július 19-től sikeresen bontakozott ki a központi hatalmak ellenlökése. Augusztus elejéig nemcsak a Kerenszkij-offenzíva kezdete során elveszített területeket szerezték vissza, hanem Bukovinát és Kelet-Galíciát is.

⁴³ KUN 1988, 173.

A vérontásból kiábrándult, dezertált katonák és felheccelt munkások vonultak az utcákra, terekre. Hamarosan összecsapások alakultak ki a tüntetők és a közlemény tartalmával egyetértő, a kormány irányvonalát támogató csoportok között. A leghevesebb harcok május 4-én és 5-én zajlottak, számos halálesetet és személyi sérülést okozva. *Lavr Kornjilov* tábornok a Petrográdi Katonai Körzet parancsnoka erőszakos rendteremtést sürgetett, kérését feljebbvalói elutasították.⁴⁴ Ráadásul a vezénylete alatt álló katonaság egysége megtört, a tüzerek és géppuskások megtagadták, hogy tüzet nyissanak a felvonulókra.⁴⁵

A Miljukov személye elleni kampányban a világméretű konfliktust kezdettől fogva „imperialista rablőháborúnak” nevező *bolshevikok*⁴⁶ jártak az élen. A felfokozott indulatokra a kedvezőtlen időzítés is magyarázatot adhat, hiszen az orosz munkásság ekkor ünnepelhette először szabadon május elsejét és a megemlékezések egyúttal a vérontás elleni tiltakozásról is szóltak.

A Szovjet megrettent attól, hogy az események kicsúszhatnak az ellenőrzése alól, ezért a polgárháborús veszély elhárítása érdekében – találkozva a kormány hasonló akaratával – a konfliktus megegyezéssel történő lezárását kereste. A kompromisszum eredményeként öt új baloldali politikus bevonásával koalíciós kormány alakult.

Miljukov május 16-án lemondott Oroszország első demokratikus kabinetjében viselt tisztségéről, a kárpótlásként neki felajánlott művelődésügyi tárcát nem fogadta el. Személyes ellenfelei, Lvov és Kerenszkij a Szovjettel együtt kihasználta a kedvező alkalmat eltávolítására, egyben saját tértnyerésükre. Kerenszkij, a szintén visszavonuló Gucskov helyébe, hadügyminiszterré lépett elő. *„Én változatlanul elvileg elleneztem a koalíciót. Döntő módon ez, és nem csupán a további külpolitika vezérelt lemondásomban. Jellemző epizód játszódott le, amikor az ülésről távozva körbejártam az asztalt, és kezet fogtam a maradókollégákkal. Amikor Lvov herceghez értem, a miniszterelnök megragadta kezemet, hosszan szorongatta, és valami ilyesmit motyogott: 'Ne csináljon már ilyet, mire jó ez?'*

⁴⁴ PIPES 1997, 172.

⁴⁵ KUN 1988, 152-53.

⁴⁶ Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt baloldali, marxista szárnyának közkeletűbb elnevezése. Agitátoraik felszólították a katonákat: más nemzetek munkásai és parasztjai helyett fordítsák a saját uralkodó osztályaik ellen fegyvereiket. Illegalitásban élő vezetőjük *Vlagyimir Lenin* áprilisban érkezett haza, majd rendezte a párt sorait és meghirdette *„Minden hatalmat a szovjeteknek!”* jelszavát.

*Nem, nem távozhat; nem, vissza fog térni hozzánk.' Hűvösen odavettem: Figyelmeztettem önt - és kimentem a szobából.'*⁴⁷

Miljukov egyre csökkenő befolyásával a kadet párt vezéréként politizált tovább. A bolsevik hatalomátvétel után ellenforradalmi szervezkedésekhez csatlakozott, majd külföldön telepedett le.⁴⁸

Pavel Miljukovot 1917-ben, a monarchia megdöntését követően is a nemzeti dicsőség, a birodalomépítés és az orosz befolyás kiterjesztésének célja vezette. Újabb területi gyarapítások forogtak a fejében, miközben a hadsereg teljesítőképessége már nem állt arányban a nagyhatalmi igényekkel. Nem beszélve arról, hogy az állami struktúra még meglévő maradványai is omladoztak körülötte. Talán kudarcát is az okozta, hogy véleményével elszigetelődött, túlságosan ideáljai fogja maradt és gondolataival mindig elkésett az események menete mögött. Ahogyan *Richard Pipes* történész, a sajátos orosz viszonyok kiváló szakértője a forradalomról írott művében megfogalmazta: „*Fő hibája az volt, hogy hiányzott belőle a politikai intuíció: tisztán logikai következtetéssel eljutott egy bizonyos álláspontra, amelyhez azután is ragaszkodott, hogy már mindenki számára nyilvánvalóvá vált a tarthatatlansága.*”⁴⁹

Felhasznált irodalom

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE = *A Szovjetunió története I-II.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. - Progressz Könyvkiadó, Moszkva, 1980.

BEBESI 2013 = BEBESI György: *Az első orosz alkotmány születése, a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia.* In: *Bebesi György – Lengyel Gábor (szerk.): Európa peremén. Válogatott írások Oroszországról és a Szovjetunió történetéről.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013.

⁴⁷ KUN 1988, 184.

⁴⁷ МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)

⁴⁸ Hazája nemzetközi kapcsolatai iránti figyelme az emigrációban sem lanyhult. Jóllehet erős fenntartásokkal viseltetett a kommunizmussal szemben, mégis méltányolta *Joszif Sztálin* birodalomépítő lépéseit, különösen a finnek elleni téli háborút vette pártfogásába. A második világháború előestéjén minden előítéletlen felülemelkedve hangzott: „*háború esetén az emigrációnak feltétlenül a saját hazája oldalán kell lennie.*” (МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)). Néhány héttel a sztálingrádi győzelem után hunyt el Aix-les-Bains francia kisvárosban. Hamvait 1954-ben Párizsban, első felesége mellé helyezték. МИЛЮКОВ, <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)

⁴⁹ PIPES 1997, 126.

- BUCHANAN 1923 = BUCHANAN, George: *My mission to Russia and other diplomatic memories. I-II.* Cassel & Company, London, 1923.
- DOLMÁNYOS 1967 = DOLMÁNYOS István (szerk.): *A nagy forradalom krónikája. 1917 emlékezésekben és hiteles okmányokban.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1967.
- DOLMÁNYOS 1971 = DOLMÁNYOS István: *A Szovjetunió története.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971.
- GOMBOS 1994 = GOMBOS József: *Finnország politikatörténete 1809-1917.* JGYTF Kiadó, Szeged, 1994.
- JÓZSA 1970 = JÓZSA Antal: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban.* Akadémiai kiadó, Bp. 1970.
- KERENSKIJ 1989 = *Die Kerenski-Memorien. Russland und der Wendepunkt der Geschichte.* Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1989.
- KRAUSZ 1987 = KRAUSZ Tamás: *A cártól a komisszárokig. Az 1917-es oroszországi forradalmak történetéből.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1987.
- KUN 1988 = KUN Miklós: *1917. Egy év krónikája.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1988.
- PALÉOLOGUE 1982 = PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából.* Európa Könyvkiadó, Bp. 1982.
- PIPES 1997 = PIPES, Richard: *Az orosz forradalom története.* Európa Könyvkiadó, Bp. 1997.
- SZOKOLAY 1996 = SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története.* Ballasi kiadó, Bp. 1996.
- TROCKIJ 1989 = TROCKIJ, Lev: *Életem. Önéletrajzi vázlat.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1989.
- МИЛЮКОВ = Милюков, Павел Николаевич. <http://ru.wikipedia.org> (Letöltés: 2016. 03. 16.)
- МИЛЮКОВ П. Н. ВОСПОМИНАНИЯ = Милюков П. Н. *Воспоминания (1859-1917).* http://www.rummu-seum.ru/lib_m/milyukov00.php#pred (Letöltés: 2017.02.05.)

BÁRDONICSEK DOMINIKA

AZ ELSŐ LENINI TÁBOROK

Jelen tanulmány a Gulág egyik előzményét, az első lenini-táborok történetét tekinti át 1923-ig. A téma aktualitását adja, hogy a lenini táborok - főként az életkörülmények és az ott raboskodott nők helyzete - kevésbé ismertek hazánkban.

A források hiányából fakadóan főként általában véve lesz szó a táborokról, ám próbálok minél több ponton rátérni a rabok egy különleges csoportjára, a nőkre. Szintén a forráshiány következtében nőkre vonatkozó számadatokat nem tudok közölni.

A tanulmányban végigkövetem az első lenini táborok létrejöttének körülményeit, majd összehasonlítom a Cseka (VCSK, Összoroszországi Rendkívüli Bizottság)¹ és az Igazságügyi Népbiztosság rendszerét. Mindezek után górcső alá veszem a Cseka táboraiban uralkodó életkörülményeket táplálkozás, egészségügy és büntetés tekintetében.

A táborok létrejöttéhez vezető út

A februári forradalom ugyan eltörölte a katorga intézményét, *Lenin* már 1917 decemberében felvetette a „kényszermunkára való küldés” lehetőségét. Eleinte azonban nem volt egyértelmű, hogy az mi célt szolgáljon. Neveljék át, javítsák meg a rabokat? Büntessék meg őket? Általuk oldják meg a gazdaság munkaerő-ellátásának problémáját? Végül a hármat együtt próbálták alkalmazni. A bűnözők megjavítását célzó gondolat a köztörvényeseknél lépett működésbe, mondván „*a raboknak dolgozniuk kell, hogy olyan készségeket sajátítsanak el, amelyek birtokában becsületes életet élhetnek*”.² Az Igazságügyi Népbiztosság feladata lett, hogy ehhez megfelelő munka- és életkörülményeket teremtsen.

1918-tól megkezdődött a büntetésforma jogi háttérének biztosítása. Februárban az új büntetőtörvénykönyv-tervezet korrupció bűntettére tíz év szabadságvesztést és azt követő tíz év kényszermunkát

¹ Teljes megnevezése: *Vszeroszsijszkaja csrezoicsajnaja komisszija po borbe sz kontrrevolucijei szabotazsem* = Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs Elleni Harca. 1917. december 7-én született határozat a létrehozásáról.

² CZÉH 2008, 38.

írt elő. Ez a kényszermunka sem elvében, sem gyakorlatában nem volt azonos a cári *katorgával*.³

Már 1918 tavaszával lehetővé vált „rendkívüli esetben” a „legkeményebb és legmegalázóbb kényszermunka” kiszabása. Ennek fogamatosítását a *Cseka* (később GPU⁴, illetve OGPU⁵) hatáskörébe utalták. Úgy gondolták, hogy „a kietlen környezet, a munkarend, a természet erőivel való küzdelem jó lecke lesz minden ellenforradalmi elemnek.”⁶ A *Cseka* működéséről a tanulmány következő pontjában lesz részletesebben szó.

1918 májusában megszületett a *Dekrétum a megvesztegetésről*, mely kimondta, hogy „ha a kenőpénz elfogadásában vagy felajánlásában vétkes személy a vagyonos osztályokhoz tartozik, és arra használja a megvesztegetést, hogy tulajdonjoggal összefüggő kiváltságokat szerezzen vagy tartson meg, az illető a legkeményebb és legmegalázóbb kényszermunkára ítélandó és minden vagyonától megfosztandó.”⁷ Ebből is látszik, hogy a szovjet állam elsősorban nem azért ítélte el valakit, amit elkövetett, hanem azért, aki. A kényszermunka-ítéletek többségét azonban nem tudták végrehajtani, mert a raboknak nem volt ruhájuk. Emellett a börtönök folyamatosan zsúfoltak voltak, így olykor alagsorba, padlásra, üres palotába és régi templomba zárták a rabokat. Ezen kívül nem egy börtön volt olyan, ahonnan „csak az nem szökött meg, aki nem akart” – mondták el egyes visszaemlékezők.

1918 júniusában végül megoldást találtak a problémákra, mely fordulatot hozott a kényszermunka történetében. Ugyanis e hónap 4-én *Lev Trockij* indítványozta a cseh hadifoglyok egy részének koncentrációs táborba zárását. Július 23-án az *Ideiglenes intézkedés a szabadságvesztés fogamatosításáról* című rendelet⁸ kötelező fizikai munkavégzést

³ A *katorga* elnevezés a görög *katargon*, azaz gálya vagy munka szóból származik. A *katorga* rendszerét *Nagy Péter* cáρ vezette be a 18. század elején, mikor kodifikálta a kényszermunkát. A börtönök lakóinak egy részét kivezényelték nehéz fizikai munkát végezni, velük (elsősorban köztörvényes rabokkal) építették meg például Pétervárat, Riga, Tagonrog és Reval kikötőjét. Ezen kívül dolgoztatták őket erődítési munkálatokon és az Urál bányáiban is. 1860-ban alapították meg az első mezőgazdasági kényszermunkatelepet, 1863-ban pedig a forradalom utáni büntetés-végrehajtás számára mintául szolgáló Szahalin-szigeti munkatábort.

⁴ *Goszudarsztvennoje polityicseszkoje upravlenyije* = Állami Politikai Igazgatóság

⁵ *Objegyinyonnoje goszudarsztvennoje polityicseszkoje upravlenyije* = Egyesített Állami Politikai Igazgatóság

⁶ CZÉH 2008, 38.

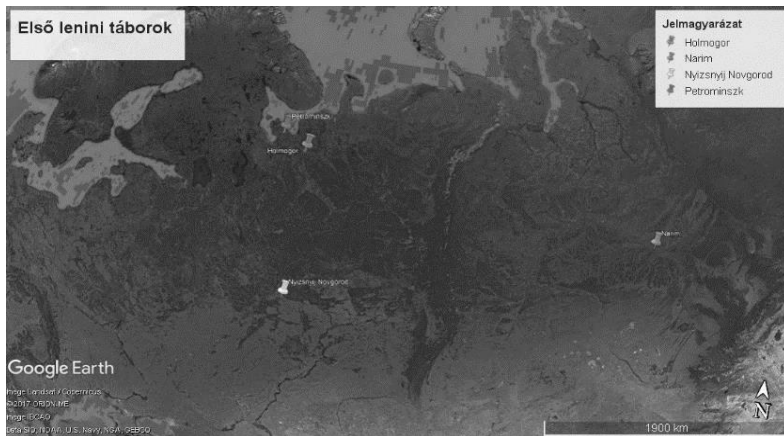
⁷ APPLEBAUM I. 2005, 64.

⁸ 1920 novemberéig volt érvényben.

írt elő minden munkaképes elítélt számára. A rendelet 1920 novemberéig volt érvényben. Emellett Trockij utasítást adott ki a Vörös Hadseregben mozgósított ex-cári tisztek feleségeinek és gyerekeinek koncentrációs táborokba zárásáról.⁹

Az első táborok

1918 augusztusától elkezdtek felállítani az első koncentrációs lágereket, melyek mintájául az I. világháború idején a hadifoglyok számára létesített táborok szolgáltak. A táborok zömét kiürített kolostorokban rendezték be. Azért kedvelték ezeket az épületeket, mert masszívak, jó karban lévők voltak, körülzáró falakkal. A legelsőt Nyizsnyij Novgorodban, egy női rendházban alakították ki 5.000 férőhellyel. Később többek között Holmogorban, Narimban és Petrominszk közelében is létrehoztak tábort. A lágerekbe elsősorban a társadalom államellenes tagjait zárták, illetve azokat, akiket származásuk, vagy feltételezett politikai ideológiájuk miatt veszélyesnek tituláltak.

1. ábra Első lenini táborok¹⁰

A koncentrációs táborok kapcsán megemlítendő, hogy az intézmény nem orosz eredetű volt. Az első táborokat a spanyolok hozták létre Kubában 1895-ben annak érdekében, hogy véget vessenek a felkeléseknek. A *reconcentración política* keretében el kezdték összegyűjteni a

⁹ PIPES 2014, 142.

¹⁰ Google Earth térkép, készítette: Bárdonicsek Dominika

kubai parasztokat és táborokban helyezték el őket. Ezáltal próbálták megfosztani a felkelőket az élelemtől és a menedéktől.¹¹ 1900-ra az angolok is átvették ezt a fajta büntetésformát és a búr háború során alkalmazták is. 1904-ben a németek szintén létrehoztak koncentrációs táborokat Délnyugat-Afrikában. Ők azonban – szemben a spanyolokkal és angolokkal – nem csupán táborban helyezték el a herero törzs tagjait, hanem kényszermunkát végeztek velük. Az intézményt és annak elnevezését végül az oroszok is átvették. A „*konzshtlager*” kifejezés az angol koncentrációs tábor fordításaként jelent meg Trockijnak köszönhetően, aki ismerte a búr háború történetét.

A lágerek felállításával egy időben megszervezték a *BITR-t* (*Bjuro Iszpravityelno-trudovih Rabot*, Javító-nevelő Munkaügyi Hivatal), mely a szabadságvesztés nélküli kényszermunkára ítélték nyilvántartásáról gondoskodott. Lehetővé vált, hogy bírósági tárgyalás nélkül kerüljön valaki lágerbe, a *Belügyi Népbiztosság Különleges Tanácsa*, az ún. *Hármastanács* (tagjai: a belügyi népbiztos helyettese, az Orosz Föderáció Belügyi Népbiztosságának egy képviselője és a helyi szovjetköztársaság rendőrfőparancsnoka) „javaslatára”.

A rabok kiszabott büntetési idejét pedig innentől kezdve a láger vezetése folyamatosan felülbírálhatta, meghosszabbíthatta. Fontos mindazonáltal, hogy a rabok 75-80 %-a olyan urka volt, akit bármely bíróság elítélt volna.¹²

1918. szeptember 5-én megszületett a *Vörös terrorról szóló rendelet*, mely kimondta, hogy „biztosítani kell a szovjetköztársaságot az osztályellenesség támadásai ellen, annak koncentrációs táborokban történő elhelyezése révén”.¹³ Ezután százezreket küldtek koncentrációs táborba.

Felmerülhet a kérdés, hogy a lágerek milyen célt szolgáltak? *Felix Dzserszinszkij* 1919 februárjában mondott beszéde szerint a táborok „... hasznosítják majd a letartóztatott személyek munkáját; azon urakét, akik elfoglaltság nélkül élnek, és azokét, akik képtelenek dolgozni anélkül, hogy kényszerítenék őket. Ilyen büntetést kell alkalmazni azokkal szemben, akik szovjet intézményekben dolgoznak, és a munkához lelkiismeretlenül, lustán stb. viszonyulnak... Ily módon fogjuk megteremteni a munka iskoláit.”¹⁴

¹¹ APPLEBAUM I. 2005, 44.

¹² CZÉH 1995, 197.

¹³ СТАТЬЯ № 710. ПОСЪТАНОВЛЕНЬИЕ СЪОВЪЕТА НАРОДНИХ КОМИССАРОВ. О КРАСНОМ ТЪЕРРОРЕ. 1918. <http://istmat.info/node/31100> (Letöltés: 2017.08.14.)

¹⁴ APPLEBAUM I. 2005, 70.

Mindenesetre nem a kényszermunka volt a táborok egyetlen célja. Fontos szerepet töltöttek be az elrettentés, a Vörös Hadseregbe átvett cári tisztek lojalitásának biztosítása és a bolsevikok ellen elkövetett merényletek megbosszulása terén is.

Az 1919-es *büntető törvénykönyv* megszabta a szabadságvesztés kiszabható határát. Az urkák számára 5 évben állapította meg a felső, a politikaiaknál pedig 3-5 évben az alsó határt. Ennek az elvnek megfelelően osztozott meg a rabokon a két hivatal, az átnevelési célzatú Igazságügyi Népbiztosság és az izolátor funkciót betöltő Cseka. Előbbihez tartoztak a köztörvényesek, utóbbihoz pedig a politikaiak. 1922-ben magasabban húzták meg a szabadságvesztés kiszabható határát, melyet a maximum 5 évről 10 évre emeltek. Mindezt azzal indokolták, hogy 5 év nem elegendő ahhoz, hogy a rabok megjavuljanak és jó állampolgárrá váljanak.

A bolsevik büntetőrendszer 1919-1923

Igazságügyi Népbiztosság vs. Cseka

Az Igazságügyi Népbiztosság 1918-19-ben folyamatosan dolgozott a nevelési elvek kidolgozásán. Végül egy 1919. áprilisi *rendeletében* szabályozta a börtönök létszámát, tevékenységét, mindennapjait. A börtönökbe minimum 300 főt kellett elhelyezni, akiknek munkájából kellett fedezni a fenntartási költségeket. A kötelezően végzett munka jellegének meghatározása a helyi szervekre volt bízva. A munkaidő kapcsán a rendelet előírta, hogy az nem lehet hosszabb 8 óránál, illetve, hogy túlóráról és éjszakai műszakról csak az érintettek beleegyezésével lehet szó. Az átnevelteket munkabér is megillette, mely megegyezett a szabadokéval. A bérből pedig csakis az ételmezésre, ruházatra és az őrsemélyzet fizetésére fordítandó összeget lehetett levonni, mely nem haladhatta meg az eredeti bér 1/3-át. A napi ételmiszeradagnak azonosnak kellett lennie a szabad munkavállalókéval. A rendelet előírta mindezek mellett azt is, hogy a rabok számára állandó orvosi felügyeletet és kulturális, politikai foglalkozásokat kell biztosítani.¹⁵

Az Igazságügyi Népbiztosság idővel nehezen tudott megbirkózni a magas rablétszámmal,¹⁶ főleg azért, mert a börtönök folyamatos túlszűfoltással küszködtek.¹⁷ Fejlesztésre és bővítésre pedig nem volt pénz.

¹⁵ CZÉH 1998, 133.

¹⁶ 1920 végén körülbelül 40-60.000 fő raboskodhatott börtönben. JACOBSON 1993, 24.

¹⁷ A gyakori túlszűfoltosság miatt szinte állandó volt a tífuszjárvány. SZOLZSENYICIN

Egyes börtönökben annak érdekében, hogy rend és fegyelem legyen, eleget tettek a rabok követeléseinek. *Berta Bubina* szociálforradalmár büntetését a Butirka-börtön szocialista szárnyában töltötte egy ideig. Visszaemlékezésében elmondta, hogy a raboknak volt reggeli torna és egyfajta „klub”. Utóbbiban még könyvtárat is kialakítottak, ahol újságokat is olvashattak, akár külföldieket is. Mindezek mellett zenekart és kórust alapíthattak. A szabadidős tevékenység mellett lehetővé tették, hogy nők és férfiak együtt sétáljanak a börtön folyosóin.

A Csekának az Igazságügyi Népbiztossággal ellentétben kevesebb rab izolálásáról kellett gondoskodnia. Mint említettem, politikai foglyok tartózkodtak a Cseka táboraiiban. Az ott raboskodó osztályellenesek kapcsán fontos megjegyezni, hogy eleinte nem volt egyértelmű, ki számít osztályellenesnek. Ide sorolták mindazokat, akik bármilyen módon kötődtek a cári rendszerhez, köztük például hivatalnokok, politikusok, katonatisztek, egyházi személyek. Fontos mindazonáltal, hogy a bolsevikok a cári rendszer gárdájából sokakat áttemeltek, akik éppoly hűségesen szolgálták az új rendszert, mint a régít. Ezt nevezik *csinovnyik-mentalitásnak*.

A Cseka emellett nagyobb önállóságot élvezett. A táborokat akár milyen messze felépíthette. Átnevelésről, szabályozott munkakörülményekről és bérezésről pedig szó sem volt. Táborai önfenntartóak voltak, sosem küszködtek deficittel. 1928-ig a Cseka gyakorlatilag semmiféle pénzügyi elszámolással nem tartozott a kormánynak.

A Cseka táborai általában lakatlan, nyersanyagban gazdag területen jöttek létre. A rabok így „foglalkozhattak” többek között fakitermeléssel, bányászattal, halászáttal. Emellett kivezényelheték őket földművelésre, az államosított épületek karbantartására, vagy akár a vízvezeték, fűtőberendezések és csatornahálózat reparálására is.¹⁸ Szolzsenyicintől tudjuk, hogy háziipari műhelyekben is végeztek munkát, ahol 1919-ben a foglyok 2,5 %-a, 1920-ban pedig már 20 %-a dolgozott.¹⁹ A táborokban lévő rabok dolgoztatásának elsődleges célja nem az volt, hogy átneveljék őket, hanem hogy így fiztessék meg velük a tábor fenntartásának költségeit.

Fontos megjegyeznünk, hogy 1920-tól jelentős mértékben nőtt mind a lágerek, mind az ott raboskodók száma. Ahogy a táblázatból

II. 1989, 554.

¹⁸ SZOLZSENYICIN I. 1989, 541.

¹⁹ SZOLZSENYICIN I. 1989, 541.

is kiderül, 1920 elején 34 tábor létezett, melyek 8660 rabot dolgoztat-
tak. 1923 októberéig a lágerek száma 321-gyel, a rabok száma pedig
több mint 60.000 fővel nőtt.²⁰

Év	Táborok száma	Rabok száma (fő)
1920. január 1.	34	8660
1921. január 1.	107	51.158
1921. szeptem- ber 1.	117	60.457
1921 vége	267	73.194
1922. október 1.	132	68.297
1923. október	355	kb. 70.000

2. ábra A Cseka táborainak és az ott raboskodók száma
1920-1923 (fő)²¹

A Cseka lágereiben uralkodó életkörülmények

Az életkörülmények kapcsán fontos megemlíteni, hogy a táborok őrei sok esetben tapasztalatlanok voltak, így nem tudták biztosítani az életben maradáshoz szükséges feltételeket, köztük az élelmiszereket, ruházatot és gyógyszereket.

1919 tavaszán rendeletek születtek a táborok működését illetően. A 124-es számú dekrétum előírta, hogy az összes foglyot a lágerbe érkezését követően haladéktalanul „be kell vonni” a munkába. Hozzátette, hogy a lágerekből vagy a munkavégzés helyéről történő szökésért a legszigorúbb büntetés lesz kiszabva.²² További rendeletekben engedélyezték a közvetlen családtagokkal való találkozást, de csakis vasárnap, vagy ünnepnapon. Előírták, hogy egy orvosnak hetente kétszer el kell látogatnia a táborba, ahol állandóan ott kell tartózkodnia egy

²⁰ PIPES 2014, 143.

²¹ PIPES 2014, 143.

²² SZTATYA № 124. GYEKRET CENTRALNOGO ISZPOLITYELNOGO KOMITYETA SZOVJETOV. 1919. <http://istmat.info/node/35823> (Letöltés: 2017.08.14.)

ápolónak is. Ezen kívül a táboroknak fent kell tartaniuk egy 50 ággyal rendelkező „baleseti osztályt” is.²³ (Mindezek azonban ritkán valósultak meg.) A rendeletek megszabták az örök létszámát is. A 300 fő alatti létszámú táborokban 50 rabra két ór, a 300 fő felettiekben pedig 10 rabra egy ór jutott.²⁴ Szabályozták a szökés kérdését is. Aki kísérletet tett rá, annak első ízben tízszeresére növelték büntetését – bírói ítélet nélkül –, másodjára pedig agyonlőtték. A munka idejét 8 órában határozták meg, ám az év vége közeledtével egyre inkább lehetővé vált a nők túloráztatása és éjszakai dolgoztatása is.

A lágerekben uralkodó élet-, és egészségügyi körülmények sokszor embertelenek voltak. Élelmiszercsomagokat nem kaphattak a rabok, az ételek pedig sok esetben szegényesek (vitaminhiányosak) és ízetlenek voltak. *Richard Pipes* szerint az északi táborokban raboskodók 27 %-a kevesebb, mint 1.000 kalóriához jutott egy nap alatt. Az egyik szibériai táborban raboskodó pap pedig beszámolt arról, hogy belsőségekből készült ételeket fogyasztottak.²⁵ A rabok igen kevés fejadagot kaptak. *Szolzenyicintől* tudjuk, hogy például a rjazanyi lágemben 1921-ben a koszt fél font kenyeret, reggel és este forró vizet (a teához), délben egy merőkanál balándát (benne néhány szem rizzsel és krumplihéjjal) tett ki. Csupán azok voltak szerencsésebbek, akik túlteljesítették a normát, hiszen ők plusz egy fél font kenyeret kaptak.²⁶ A Narim táborban raboskodók közül pedig megemlíthetjük *Olga Romanova*, egy tizenhét éves anarchista esetét, aki három hónapon keresztül nem kapott mást, mint kenyeret és meleg vizet.

Az állandó alultápláltság és vitaminhiány gyakorta táptalaja volt a betegségeknek, melyek terjedését jelentősen megkönnyítette a legyengült szervezet és a nem túl higiénikus környezet. A betegségek következtében pedig idővel alkalmatlanná váltak a rabok a munkavégzésre. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a járványok közül gyakori volt például a tífusz. Egy 1919 szeptemberében Dzserszinszkijnek küldött *titkos jelentésben* olvashatjuk, hogy például az őszi időszakban nem lehetett megfelelően dolgoztatni a foglyokat, mivel a táborok a betegségek és járványok melegágyai voltak. A jelentés szerzője indít

²³ JAKOBSON 1993, 49.

²⁴ JAKOBSON 1993, 49.

²⁵ APPLEBAUM I. 2005, 73.

²⁶ SZOLZENYICIN I. 1989, 544.

ványozta, hogy a tábor hatékonyabbá tétele érdekében a munkaképteleneket helyezték át máshová.²⁷ Mint láthatjuk, már ekkoriban megjelent az a *felfogás*, miszerint a beteg rabokért csupán addig kell aggodni, amíg munkára alkalmatlanok. Méltóságuk, emberi mivoltuk, életben maradásuk előbbi mellett csupán másodlagos szempont.²⁸

Problémát jelentett az is, hogy a lágerek puritánok voltak. Mind ezt tanúsítja, hogy sok barakk fűtetlen és sötét volt. A rossz körülményeket csak fokozta az élősködők gyakori jelenléte is.

Megemlíthetünk egy olyan női tábort, ahol az életkörülmények viszonylag jobbak voltak. Igaz, itt is előfordultak különféle betegségek, mint például a szifilisz. A lágert egyébként egy olyan épületben alakították ki, mely valamikor monostor volt. 365-en raboskodtak itt. Közöttük egyaránt megfordultak prostituáltak, spekulánsok, tolvajok és ellenforradalmárok. Valamennyien rendelkeztek saját ággyal és az étkezéshez edényekkel. Hetente lehetőségük adódott a mosakodásra és a mosásra. Hetente egyszer találkozhattak a rokonaikkal. Engedélyezték számukra a szabadidős- és kulturális tevékenységeket, így például a könyvtárban könyveket és újságokat olvashattak.²⁹

Nem mehetünk el amellett sem, hogy a rabok mennyi nehézségnek és megaláztatásnak voltak kitéve az örök részéről. A lágerek katonai mintára szervezett személyzete előszeretettel büntette, kínozza és alázta meg a rabokat. Büntetésként alkalmazta például az éheztetést, a magánzárkát, a plusz munkát. Az éheztetés következményeként sokan éhen haltak. A nők esetében pedig előfordulhatott, hogy a fizikai túlterhelés és éheztetés miatt leszakadt a méhük. Ezen körülmények és az állandó stressz pedig hozzájárulhattak ahhoz is, hogy a nők sokáig nem voltak képesek menstruálni.

A plusz munka részét képezhette egyébként a gödörásás, a hócipelés és a takarítás. Utóbbi kapcsán említhetjük meg például azt, amikor az egykori gazdagokat arra kényszerítették, hogy kézzel takarítsák fel az olyan padlót, amin már több réteg kosz rakódott le. Előfordult olyan is, hogy valakinek előírták az illemhely kitakarítását és ehhez csupán egy abroszt biztosítottak.³⁰

²⁷ APPLEBAUM I. 2005, 72.

²⁸ APPLEBAUM I. 2005, 72.

²⁹ IVANOVA 2006, 136.

³⁰ APPLEBAUM I. 2005, 72.

Az örök előszeretettel kínozták a rabokat. A kínzási módszerek között megemlíthetjük például a belül szegekkel ellátott hordót. Ebbe helyezték bele a rabokat. Állatokat (köztük bogarakat) is előszeretettel használtak a kínzások során. Előfordult, hogy patkányokkal teli vödörre ráültették a nőket és a patkányok ott harapdálták őket, ahol érték. Gyakran előfordult az is, hogy a nőket arra kényszerítették, hogy szexuális kapcsolatot tartsanak fenn az örökkel. Akik megpróbálták ellenállni, azokat nagy eséllyel agyonlőtték. Az ellenálló nőknek egyébként sokszor a többi nő könyörgött azért, hogy adják be derekukat, ugyanis félték, hogy az örök kollektív büntetést alkalmaznak majd.³¹ A kínzások és egyéb büntetési módszerek céljai kapcsán megemlíthetjük, hogy az örök ezekkel a módszerekkel igyekeztek megleckéztetni, engedelmessé tenni a rabokat. Ki akarták alakítani a tehetetlen rab és mindenható rabtartó képzetét. Próbálták megfosztani a rabokat identitásuktól, személyiségük feletti autonómiájuktól.

A rabok a kínzást, megaláztatást követően úgy érezhették, hogy többé nincsen saját akaratum, nem ők életük irányítói, kiürült lelkükből mindaz, mely egyéniségüket alkotta korábban. Mindezek következtében sokkal sebezhetőbbé váltak.

Konklúzió

Tanulmányomban megkíséreltem bemutatni az első lenini táborok történetét, működését és az ott raboskodók mindennapjait. Mint láthattuk, annak ellenére, hogy kezdetben nem volt egyértelmű a kényszermunka alkalmazásának célja, az örök idővel mind a nevelés, büntetés, mind a munkaerő-alkalmazás célját próbálták érvényesíteni. Utóbbi kettőt főként a lágerekben.

Az életkörülményeket vizsgálva megállapíthattuk, hogy általában sem az élettér, sem az egészségügyi körülmények nem voltak megfelelően biztosítva. Állandó kiszolgáltatottságban éltek a rabok, akik a lágerekben - távol az állam szemétől - sokkal inkább ki voltak téve a kínzásoknak. A nők szexuális értelemben pedig sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, nem sok lehetőségük volt helyzetük javítására. Amit tehettek, az csakis arra korlátozódhatott, hogy minimálisan javítsanak életkörülményeiken, sorsukon.

³¹ A kínzások kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az örök között nemcsak férfiak, hanem nők is voltak. A női örök között pedig voltak olyanok, akik kifejezetten a férfi rabok megkínzására specializálódtak.

Felhasznált irodalom**Primer források**

Sztatyia № 124. *Gyekret Centralnogo Iszpolityelnogo Komityeta Szovjetov.* 1919. <http://istmat.info/node/35823> (Letöltés: 2017.08.14.)

Sztatyia № 710. *Posztanovlenyije Szovjeta Narodnih komisszarov. O krasznom tyerrere.* 1918. <http://istmat.info/node/31100> (Letöltés: 2017.07.01.)

Szakirodalom

APPLEBAUM I. 2005 = APPLEBAUM, Anne: *A GULAG története I.* Európa Könyvkiadó, Bp. 2005.

CZÉH 1998 = CZÉH Zoltán: *Forradalom és átnevelő táborok.* In: Krausz Tamás – Schiller Erzsébet (szerk.): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből.* Ruszisztikai Könyvek III. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp. 1998. 131-136.

CZÉH 2003 = CZÉH Zoltán: *A Gulag, mint gazdasági jelenség.* Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp. 2003.

CZÉH 2008 = CZÉH Zoltán: *Gulag: javító munkától a kényszermunkáig.* *Bábel*, 2008. 17. évf. 56-57.sz. 37-42.

JAKOBSON 1993. = JAKOBSON, Michael: *Origins of the GULAG. The Soviet Prison Camps System 1917-1934.* The University Press of Kentucky, Lexington, 1993.

PIPES 2014 = PIPES, Richard: *Lenin's Gulag.* *International Journal of Political Science and Development.* 2014/2(6), 140-146.

Szépirodalmi forrás

SZOLZSENYICIN I-II. 1989 = SZOLZSENYICIN, Alexander: *A GULAG szigetcsoport. 1918-1956. I-II. kötet.* Alföldi Nyomda, Debrecen, 1989.

Ábrák és képek jegyzéke

1. ábra: *Első lenini táborok*
Google Earth térkép, készítette: Bárdonicsek Dominika
2. ábra: *A Cseka táborainak és az ott raboskodók száma 1920-1923 (fő)*
PIPES 2014, 143.

ÁGOSTON MAGDOLNA

POKROVSZKIJ, MIHAIL NYIKOLAJEVCIS (1868-1932). KÍSÉRLET EGY FILOZÓFIAI GONDOLAT MATERIALIZÁLÁSÁRA¹

1932. április 10-én hosszú betegség után hunyt el *Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij*. Hamvait nagy tisztelettel a Kreml falában helyezték el. A leghelyesebb, ha úgy fogalmazunk, hogy a nagyformátumú gondolkodó, történész, ideológus és államférfi talán a sorstól kapott kegyelmet azáltal, hogy nem kellett megélnie azt a kampányt, amelyben értéket és mértéket nem ismerő, határtalan cinizmussal diszkreditálták munkásságát. Rehabilitációja az 1990-es évek elején kezdődött el. V. F. Mamonov professzor egyetlen mondatba tömörítette M. N. Pokrovszkij történetírói munkásságának jelentőségét, amikor úgy fogalmazott, hogy ő volt az egyetlen tudós a XX. századi Oroszországban, aki a tévedések sorozatával együtt felvállalta egy önálló történetírói iskola arculatának megformálását. Mert „iskola” ebben az értelemben annyit jelent, hogy voltak olyan gondolatai, vilásképe, szemlélete, amelyek megformáltságban csak rá jellemzőek. Voltak követői, tanítványai, akik a gondolat részleteit tovább bontották. Természetesen voltak tévedései, ellenzői, ellenségei, kritikusai is, de a történelemkutatás módszertanát, melyet tanítványai elsajátítottak, az elkövetkező történetíró generációk a forrás megjelölése nélkül használták olyan természetességgel, mint a gyermek az iskolában elsajátított írásképet.

Az emberi gondolkodás a filozófiai absztrakció formájában – más néven koncepció, fikció – még csak elmélet. A történelmi tapasztalat arra sorakoztat fel példákat, hogy a gondolati metamorfózis értékeinek szerteágazó vitái évszázadokon íveltek át, míg végül a századok viharában nemesült változatok részei lettek az európai civilizáció megújulásának. A gondolkodás materializálódása, a gondolkodásnak a társadalmakra gyakorolt hatása, mint társadalmi változás, mozgás,

¹ A hermetikus filozófia az anyagi és a szellemi világ körforgását vizsgálja. Vulgárisan fogalmazva, mikor a gondolat anyagivá válik. A fejlődés szerves része, hogy az anyagban testet öltött gondolat tovább lendül, fejlődése elindul a szellemi kiteljesedés, a filozófiai újrafogalmazás irányába. A tanulmány e logikát kívánja bemutatni M. N. Pokrovszkij munkássága alapján.

fejlődés megjelenési formája, a realizálódás szintjén további tudományágak – a történelem-tudomány, a társadalom-elmélet, a politológia – kutatási területe. Régeinek és porosnak tűnik, de az emberi gondolkodás materializálódásának tudományosan legjobban feltárt példája a reneszánsz, amelyet a filozófiai absztrakció szintjén több mint száz év alatt meg-megújuló vita előzött meg a Hagia Sophia székesegyházban. A vita tárgyát képező felvetések a kor ideológia szintjéről vizsgálva lényegesen szélsőségesebbek voltak, mint amit M. N. Pokrovskij prezentált, de hétszáz év multával is gondolati elemei maradtak az európai civilizációnak. A reformáció hitvitái napjainkban is mértékadó társadalmi értékek. Igaz, az egymásnak feszülő indulatok szelídültek, a társadalmi nagycsoportokban felgyülemelő erő már vesztett dinamikájából, de az nem képezi vita tárgyát, hogy az akkor megfogalmazott gondolatokból materializálódott az ipari forradalom, a nacionalizmus, a liberalizmus, a szocializmus, a konzervativizmus, a demokratizmus és így tovább, amely még századunkban is a társadalomszervezés, a közgondolkodás, valamint nemzetállamok és a nemzetek feletti szuperhatalmak ideológiai alapját adják.

A kommunista eszmerendszer filozófiai alapját *Marx* és *Engels* fogalmazták meg a „*Német ideológiában*” és a „*Kommunista kiáltványban*”, melyeknek gondolati forrása ugyancsak az európai civilizációban lelhető fel, csak az ideológia társadalmi materializálására tettek kísérletet Oroszországban. A Kommunista kiáltványban arról olvasunk, hogy a munkásosztály egyidejűleg megvalósított világforradalmi tette lesz az osztály nélküli társadalom megteremtése. Az I. világháborút követő hatalmi vákuumban került sor a gondolat materializálására, amikor a bolsevikok kezébe került a hatalom. A világtörténelemben példa nélküli esemény volt ez a hatalomváltás. A hatalom megszerzésének ugyanis volt közelítő forgatókönyve, de a hatalom megtartása, a társadalom működésének megszervezése, a megfelelő tudatszint és tudás nem állt rendelkezésre. Tehát 1917-ben a filozófiai gondolat materializálásának két alternatívája állt egymás mellett: a hatalom erejére támaszkodva elindulni a szocializmus építésén keresztül a kommunizmus felé, avagy várni a világforradalomra.

V. I. Lenin az „*Állam és Forradalom*” című történetfilozófiai munkájában, 1920-ban úgy korrigálta Marx és Engels világforradalomra vonatkozó álláspontját, hogy építhető a szocialista-kommunista társadalom egy olyan adottságú országban, mint Oroszország, de V. I. Lenin

is a kommunizmus megvalósíthatóságát a világforradalom eljövételéhez kapcsolja. „Állam és Forradalom” című munkájában közel másfél oldalon keresztül foglalkozik csupán a szocialista-kommunista társadalom építésének filozófiai megfontolásával, amelyben a kommunizmushoz vezető út első, alsó szakaszának tekintette a szocializmust.

M. N. Pokrovszkij a szocializmus építéséről

1920-ban további alternatívát a bolsevikok háborúra vonatkozó ideológiájának kettős definiáltsága jelentett: várakozás a világforradalomra, vagy az azonnali békekötés. A baloldaliaknak nevezett csoport, közöttük *L. D. Trockij*, M. N. Pokrovszkij és mások azon a véleményen voltak, hogy Marx és Engels nézete a helyes, meg kell várni a világforradalmat, mert egyébként a kapitalizmus ereje bukásra, visszarendeződésre kényszeríti a fiatal, hagyományok nélküli társadalmat, sőt akár a civilizáció felbomlásához is vezethet.

Az utókor bölcsei, mi már tudjuk, hogy a Brestben a mindenáron békére törekvés lett volna Oroszország számára a helyes megoldás. Nem publikus a békedelegációknak adott kormány és pártutasítás. A minden áron békekötést, amit a szakirodalom tartalmaz, bizonyosan a breszti tárgyalások utáni események ismeretében fogalmazták meg és kötötték V. I. Lenin nevéhez. Akkor és még hosszú évtizedekig nem tudták, hogy a világforradalom gondolata XIX. századi megfogalmazottságában történelmi érdekesség marad.

Az interaktív kommunikációban vannak alkotók, felhasználók, vannak, akik csak kritizálnak, akik kompromisszumokat keresnek és így tovább. Ismert, hogy az emberek többsége a döntéseihez gondolati paneleket, sztereotípiákat használ. A társadalmakon belül vannak kultúrkörök, akik kollektív gondolati paneleket alkotnak vagy fogadnak el, ők az elv-társak. Ők, akik félszavakból is megértik egymást. Nem ismerek olyan személyiséget a történelemben, aki akár filozófiai síkon, akár a filozófiai gondolat materializálódott formájában mindig hibátlanul megalkotta volna a társadalom, vagy csak a saját kultúrköre számára a megoldást jelentő hibátlan paneleket. Tévedéseikkel együtt is volt és van szerepe a kiemelkedő gondolkodó személyiségeknek, mert ami 1917-ben elkezdődött Oroszországban, példanélküli volt. Minden megalkotott gondolati panelnek és meghozott döntésnek kiszámíthatatlan

nok voltak a következményei. A kiemelkedő történelmi és elméleti tudású M. N. Pokrovszkij mind elméleti, mind gyakorlati értelemben felvállalta a döntéseket, vállalta a konfrontációt.

1929-ben M. N. Pokrovszkij nyilvánosan elismerte, hogy nem állja meg a helyét azon állítása, hogy „a gazdasági fejlődés objektív erejénél fogva pusztulásra vagyunk ítélve, vagy bekövetkezik a burzsoá felépítmény restaurációja.” Helyesbített, mondván, „az állítás tisztán közgazdasági megfontolásokon nyugszik, kizárólag a gazdasági törvényszerűségeket veszi figyelembe, figyelmen kívül hagy minden egyéb szempontot”. Az álláspont a breszti béketárgyalásokon követendő magatartás kialakításakor fogalmazódott meg, amikor dönteni kellett, hogy várjanak-e a világforradalomra, avagy az azonnali békekötés a helyes megoldás. Pokrovszkij azzal indokolta önkritikáját 1929-ben, hogy „a korábbi kiadású munkáiban még nem kellőképpen számolt a politikai felépítménynek a gazdasági alaptól független viszonylagosan önálló mozgásával.” A történelmi megismerés összetett, ellentmondásos, amit csak helyes kutatási módszer alkalmazásával lehet leküzdeni. „A történelem példái készítenek fel bennünket arra, hogy megértsük a történelmi folyamatok összetettségét, rugalmasságát, ösvényeinek tekervényességét. Tudnunk kell, hogy mi nem egyenesen haladunk, mint egy megfeszített nyíl, hanem az utunk kátyús, gidresgödörös, ha nem nézünk rendszeren a lábunk elé, azaz ha nem megfelelően tanulmányozzuk az eleven történelmi valóságot, könnyen megbotlunk és el-esünk a kátyúinkban, sőt, még a lábunkat is eltörjük.”² Tehát 1929-ben elevenen élt az elképzelés, hogy a szocialista-kommunista társadalom építésének módszereit a történelem dialektikus mozgása rejti magában. Ez a mozgás szükségszerű, és a történészek feladata ennek felkutatása. A politikai vezetők úgy vélték, hogy a polgári történelmi iskolákhoz képest a marxista történészek nagyon jó helyzetben vannak, hiszen ismert a módszer, a dialektikus és történelmi materializmus, amely egyszerű és praktikus magyarázatot ad a világ fejlődésére, segítségével az elméletből következtethetünk a gyakorlatra. A marxizmus kritikusai ezt a leegyszerűsített logikát nevezik *voluntarizmusnak*. Meg kell keresni a történelemben a hasonló szituációt és annak megoldását, majd rá kell húzni a logikáját a megoldandó feladatra.

² ПОКРОВСКИЙ, М. Н.: Очерки русского революционного движения XIX-XX вв. Вö. СОКОЛОВ, О. Д.: М. Н. Покровский и советская историческая наука. 256.

Történészek százai kapták meg Pokrovszkijtől a feladatot, hogy találjanak megoldásokat a párt aktuális feladataira, azaz írjanak programot a pártnak. Az évek múltak, a párt határozatai ellenére továbbra is váratott magára a megoldás. Pedig a párthatározatot végre kell hajtani. Divatos volt a Szovjetunióban a kudarcok okozóinak felkutatása azzal a logikával, hogy minden eredménytelenség csak szándékos emberi tevékenység következménye, csak provokáció lehet. Hogy milyen okokat állítottak egymás mellé? Legkézenfekvőbb volt a burzsoá gondolkodás csökevényeit okolni. Felkuttatták tehát azokat a tehetséges fiatalokat, akiket nem fertőzött, nem fertőzhetett meg a múlt. A párt iránt elkötelezett, kiváló iskolai előmenetelű diákok érkeztek a hatalmas ország minden szegletéből. Mert nem elég a képzettség, elkötelezettnek is kell lenni. Iskolapadokba ültették őket, szakembereket képeztek belőlük, megtanították őket a marxizmus kutatási módszerére. Amikor ez is kevésnek bizonyult, külön intézeteket hoztak létre a szakemberek képzésére.

M. N. Pokrovszkij az oktatásban

A pedagógiai tevékenységet a pártért és az országért végzett politikai feladatnak tekintette. Olyan megoldandó feladatokat állított hallgatói elé, amelyek politikai értelemben aktuálisak voltak és a vélemények segítették a pártot az ideológiai harcban. Központi kérdés volt a polgári történetírás kritikája, valamint az októberi forradalom és ideológiai háttere. A hallgatói által készített szemináriumi dolgozatokat a vita után megjelenésre készítették elő. A szeminárium hallgatóinak munkájából két kötet tanulmány-gyűjtemény jelent meg, ezzel indítottak el egy sorozatot. A szeminárium egyik hallgatója úgy nyilatkozott, hogy enciklopédikus tudásban a professzoruk természetesen magasan felettük állt, de senkire nem kényszerítette rá a véleményét. A gyűjteményes sorozatban megjelent *M. V. Nyecskina* tanulmánya *G. Everszról*, *N. L. Rubinstein* a szlavofilekről, *N. Szolovjev* Csicserinről, *Z. Lozinszkij* írt *Sz. M. Szolovjev*ről, továbbá történelmi és szociológiai témájú tanulmányok jelentek meg a sorozatban *P. L. Lavrov* és *A. P. Scsapov* tollából; a második kötetben tanulmányok láttak napvilágot *V. O. Kljucsevszkij*ről, *N. I. Kosztomarov*ról, *N. A. Rozskov*ról és *G. V. Plehanov*ról. A kötethez az előszót maga *M. N. Pokrovszkij* írta. 1933-ban is megjelent két kötet a sorozatban, ezekben *M. N. Pokrovszkij* munkáit olvashatjuk.

M. N. Pokrovskij tevőlegesen részt vett az új történész-generáció képzésében, a szovjet történelemtudomány létrehozásában. Közismert tanítványa volt A. M. Pankratova (1897-1957), aki feltétel nélkül alárendelte munkásságát a bolsevik pártosságnak. A Vörös Professzúra Intézetben tanult, ahol a képzés többféle feladatra készítette fel a hallgatókat: tudományos kutatóira, pedagógiaira, valamint agitátor és pártmunkás válhatott belőlük. A. M. Pankratova pártfeladatként vállalta a tanulást, tanulóévei alatt a pártnak engedelmessé, megalakulást nem ismerő marxista történész lett. A hangsúlyt a megalakulás nem ismerésére kell tenni, ahogyan azt a Vörös Professzúra Intézet rektora kihangsúlyozta az intézet megalakulása utáni első tanévzárón: *„mert nem csupán a marxizmus eszméit ismerő tanárok képzése folyik az intézet falai között. Mert ezért nem kellett volna létrehozni a Vörös Professzúra Intézetet, elegendő lett volna aspiránsokat küldeni a Társadalomtudományi Karok tanszékeire, és a marxizmus elméletéből és történetéből előírni a szükséges vizsgakövetelményeket. Nekünk nem erre van szükségünk, ez a magától értetődő minimum. Nekünk olyan ifjúságra van szükségünk, akik azonosulnak a forradalmi marxizmus eszméivel.”*³

A. M. Pankratova a Vörös Professzúra Intézetben folytatott tanulmányainak befejezése után pártmunkásként Leningrádba került, ahonnan élénk levelezést folytatott a M. N. Pokrovskijjal az Orosz Tudományos Akadémia Leningrádi Tagozatának falai között folyó történekekről, vitákról. M. N. Pokrovskij javaslatokat tett tanítványának, hogyan szervezzék át a tudományos intézetet a bolsevik szellemiség jegyében Leningrádban.

A. M. Pankratova 1928-ban a Kommunisták Akadémiáján kapott tudományos feladatot, Moszkvában folytatódott a karrierje. 1929-től a *„Szovjetunió proletáriátusának története”* folyóirat szerkesztője is lett, 1931-től az *„Üzemek és gyárak története”* címen megjelenő folyóirat főszerkesztőségének tagja.

Voltak más utak is, ahonnan be lehetett kerülni a történész életpályára. N. M. Druzsinyin (1886-1986) az 1920-as években történelemtudományi kutatóként is foglalkozott, az akadémia történettudományi intézetében aspiránsként a XIX. század közepén lezajlott földreform részleteit tanulmányozta. Kutatási eredményeit 1926-1927-ben publikálta az intézet folyóiratában is. A *Pravdában* 1927. március 29-én jelent meg M. N.

³ ПОКРОВСКИЙ Т. 1. 1923.

Pokrovskij írása a „történészek tudományos-kutató munkájáról”, mely negatívan értékelt a tudományos akadémia berkeiben folyó kutatómunkát általában, erős kritikával illette egy sor kutató munkásságát, közöttük N. M. Druzsinyin munkáját is. A monográfia formában megjelent munka alapján bizonyítás nélkül apológiával vádolta a szerzőt, mondván, hogy védelmezi a földbirtokosokat, akik szisztematikusan készültek rá és kifosztották 1861-ben a parasztságot. Bár N. M. Druzsinyin megírta válaszat M. N. Pokrovskij érvei ellenében, nem kapott lehetőséget rá, hogy védelmezze saját álláspontját.⁴

1929 májusában került sor a vitatott témában írt disszertáció védésére N. M. Druzsinyin számára igen nehéz körülmények között. Nemcsak a Pravdában megjelent Pokrovskij-kritika miatt, hanem mert a védelem vitájában részt vettek M. N. Pokrovskij tanítványai is, akik azt bizonygatták, hogy N. M. Druzsinyin a disszertációjában nem képvisel marxista álláspontot. Végül V. I. Nyevszkij, a Tudományos tanács elnöke, aki egyben a disszertáció opponense is volt, a hosszúra nyúlt vita után bejelentette, hogy „a disszertációt megvédettnek tekinti annak ellenére, hogy nem marxista”.

1928-1929-ben három kérdéskör kötötte le M. N. Pokrovskij figyelmét: az Orosz Tudományos Akadémia rendes tagjainak keretszámát megemelték, napirenden voltak a választások; szervezték a *Marxista-Leninista Tudományos Kutatóintézetek I. Összövetségi Konferenciáját*; egyre erősödtek a szovjet történészek nemzetközi kapcsolatai. Mindhárom esetben személyekre vonatkozóan kellett állást foglalnia. Felbecsülhetetlenül sokan voltak tehát az ellenségei, ellenfelei és ellenlábásai, részben a forradalom előtti történészek köréből, a nomenklatura berkeiből, de a marxista történészek táborában is.

A bolsevikok és a kommunizmus

John Lukacs – *A XX. század rövid története* – című, gondolatébresztő munkájában több alkalommal is kitér az általa összegzett korszak elejének politikai gondolkodására. Elmondja, hogy 1917-ben két forradalom zajlott le Oroszországban. Az elsőt, a február végi, március eleji forradalmat a liberálisok vezették; egyebek között lemondásra kényszerítették a cárt. A második, a híresebb forradalom október-novemberben zajlott, Szentpéterváron a kommunisták (orosz verzióban a

⁴ N. M. Druzsinyin írása és a válasz M. N. Pokrovskij kritikájára – *Избранные труды Н. М. Дружинина*. T. 2. 98 – 105.

bolsevikok) vették át a hatalmat, miután a kaotikus időszakban félresöpörték a liberálisokat és a törpe kisebbséget képező nagytőkéseket, a „burzsujokat”. Értelmezve az ideológiai értelemben fontos két kulcsszót, 1917-ben a „bolsevikok” Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt V. I. Lenin által vezetett csoportja volt. Az elnevezés Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt második kongresszusán, 1903-ban keletkezett, amikor a párt programjának vitája során, „ki lehet a párt tagja” kérdésben történt szavazáson többségiek lettek. A pártok működése tekintetében az itt felvetett kérdésnek máig ható jelentősége van, ugyanis elsőként fogalmazták meg a történelem folyamán a pártfegyelem szükségességét, azaz, a párt választott szervében meghozott határozatot a tagoknak kötelező végrehajtani. 1917-ben, de még M. N. Pokrovszkij halálakor is, az 1903-ban elfogadott pártprogram volt érvényben, ahol – általános megfogalmazásban – a hatalom megszerzését érintik, de nincs szó konkrétan a hatalom megtartásának gyakorlati lépéseiről. Az országot párthatározatokkal kormányozták. A szocialista-kommunista társadalom felépítésének programját csak 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusán összegezték, amely ugyancsak olyan gondolat, ami történelmi érdekesség marad.

M. N. Pokrovszkij történetírói munkássága

Mihail Nyikolajevics 1891-ben kiváló eredménnyel fejezte be tanulmányait a Moszkvai Egyetem Történeti-filológiai Karán, a diploma mellé meghívót kapott az egyetem tudományos kutatóinak V. O. Klucsevszkij vezette körébe. Az ifjú történész az egyetemi munka mellett előadói feladatot kapott a város ismeretterjesztő egyesületeiben is. A jól képzett, gondolkodó ifjú történészre a kor filozófiai absztrakciói közül az ún. „legális marxizmus”⁵ jelentett kihívást, ebben a szellemi közegben születtek első történelmi tanulmányai is.⁶ M. N. Pokrovszkij azonban az 1900-as évek elejétől nem követte a „legális marxisták” liberális elképzeléseit, a marxizmus eszmeisége útján fejlődött tovább.

⁵ „Legális marxizmus” – az orosz értelmiség csoportosulása az 1890-es években, akik a marxizmus gazdaság-elméleti módszere ismeretében az oroszországi kapitalizmust elemezték, és írtak tanulmányokat legálisan megjelenő folyóiratokba. Kidolgozták az orosz társadalom liberális reformjának elméletét. Az 1900-as évek elején a marxizmustól eltávolodva a liberalizmus politikai képviselői, azaz a Kadet párt alapítói lettek.

⁶ Pl. *Отражение экономического быта в „Русской Правде” (1898), Хозяйственная жизнь Западной Европы в конце средних веков (1899), Местное управление в Древней Руси (1903).*

Az 1905-ös forradalomban való részvétele miatt emigrációba kényszerült, Genfben találkozott V. I. Leninnel. M. N. Pokrovskij 1906-tól Franciaországban élt. Az emigráció idején írta legjelentősebb történeti munkáit.⁷

1917 augusztusában tért vissza Oroszországba. A történelemről alkotott véleményét az orosz történelemről 1920-ban írott munkájából ismerhetjük meg, amely 1932-ig a legelterjedtebb történelem tankönyv volt Oroszországban.⁸ 1932-ben helyét a J. V. Sztálin neve alatt megjelent „*Bolsevik Párt rövid története*” foglalta el. M. N. Pokrovskij az 1920-as években írta a legjelentősebb történelemfilozófiai munkáit.⁹ Publikált szaktörténeti munkássága több mint 600 írást foglal magába. Az írások közös vonása a szemléletesség, a világos, olvasmányos megfogalmazás, valamint jellemző a források tisztelete és mélyrészletekbe menő ismerete.

Történetírói nézeteinek fejlődése rendkívül összetett és sok ellentmondást tartalmaz. M. N. Pokrovskij az első orosz történész, aki következetesen a materializmus talajáról tanulmányozta a történelmet és az osztályharcot. A jelenségeket a történelemben, a személyek és társadalmi nagycsoportok tevékenységét is a gazdasági előfeltételek meghatározottságát alapul véve értékelte. Történelem-szemléletének záróköve minden esetben a „kereskedelmi kapitalizmus”, mint átfogó filozófiai gondolat jelent meg. A történetíró úgy véli, hogy a XVI-XVIII. századi Oroszország történelmében az alapvető mozgató a kereskedelmi tőke volt. A kereskedelmi tevékenység egyik végpontján a dvorjanyin-földbirtokosok, a kereskedelmi kapitalizmus szövetségesei álltak, a végrehajtó szerepét pedig a kereskedők, a kupecsek valósították meg. A kereskedelem átszötte az orosz történelem egészét, a kenyérgabona árának mozgása, a kereskedelmi útvonalak változása, a belső és a külső piacokért való küzdelem M. N. Pokrovskij szerint nem más, mint a kereskedelmi kapitalizmus mozgása, fejlődése, amely egyúttal kiszolgálta az orosz állam kül- és belpolitikájának minden ve-

⁷ *Русская история с древнейших времен* (1-5 kötet, 1910-1913), *Очерк истории русской культуры* (1-2. rész, 1915-1918).

⁸ *Русская история в самом сжатом очерке* (1-2 rész, 1920).

⁹ *Р. Борьба классов и русская историческая литература* (1923), *Дипломатия и войны царской России в XIX веке* (1924), *марксизм и особенности исторического развития России* (1928), *Октябрьская революция* (1929).

tületét, a háborúkat, új területek és népek bekebelezését, az egyre növekvő, hatalmas területre kiterjedő birodalom érdekeit. A kereskedelmi kapitalizmus saját szféráján, érdekein belüli konkurenciaharc formájaként értelmezte az orosz társadalom belső konfliktusait, a parasztfelkeléseket és puccsokat, az osztályharc pedig, mint a kizsákmányolt tömegeknek a kereskedelmi kapitalizmus és szövetségesei ellen vívott harcaként került értelmezésre. Az orosz uralkodókat a kereskedelmi kapitalizmus Monomah-sapkás támogatóinak nevezte, akik eredményességét hadvezérek, diplomaták, csinovnyikok hada segítette. M. N. Pokrovszkij történelem-elemzése alapján arra a megállapításra jutott, hogy az ipari kapitalizmus, amely közvetlen kapcsolatban áll a termeléssel, a XIX. század folyamán szerveződött meg Oroszországban és konkurens lett az akkor virágkorát, csúcspontját élő kereskedelmi kapitalizmusnak. 1917-ben, február és október között vált uralkodóvá Oroszországban az ipari kapitalizmus az országban.

M. N. Pokrovszkij élete alkonyán már marxista történészek sora bírálta történelemszemléletét. Az orosz feudalizmusról és az egyeduralkodó jellemzőiről 1931-ben írt munkájában önmaga helyesbítette a „gazdasági materializmus” elméletét. Rámutatott, hogy nem a maga teljességében értékelt a társadalmi termelés szférájának jelentőségét, a kereskedelmi szféra társadalmi fontosságát, hogy nem vette figyelembe az emberi tehetséget, aktivitást, a néptömegek alkotó munkájának jelentőségét. A történész nevezett munkáját a szakirodalom úgy tekinti, mint M. N. Pokrovszkij kereskedelmi kapitalizmusról szóló munkásságának korrekcióját.

Az utókor M. N. történetírói munkásságának hatását az októberi forradalom után három periódusra bontotta: az 1920-tól az 1930-as évek közepéig; az 1930-as évek közepétől az 1960-as évek elejéig; a harmadik periódus napjainkig tart, melynek központi kérdése, M. N. Pokrovszkij munkásságának megítélése a szovjet-orosz historiográfiában. Pokrovszkijről írott munkák közös hiányossága, hogy még a marxista alapon álló történészek sem Pokrovszkij történetírói logikáját veszik alapul a kritikához, hanem koncepciókhoz mérik, hasonlítják, az attól való eltérést elemzik és értékelik.¹⁰ A szovjet-orosz historiográfia másik sajátossága, hogy M. N. Pokrovszkijt is csupán a szovjet belpolitikába ágyazva látják, fel sem vetődik, hogy a hosszú éveket

¹⁰ Нечкина М. В.: *Русская история в освещении экономического материализма (историографический очерк)*. Казань, 1922.

Svájcban töltött tudós szemléletét az európai eszmeáramlatok is formálták. Legjelentősebb munkáit is a 1920-as években alkotta.¹¹ *A. B. Rahmanov* a következőképpen méltatta M. N. Pokrovszkij munkásságát: népszerűek voltak a történeti munkái, mert a szerző kellemes, irodalmi stílusban írt, egyértelműen, világosan fogalmazott. Máig érződő hatású iskolaalkotó személyiség volt. Első az orosz történészek között, aki a személyiségek szerepének, tetteiknek jelentőségén túl felvállalta a gazdasági folyamatok mélyreható elemzését, társadalomra, politikára gyakorolt hatását, a válságok kutatását és hatását a tömegek aktivitására, amit a kor terminológiája *osztályharcnak* nevezett el. Írásainak többsége erősen polemikus, éppen ez a stílus nyitott kapukat nézetei leegyszerűsítéséhez. Csak azt látták, hogy minden történelmi jelenséget, történelmi személyiségek munkásságát, társadalmi csoportot a gazdasági meghatározottság előítéletével vizsgál. A legélesebb kritikákat M. N. Pokrovszkij kereskedelmi kapitalizmusról alkotott elmélete kapta. Meg kell jegyeznünk, hogy az M. N. Pokrovszkij által leírt kereskedelem dokumentumokkal alátámasztható folyamat. Az valóban vitatható, hogy a bemutatott kereskedelem egy nyugat-európai értelemben vett kapitalizálódó Oroszország gazdasági alapját képezte volna.

Az M. N. Pokrovszkij munkássága ellen induló hisztérikus kampány fő oka azonban, hogy 1932-ben megjelent I. V. Sztálin neve alatt a *„Bolsevik Párt rövid története”* című munka, melynek minden érve a forradalom előtti Oroszország végtelen elmaradottságát sugallta, amihez képest bemutatható volt a bolsevik-éra pozitív hozzávétele. Nem illett a létrehozott új felfogáshoz sem a kereskedelmi kapitalizmus, sem azoknak a történéseknek az elemzése, amelyek megteremtették a kereteket, amelyen I. V. Sztálin Szovjetuniója és összességében az egész orosz civilizáció nyugszik.

¹¹ *Русская история в самом сжатом очерке* (1920); *Борба классов и русская историческая наука* (1923); *Марксизм и особенности исторического развития России* (1925); *Декабристы* (1927); *Империалистическая война* (1928); *Октябрьская революция* (1929); *Как и кем писалась русская историческая наука* (1931).

Válogatás a téma bibliográfiájából

ДРУЖИНИН Н. М. АВТОБИОГРАФИЯ (до 1951 г.). In: *Избранные труды. Воспоминания, мысли, опыт историка*. Москва, 1990.

LUKACS, John: *A Short History of the Twentieth Century*. The Belknap Press of Harvard University Press, 2013. (Magyarra fordította: Komáromy Rudolf, Európa kiadó, 2014.)

МАМОНОВ В. Ф.: *Кризис исторической науки. Вестник Челябинского университета. Сер. 1. История*. Челябинск, 1993. № 2. С. 11.

ПОКРОВСКИЙ, М. Н.: *Очерки русского революционного движения XIX-XX вв.*

ПОКРОВСКИЙ, М. Н.: *Институт красной профессуры (к первой годовщины 1921– 1922 г.)*. Труды Института красной профессуры Т. 1. 1923.

СОКОЛОВ О. Д.: *М. Н. Покровский и советская историческая наука*. Мысль, Москва, 1970.

SZALAY GÁBOR

A ZSIDÓKÉRDÉS BOLSEVIK ÉRTELMEZÉSE

A címben megjelölt kérdéskört két irányból szeretném megközelíteni néhány tézis felállításával, amely remélhetőleg egy egységes összképpé formálódik a végére. Először egy szélesebb képet szeretnék felrajzolni, amely mintegy keretbe foglalja a témakör velejét adó bolsevik válaszokat. Vagyis milyen volt a zsidóság helyzete a cári birodalomban, az így kialakult körülmények következtében milyen vonalak mentén polarizálódott az oroszországi zsidóság. Ezt követően térhetünk rá a kérdéskör másik vetületére, nevezetesen: mit szűrtek le mindebből a bolsevikok – élükön *Leninnel*?

Az első tézisünk, amely talán a laikus emberek számára sem ismeretlen, hogy a cári Oroszország, miként később a Szovjetunió is, egy soknemzetiségű – mai kifejezéssel élve multietnikus – birodalom volt, bár jellemzően minden korszakban az oroszok primátusa érvényesült. A zsidóság a konferencia során vizsgált időszakban, és az azt megelőző körülbelül két évtizedben az ötödik-hetedik legnagyobb nemzetiségnek számított. Még egyértelműbben kifejezve ezt az embertömeget a 19-20. század fordulójának 10-11 milliós zsidóságának csaknem a fele a cár fennhatósága alá tartozott.¹ Ezt egy kissé árnyalja csupán, hogy ezalatt az időszak alatt a különböző időközönként fellángoló pogromhullámoknak és a permanens üldöztetésnek köszönhetően² a cári Oroszországot 1881 és 1914 között körülbelül 2,5 millió zsidó hagyta el, és döntő többségük – 1,7 millió ember – az Egyesült Államokba ment.³

¹ KRAUSZ 1989, 127.

² Minden zsidók ellen elkövetett erőszakos cselekményt itt nem felsorolva, kiemelendő a II. Sándor cár 1881-es meggyilkolása következtében kirobbant pogromhullám, a *déli viharokként* is ismert eseménysor. Ezt követte az 1903-as *kisinyovi pogrom*, melynek impulzusait felerősítette az 1905-ös forradalom nyomán fellángoló újabb pogromsorozat, melynek eredményeképpen olyan emberek hagyták el a cári birodalmat, mint *David Ben-Gurion*, a *majdani Izrael Állam „atya”*, illetve az ekkor még gyermekéveiben járó, később Izrael Állam *első* – és eddig egyetlen – *női miniszterelnöke Golda Meir*, aki családjával az Egyesült Államokba emigrált. Az első világháborút megelőzően még az 1911-es *Mendem Bejlisz-per* idején számolhatunk be a zsidók ellen elkövetett jelentősebb erőszakról.

³ KOSZTIRCSENKO 2003, 31.

Következő megállapításunk, hogy a zsidóság volt Oroszország egyetlen nagyobb lélekszámú népcsoportja, mely a forradalom előtt és után is úgynevezett exterritoriális népnek tekinthető. Ennek nem mond ellent, hogy tulajdonképpen egy kijelölt területen belül kellett a birodalomban élniük több száz kimondottan ellenük hozott törvény által korlátozva és kiteve – a talán mondhatjuk, hogy állami – antiszemitizmus próbáinak.⁴ Ez volt a letelepedési övezet⁵ – *черта оседлости* –, mely II. Katalin uralkodásának végétől, egy 1791-es törvénytől kezdve egészen 1917-ig fennállt. Ez a zóna magába foglalta az európai Oroszország nyugati felének egy részét és a Balti államoktól a Fekete-tengerig terjedő területet, vagyis a mai Belorussziát, Lettország keleti felét, Litvániát, Ukrajna egy jelentékeny részét, Moldáviát és a Krímet.

Harmadik tézisünk abból indul ki, hogy az előző század fordulóján a cári birodalomban is elindult az a folyamat, amely során különböző pártszerveződések jöttek létre. Ebbe természetesen a zsidóság is bekapcsolódott, ám nem olyan egysíkúan, ahogy azt ma is vallják bizonyos körökben, azaz, hogy a bolsevikok mind zsidók lettek volna, akik aztán kirobbantották a forradalmat, sőt puccsot hajtottak végre, rákényszerítve így egy erőszakos kisebbség akarátát a többségre. A valóság ezzel szemben az, hogy a soknemzetiségű birodalom különböző entitásai közül talán a zsidóság volt társadalmi, szociális értelemben a legrétegzettebb csoport. A századforduló után kisebb-nagyobb mértékben egyaránt megtalálhatók köztük a szegény paraszt (bár ez valóban elenyésző számban), a kisiparos, kiskereskedő, és az értelmiségi, polgári réteg. Emellett a zsidóság volt a leginkább urbanizálódott is. Ezt rendkívül jól szemlélteti Vilnius,⁶ a mai Litvánia fővárosának korabeli összetétele is. A lakosság körülbelül harmadát a zsidóság tette ki, a legnagyobb részarányal pedig a lengyelek rendelkeztek, míg a litvánok csak 1 %-kal bírtak. Ebből az urbanizáltságból is fakadóan jelentős réteget alkotott a zsidó munkások aránya, amely rétegbe a zsidóság csaknem harmada tartozott.⁷

⁴ Az exterritorialitásról és az antiszemitizmus korokon átívelő különböző formáiról részletes betekintést nyerhetünk Csepeli György tollából: CSEPELI 2016.

⁵ ETTINGER 2002, 37.

⁶ A mai litván fővárost a dolgozatban végig jelenlegi nevén, tehát Vilniusként említem, az esetleges félreértések és következtetések elkerülése végett, nem hagyva figyelmen kívül természetesen a más korokban és nyelveken használatos elnevezéseit sem, mint Vilna és Vilno.

⁷ A cári Oroszország nemzetiségi kérdéseivel kapcsolatban, azok társadalmi, gazdasági

Ezt a sokszínűséget tükrözte politikai orientáltságuk is. Minden irányzatra itt most nem térnénk ki, csak a jelentősebb forradalmi pártokra. Eszerint az OSZDMP KB 12 tagjából 9 volt zsidó, az 1898-as minszki megalakulás után 5 évvel kettészakadó párt *mensevik* KB-jének mind a 11 tagja zsidó volt, a *jobboldali eszer* KB-nál ez az arány 15 tagból 13, a *baloldali eszer* KB-nál 12 tagból 10, az *anarchisták* moszkvai bizottságánál pedig 5-ből 4 ez az arány. Emellett nagyszámú zsidó tömörült kizárólag zsidó pártokba, így a *Zsidó Néppárt*, *Poalé Cion – Zsidó Szociáldemokrata Munkáspárt*, *Cionista Szocialista Munkáspárt*, *Szocialista Zsidó Munkáspárt*, és természetesen a *Bund*, az *Általános Zsidó Munkásszövetség* Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban. Itt jegeznénk meg azonban, hogy az Oroszországban szerveződő pártokat nagyrészt oroszok hozták létre és a tagság is tükrözte a birodalom népeinek összetételi arányszámát. Ez alól természetesen kivételek a fentebb már említett zsidó nemzetiségi tömörülések.⁸

Itt térnénk rá az elején megfogalmazott második megközelítési módra, azaz a bolsevikok és a zsidóság kapcsolatára, amit legjobban talán az 1897. szeptember 25–27-én, a mai Vilniusban a zsidó szociáldemokrata csoportosulások első kongresszusán megalakult Bund és a bolsevikok kapcsolatának alakulásával tudunk ábrázolni. Azt kell mondanunk, hogy a konfliktus már a Bund és az akkor még OSZDMP között, sőt mondhatni a mensevikok és a bolsevikok között szinte a létrejöttük előtt megvolt.

Jól példázza ezt *Julij Martov (Cederbaum)* 1895. május 1-jei Vilniusban elhangzott beszéde, amelyben többek között megállapította, hogy a zsidó munkásmozgalom fejlettebb szinten van, mint az akkori orosz vagy lengyel, és különben sem várható el, hogy ők oldják meg a zsidó munkásság problémáit, akik előtt két feladat áll: a tömegmunka fejlesztése és egy önálló párt megszervezése. És – ezután jön a neuralgikus pont – tevékenységüknek határozottabb nemzeti jelleget kell öltetnie. Ezzel szemben a későbbiekben a bolsevikok táborát erősítők, köztük a zsidó nemzetiségűek vagy származásúak is, sohasem osztották a nemzeti elkülönülés semmilyen formáját sem. Többségük neveltetésük, iskolázottságuk és mozgalmi tapasztalataik miatt legerősebben az orosz kultúrához kötődtek, és nem dolgoztak a zsidó proletariátus

differenciáltságával és megoszlásával részletesen foglalkozott már Dolmányos István is a hatvanas években. DOLMÁNYOS 1964.

⁸ USAKOV 1998, 165.

körében, hiszen nyelvüket sem beszélték. Tehát már ezekben a korai időkben körvonalazódnak a viszonyrendszerek a felek között. Nevezetesen a Bund „örökös makacskodása” – ha mondhatjuk így – a különállásukról, szemben a bolsevikok elképzelésével, akik nem tűrtek semmilyen elkülönülést a párton belül, illetve a középúton elhelyezkedő mensevikek, akik a későbbiekben – *Lieber* által – felmerülő kulturális autonómia elmélettel a „kecske is jóllakjon, de a káposzta is megmaradjon” elvet követték. A részletekbe itt nem belebonyolódva ezek után nem meglepő, ha azt mondjuk, hogy a megalakulást követő két évtizedben hol erősebb volt a szövetség a felek között, hol pedig a kapcsolatok kihűlése volt a jellemző, míg egy kicsit előreszaladva el nem jutunk 1920-hoz. Ekkor a Bund kettészakadt: a baloldaliak csatlakoztak az OKP-hez, a Kominternhez, míg a jobbszárny a mensevik emigrációhoz. 1921 márciusában a Bund XIII. rendkívüli konferenciáján határoztak is az OKP-hoz való csatlakozásról, amit a X. pártkongresszus szentesített is. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a Bund.⁹

A bolsevikok közül Lenin volt az, aki a legtöbbet – és már viszonylag korán – foglalkozott a zsidókérdéssel, és eleinte még türelmesebbnek is mutatkozott társainál. Jól mutatja ezt az *Iszkra* szerkesztői körében kibontakozott diskurzusra való reakciója is. 1900 szeptemberében *Plehanov* kifakadt a Bund, a zsidók sovinizmusa miatt és az OSZDMP-ből való kizárásukat akarta elérni. Lenin szintén a Bund „szeparatizmusa” ellen foglalt állást, de elutasította *Plehanov* intoleráns magatartását, illetve szervezeti szempontból durva és indokolatlan megközelítésmódját is. Bővebben az 1903-as *kisinyovi pogrom* után szólalt meg a témával kapcsolatban az *Iszkrában*. Eszerint a zsidó munkásságnak kizárólag az orosz munkássággal együttműködve lehet hatékonyan harcolni az antiszemitizmussal szemben. Ekkor fogalmazta meg azon elképzelését is, miszerint az értelmiség egy része és a kormány egyes tagjai nem hogy elítélnék a pogromokat, hanem inkább támogatják, sőt felbujtóként jelennek meg. Szerinte már az 1881-es pogromok is felvetették az értelmiség és a kormányhatalom aktív közreműködését. Ezen eseményekben a felbomló önkényuralom, a meggyengülő államrend megnyilatkozását vélte felfedezni. Értelme-

⁹ A Bundhoz kapcsolódóan részletesen lásd KOLONTÁRI 1995, 96-109.

zése szerint az antiszemitizmus és a pogromok elleni harc sikere éppen attól függött, hogy orosz proletárok kelnek-e a pogromok következtében pánikhangulatba került zsidók védelmére.¹⁰

Utólag kijelenthetjük, hogy Lenin – számos előrelátó és helyes megállapításával ellentétben – gondolatmenetében túlbecsülte a társadalom hajlandóságát és képességét a zsidóság befogadásában. Elgondolkodtató azonban *Plehanov Vlagyimir Zsabotyinszkijnek*,¹¹ az orosz cionizmus vezetőjének adott interjúja a *Hronyika Jevrejszkoj Zsiznyiben*. Ebben azt mondta, hogy nem hisz a cionizmusban, mint a zsidó néptömegek megmentésének eszközében. Feltételezése szerint, ha létezne egy két-három milliós zsidó Palesztina, az akkor sem lenne képes befogadni az összes zsidót, illetve nem tudná megvédeni az antiszemitizmustól. A zsidókérdés teljes megoldása ugyanis a fennálló társadalmi rend keretei között lehetetlen. Ehhez még hozzátette, hogy már többször figyelmeztette a bundistákat, hogy azok olyan cionisták, akik félnek a tengeribetegségtől.¹²

A cári rendszer elnyomása és mély fenntartásaik ellenére a zsidóság jelentős része támogatta az orosz háborús erőfeszítéseket. 1917-ben, a forradalmak évében azonban nem voltak egyedül ezzel, ugyanis az összes párt, még a bolsevikok is, akik ugyan a háborúból az azonnali kilépést szorgalmazták, az ország feldarabolását nem támogatták. A háborús évek viszont még a korábbiaknál is nagyobb megpróbáltatásokkal jártak a zsidóság számára. Bár körülbelül fél millió zsidó harcolt a cári hadseregben – akik közül egyébként később a fehérgárdisták oldalán is küzdöttek –, ez a legkevésbé sem enyhített a zsidókkal szemben táplált ellenségeskedésen. A nyugati hatalmak erős nyomásgyakorlása ellenére a cári rendszer nem volt hajlandó módosítani zsidópolitikáját. Sőt, a katonai vezetés egy része elkezdte mindenért őket hibáztatni, ami odáig fajult, hogy külön bizottságot állítottak fel, amely a zsidók „kémkedési ügyeit” vizsgálta. A frontvonalból pedig egymillió embert űztek el, és a kivégzések sem maradtak el.¹³

¹⁰ KRAUSZ 2008, 325–326.

¹¹ Vlagyimir Zsabotyinszkijről részletesebben: <https://www.jewishvirtual-library.org/ze-ev-vladimir-jabotinsky>. (Letöltés: 2018. 08. 27.)

¹² KRAUSZ 2008, 328.

¹³ POLONSKY 2012, 6–11.

Utolsó tételmondatunk, hogy a zsidóság még az októberi forradalom idején is inkább a mensevikeket támogatta, és csak fokozatosan alakult ki és szilárdult meg a bolsevik hatalom melletti kiállásuk. Ennek okai két részre bonthatók: az egyik a bolsevikok által hozott, számukra kedvező intézkedések, illetve az ellenforradalom oldalán egyre jobban felerősödő és tomboló antiszemitizmus.¹⁴

A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus már a forradalom másnapján hozott egy dekrétumot az ellenforradalmi fellépések letöréséről, amelyben előírta, hogy lépjenek fel a zsidóellenes és mindenfajta pogromok ellen. A moszkvai szovjet külön rendeletet bocsátott ki 1918. április 28-án, amely *Az antiszemita pogromagitációról Moszkvában és Moszkva területén* címet viselte. A rendelet külön kiemelte, hogy figyelmet kell fordítani a papság feketeszázás antiszemita agitációjára, amely része a klérus ellenforradalmi tevékenységének.¹⁵ Ezekon kívül ki kell emelnünk az 1918. július 27-i híres *dekrétumot*, melyet eredetileg *Szverdlov* terjesztett elő, de Lenin több helyen átírta, illetve az antiszemitizmus elleni fellépést a szovjethatalom részéről radikalizálta. Az antiszemitizmus kiirtását minden szovjet számára kötelezővé tette. A dekrétum törvényen kívül helyezett minden személyt és szervezetet, amelyek pogromagitációt folytattak. Végül a dokumentum *Az antiszemita mozgalom gyökeres kiirtásáról* címet kapta. A rendelet rámutatott arra is, miszerint az antiszemitizmus a leghatékonyabb eszköz az ellenforradalom számára, hogy tömegtámaszra leljen. E dokumentum fontosságát az is mutatja, hogy később is állandó hivatkozási pont lesz.¹⁶

Hogy mennyire kiemelt figyelmet fordítottak a bolsevikok a zsidóságra, jól mutatja az is, miképpen 1918. január 21-i keltezéssel létrehozták a Zsidó Ügyek Népbiztosságát *Ilja Grigorjevics Dobkovszkij* vezetésével, illetve a Nemzetiségügyi Népbiztosságon belül működött egy Zsidóügyi osztály *Szemjon Markovics Dimanstejn* vezetésével.¹⁷

Tegyük hozzá, szükség is volt az intézkedésre, hiszen a forradalom zavaros időszakában elindult pogromhullám 1918 végétől 1920 végéig népiirtásba fordult Oroszországban és Ukrajnában, az áldozatok számát

¹⁴ USAKOV 1998, 167.

¹⁵ BEBESI 1998, 107-114.

¹⁶ KRAUSZ 2008, 336-337.

¹⁷ KESSLER 1998, 150.

a kutatók napjainkban nagyjából 200.000 főre teszik.¹⁸ A második világháborút és a *soát* megelőzően tehát a legnagyobb népirtásról beszélhetünk. A polgárháború idején ennek hatására a korábban a fehérek oldalán harcoló zsidó katonák is tömegével hagyták el az ellenforradalmi erőket, bár azok amúgy is nyugállományba helyezték vagy egyszerűen elzavarták őket. A Vörös Hadseregben azonban számos zsidó katona harcolt nagy elszántsággal, hiszen tulajdonképpen a létezésük volt a tét.¹⁹ Az 1920-as évekre tehát összességében elmondhatjuk, hogy a zsidóság döntő hányada a szovjetrendszer támogatójává vált.

Felhasznált irodalom

BEBESI 1998 = BEBESI György: Az orosz forradalom feketeszázas alternatívája. In: Krausz Tamás (főszerk.): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruszisztikai Könyvek III. Magyar Ruszisztikai Intézet, 1998.

CSEPELI 2016 = CSEPELI György: *Meg nem gondolt gondolat*. Kossuth Kiadó, 2016.

DOLMÁNYOS 1964 = DOLMÁNYOS István: *A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban*. Kossuth Kiadó, 1964.

ETTINGER 2002 = ETTINGER, Smoel: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Osiris Kiadó, Bp. 2002.

KESSLER 1998 = KESSLER, Mario: Az oroszországi forradalom és a zsidó munkásmozgalom Kelet-Európában. In: Krausz Tamás (főszerk.): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruszisztikai Könyvek III. Magyar Ruszisztikai Intézet, 1998.

KOLONTÁRI 1995 = KOLONTÁRI Attila: A Bund. In: Krausz Tamás (felelős szerk.): *Zsidók Oroszországban 1900-1929. Cikkek, tanulmányok*. Ruszisztikai Könyvek I. Magyar Ruszisztikai Intézet, 1995.

KOSZTIRCSENKO 2003 = KOSZTIRCSENKO, Gennagyij: *Tajnaja polityika Sztalina. Vlaszty i antiszemityizm*. Moszkva, 2003.

KRAUSZ 2008 = KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Bp. 2008.

¹⁸ KOSZTIRCSENKO 2003, 56-57.

¹⁹ SNEJER 2014, 251.

POLONSKY 2012 = POLONSKY, Antony: *The jews in Poland and Russia 1914-2008. Volume III.* The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford, 2012.

SNEJER 2014 = SNEJER, Aron: Antiszemitizmus és zsidók a Vörös Hadseregben. In: Krausz Tamás - Bartha Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* Ruzsisztikai Könyvek XXXIX. Russica Pannonicana, 2014.

USA KOV 1998 = USA KOV, Alekszandr: A zsidók és az orosz forradalom. Adalékok a kérdés fölvetéséhez. In: Krausz Tamás (főszerk.): *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből.* Ruzsisztikai Könyvek III. Magyar Ruzsisztikai Intézet, 1998.

МИХАЙЛО ХРУСЕВСКИЈ ЭС А ФОРРАДАЛМАК

A korabeli ukrán historiográfiában¹ az 1917-1920 közötti ukrainai eseményeket a nemzeti-felszabadító mozgalom legmagasabb szintű fázisának nevezték és a „nemzeti-felszabadító forradalom” jelzővel aposztrofálták. Az 1991 utáni ukrán történetírásban erre az időszakra az „ukrán forradalom, mint történeti fenomén”² jelzőt használják, az Ukrajna-története kötetekben³ pedig az „ukrán forradalom kora” címmel szentelnek fejezetet ezeknek az eseményeknek. Az 1960-80-as évek szovjet historiográfiájának álláspontja szerint az 1917-es februári és októberi forradalmak kizárólag orosz történeti eseményként értékelendők, amelyekben az ukránok nem vettek részt. Az tényként kezelendő, hogy az ukrán nemzeti-felszabadító mozgalom kibontakozásához a februári forradalom adott jelentős lökést, így annak egyenes következményeként értékelhető.⁴ Az 1917-es októberi forradalom pedig, amely azt az Ideiglenes Kormányt döntötte meg, amely Ukrajna számára csak a korlátozott autonómiát szavatolta, ezáltal lehetővé tette az ukrán állam, az Ukrán Népköztársaság létrejöttét. Vagyis egyértelműen megállapítható, hogy az ukrainai események az 1917-es forradalmak szerkesztésénél képeztek.

Az 1917-es forradalmakhoz vezető út előzményei között ki kell emelni, hogy az 1830-as lengyel felkelés leverése után a cári kormányzat egyesítette nyugati tartományait – Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát -, azzal a szándékkal, hogy ezeket a provinciákat „eredeti orosz földde” változtassák. Ukrajnában különösen nagy jelentőséggel bírt az *értelmiség*, amely az asszimilálódott nemesi elit helyett vállalta magára, hogy *kulturális és politikai vezető szerepében átvezesse Ukrajnát a modern korba*. Megnehezítette azonban ezt a folyamatot, hogy az ukrán

¹ ГРУШЕВСКИЙ 1921, 542-543; ВИЙНИЧЕНКО 1920, 50-51; ДОРОШЕНКО 1932, 452; ХРИСТЮК 1921-1922. Т. 1. 152.

² РАДЧЕНКО 1996, 120; СОЛДАТЕНКО 1997, 416.

³ ТУРЧЕНКО 1994, 6; БОЙКО 2006, 316.

⁴ СОЛДАТЕНКО 2009, 8.

értelmiségben belül több frakció jött létre, ami az orosz és osztrák fenntartóság alatt élő ukránok többszörös lojalitásának és identitásának⁵ megjelenésére vezethető vissza. Valójában csak az 1890-es évektől merült fel az a fontos kérdés, hogy az ukránoknak lehet-e esélyük az autonómia visszaszerzésére, esetleg akár a függetlenség kivívására, vagy tanácsosabb továbbra is beintegrálódni az Orosz Birodalomba?⁶ Megfogalmazódott ugyanakkor azon egységes célkitűzés, hogy az ukránok első lépésben nemzeti-kulturális vagy nemzeti-területi autonómiát szerezzenek, idővel pedig a gazdasági-politikai függetlenség, a polgári társadalom és nemzetállam szintjére emelkedjenek⁷. A viszonylag liberális osztrák uralom alatt⁸ - Galíciában - erősebb nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től kezdve, ezért végül itt született meg legkorábban egy egységes ukrán államba tömörülés gondolata, az Orosz Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása az első világháborút követően pedig reális esélyt teremtett az „ukrán kérdés” megoldására, azaz a Kelet- és Nyugat-Ukrajnát is magába foglaló szuverén ukrán állam megteremtésére.⁹

A birodalmi érdekeket képviselő orosz történetírói hagyomány¹⁰ az ukránok történetét az orosz történelem részének tekintette, az ukrán területeket pedig az „orosz földek” elválaszthatatlan részének titulálta. Az ukránokat valójában önálló államiság, illetve történelem nélküli népként kezelték, az ukrán nép politikai „éretlensége” miatt pedig a megítélésükben egy szuverén ukrán államnak nem lehettek esélyei Kelet-Európában. Az ukrán történetírás „atyjának” nevezett M. Sz. Hrusevszkij munkásságát megelőző ukrán történetírók¹¹ kezdetben határozott vagy burkolt formában ugyan, de egységesen célul tűzték ki az ukrán nép önálló fejlődésének támogatását az „összorosz” állam és nemzet

⁵ MAGOCSI 2010, 377.

⁶ MAGOCSI 2010, 403.

⁷ BOCSKOR 2009, 17.

⁸ A császári kormányzat felismerte, hogy az ukránok felé kinyilvánítandó kedvezőbb bánásmód a javukra válhat, mert megfelelő ellensúlyt képezhetnek az egyre agresszívebb lengyelekkel szemben. Így az oroszhoz képest liberálisabb Habsburg-uralom alatt az egyes etnikumok nemzeti fejlődéséhez kedvezőbbnek bizonyultak a körülmények, amelyek lehetővé tették, hogy a rutének Kelet-Galíciát tartották az „ukrán Piemontnak”, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat.

⁹ ПАПАКИН 2010, 237.

¹⁰ КАРАМЗИН 1842-1843; УСТРЯЛОВ 1839, 16.; ПОГОДИН 1856, 425-428; СОЛОВЬЁВ 1959-1966 Т. 15

¹¹ ЛЕТОПИСЬ 1878, 33; ВЕЛИЧКО 1864, 137; ЛЕТОПИСЬ 1853, 123-129; ИСТОРИЯ РУССОВ 1846, 209-22; КОСТОМАРОВ 1861, 12-58.

keretein belül. Valójában csak a 19. század végétől merült fel annak igénye, hogy „létrehozzanak” egy „nemzeti” történelmet, valamint megfogalmazódott – elsősorban Hrusevszkij műveiben – az a nézet, hogy *Ukrajna valójában sok mindenben különbözik Oroszországtól: nyelvében, kultúrájában, történelmében és politikai hagyományjaiban.*¹² Hrusevszkij művei a „nagyorosz” tradicionális sémával történő teljes szakítást idézték elő és egyúttal megteremtették az ukrán nemzeti történetírás alapjait. Az ukránok történelmét behatóan¹³ tanulmányozva, Hrusevszkij alap gondolata azon meggyőződésére alapozódott, hogy *világos különbséget kell tenni az oroszok, ukránok, és beloruszok történelme között és e népeket külön nemzeti entitásként kell kezelni.* A nemzetté válásig megtett folyamatot szakadatlan fejlődésként, evolúcióként értelmezi, amihez szerinte nincs szükség forradalomra, az fejlődés nélkül is lezajlik.¹⁴ A nevéhez fűződik a nemzeti történelem, mint önálló diszciplína megteremtése, az „ukrán nép” történelmével azonosította az ukrán történelmet, függetlenül az ukrán etnikai közösség széttagoltságától az egyes történeti periódusokban. Pályája kezdetén *egy sajátos „narodnyik-irányzatot”* alapozott meg, majd vált 1914 után „nemzeti” történésszé.

Mihajlo Hrusevszkij kiemelkedő ukrán történész és államférfi 1886-1890 között a Kijevi Egyetemen folytatott történelmi tanulmányokat, majd 1894-ben a doktori disszertációja megvédését követően a Lembergi Egyetemen felkérték az ukrán történelem tanszék vezetésére. Politikai karrierje is Galíciában vette kezdetét, ahol egyike lett az *Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt* megalapítóinak, amely szervezet célul tűzte ki az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő ukránok egységbe szervezését. Az 1905-1907-es forradalom idején Hrusevszkij – jóllehet az orosz hatóságok a későbbiekben szeparatista törekvésekkel vádolták meg – még biztosan nem lépett fel Ukrajna egységesítéséért és függetlenségének kivívásáért.¹⁵ Az „*Alkotmányos kérdés és az oroszországi ukránok*”¹⁶ című 1905-ös cikkében a föderalizmus hívének tűntette fel magát, tartózkodott az „ukrán kérdés” radikális megoldásától és nem tartotta szükségesnek sem Ukrajna, sem Lengyelország, sem

¹² ГРУШЕВСЬКИЙ 1960, 202-210; ПЛОХИЙ 2005, 155-156.

¹³ Mintegy kétezer politikai és tudományos publikáció fűződik a nevéhez.

¹⁴ ПЛОХИЙ 2005, 284.

¹⁵ КАРНИШИН 2014, 77.

¹⁶ ГРУШЕВСЬКИЙ 2002, 66.

Finnország szuverenitását. Közigazgatási-területi reformok bevezetését sürgette Oroszországban, autonóm területi egységek kialakítását javasolva a guberniumok helyett. Az „*Oroszország egysége vagy felbomlása*”¹⁷ című 1906-os munkájában a föderális állami berendezkedés és az autonóm tartományok előnyeit sorolta fel, amelyek között elsőként emelte ki a kulturális és társadalmi önrendelkezés szabadságának biztosítását, valamint a nemzeti fejlődés fellendülésének lehetőségét. Az 1907-ben megjelent „*A nemzeti kérdés és az autonómia*”¹⁸ c. munkájában Oroszország olyan jellegű decentralizációjában gondolkodott, amelyen belül az egyes tartományokban a többségben élő etnikumok közigazgatási önkormányzati joggal lennének felruházva.¹⁹ A történész a nemzeti önrendelkezési jog kivívásához vezető úton az első fontos állomásnak a területi autonómia megszerzését tekintette, amely szerinte biztosíthatta Oroszországon belül a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést.²⁰ Vagyis a történész továbbra is következetesen a nemzet-területi autonómia megteremtésében látta Oroszország egységének fenntartását: „(...)A régi rendszer elnyomással próbálta biztosítani az egység megőrzését (...) az új rendszernek lehetővé kell tennie a népek és tartományok szabad fejlődését az állami egységen belül: ez az egyetlen garancia az egység megszilárdításának(...)”²¹

Az első világháború előestéjén egyrészt a galíciai ukrán nemzeti-demokratikus mozgalomban támadt ellentétek, valamint az osztrák hatóságok azon vádja szerint, amely alapján ő valójában orosz kémnek tekintendő, Hruszevszkij elhagyta Ausztriát. Miután 1914 novemberében Kijevbe érkezett, „ausztrófil” vádakkal letartóztatták és börtönbe zárták (1914 november-1915 február), majd Szimbirszkbe száműzték, ahonnan 1915 őszén térhetett vissza, majd az Sz. A. Platonov közbenjárására kegyelmet kapott és először Kazanyba, végül 1916 szeptemberében Moszkvába irányították, ahol szigorú felügyelet alatt 1917 márciusáig tartózkodott.

1915-ből maradt fenn a történésznek a *Konsztantin Romanov* nagyherceghez, az orosz tudomány hivatalos védnökéhez írt levele, amelyben a száműzetése okait magyarázza és az Ukrajna önrendelkezésével

¹⁷ ГРУШЕВСЬКИЙ 1906, 139-151.

¹⁸ ГРУШЕВСЬКИЙ 1907, 3-15.

¹⁹ ГРУШЕВСЬКИЙ 1907, 9.

²⁰ ГРУШЕВСЬКИЙ 1907, 18.

²¹ ГРУШЕВСЬКИЙ 1907, 14.

kapcsolatban kialakított véleményét is megfogalmazza: «Az oroszországi ukránok (...) a leghatározottabban elhatárolódnak mindenféle szeparatizmustól, hisznek abban, hogy az ukrán kérdés az Oroszországon belüli alkotmányos berendezkedés, a nemzeti önrendelkezés és a területi önkormányzat formájában fog megoldódni (...).»²²

Az 1914-1917 között kiadott munkáiban Hruszevszkij egyre gyakrabban használta a „nemzeti kérdés”, „nemzeti mozgalom”, „nemzeti öntudat”, „ukrán kérdés” kifejezéseket. Fogalomhasználatát tekintve az 1913-as év tekinthető a fordulópontnak, ugyanis attól kezdve a „nép” terminust a munkáiban következetesen felváltotta a „nemzet” illetve „nemzeti” kifejezés.²³ Tekintettel arra, hogy az ukrán történelem értelmezésén belül a nemzeti faktor Hruszevszkij munkásságában akkoriban jelentkezett, ekkortól kezdve nevezhetjük őt az „ukrán nemzeti történetírás atyjának”. Az 1914-1917 közötti időszakot Hruszevszkij nemcsak mind „világégést” értelmezte, hanem mint Oroszország számára egy új korszak eljövételét. Az első világháború ugyanis szerinte megteremtette a lehetőségét az Orosz Birodalmon belül a gyökeres társadalmi és politikai változásoknak: kieleződtek a „centrum” és a „peremtartományok” közötti ellentétek, ami elősegítette a birodalmon belüli „államiság nélküli népek” számára, hogy „a nemzeti terveiket”, azaz a nemzeti önrendelkezési jogot megvalósítsák.²⁴

Az 1917. évi februári forradalom lehetővé tette Hruszevszkij számára, hogy visszatérjen Kijevbe. Mivel az *Ideiglenes Kormány* nem szándékozott önkormányzati jogot adni az ukránoknak, ezért Ukrajna-szerte tüntetéseket szerveztek, autonómiát követelve. Az ukrán politikai szervezetek egy összukrajnai tanács létrehozását sürgették és törekvésük eredményeképpen március 4-én liberális és szociáldemokrata vezetőkből megalakult az *Ukrán Központi Rada* (UKR), amelynek vezetőjévé népszerűségének köszönhetően Mihajlo Hruszevszkijt választották meg. Az UKR az első olyan szervezetként működött, amely 1917 március-1918 április között az ukrainai nemzeti-felszabadító mozgalmat vezette és harcolt az egységes ukrán nép törvényes jogaiért. Ezáltal lehetővé vált Hruszevszkij számára, hogy a gyakorlatban is

²² ПАСЬКО 1996.

²³ ПЛОХИЙ 2011, 293; ГРУШЕВСЬКИЙ 1991, 16-17.

²⁴ ИВАНИЦКАЯ 2012, 114.

kipróbálja az általa elméletben megfogalmazott nemzetépítés folyamatát.²⁵ Egy 1917. márciusi munkájában Hruszevszkij azon meggyőződését fejtette ki, hogy az „ukrán kérdés” megoldására az adott történelmi helyzetben az egyetlen lehetőség az lehet, hogy az orosz kormányzat az ukrán területeket széles körű autonómiával ruházza fel. Kihangsúlyozza továbbá, hogy az ukránok nem nacionalizmusban gondolkodnak, nem akarnak uralkodni a nemzeti kisebbségek felett.²⁶ Az 1917 nyarán megjelent *„Honnan jöttek és hová tartanak az ukránok?”* című brossúrájában pedig a következőket írta: „(...) Az ukránoknak nem áll szándékukban elszakadni az Orosz Köztársaságtól. Jó szándékú és szabad viszonyban akarnak velük maradni (...).”²⁷

Hruszevszkij elnökletével a Központi Rada az 1917. június 23-án kiadott *I. Univerzáléjában*²⁸ a föderális alapokon átalakított Oroszországon belüli Ukrajna autonómiája mellett kötelezte el magát. A július 17-i *II. Univerzálé*²⁹ továbbra sem tett határozott lépéseket az „ukrán kérdés” ügyében, hanem az Ideiglenes Kormánytól várta annak megoldását. Majd 1917 szeptemberében a Központi Rada irányítása alatt Kijevben megtartották Oroszország népeinek kongresszusát, ahol a föderatív alapon újjászervezendő Oroszországon belüli etnikai-területi autonómia mellett kötelezték el magukat.

1917-es röpiratában – *„Kik azok az ukránok és mit akarnak?”*³⁰ – Hruszevszkij mintegy reflektálva a bolsevik hatalomátvételre, az önerőből kiküzdött szabadságban látta az ukrán nép megkülönböztető jellegzetességét a többi kelet szláv etnikumhoz képest, valamint kihangsúlyozza: az ukrán nép éppen 1917-re formálódott nemzetté, vagyis a cári Oroszország széthullásában reális esélyt látott az ukrán önállóság megteremtésére, amihez azonban az kellett, hogy az ukrán területek „egy-egy nemzeti testté” váljanak.

1917 októberében az Ideiglenes Kormány döntését követően Ukrajna területén is megkezdődött a harc a hatalom megszerzéséért a

²⁵ FEDINEC 2013, 270.

²⁶ ГРУШЕВСЬКИЙ 1991, 100.

²⁷ ГРУШЕВСЬКИЙ 1917, 14.

²⁸ УЦР 1. 1996, 102-105.

²⁹ УЦР 1. 1996, 165-168.

³⁰ ГРУШЕВСЬКИЙ 1991, 95-109.

három hatalmi csoportosulás – az *Ideiglenes Kormány* támogatói, a *bolsevikok*³¹ és a Központi Rada³² - között, amiből az utóbbi került ki győztesen, és az 1917. november 20-án közzétett *III. Univerzáléjában*³³ Mihajlo Hruszevszkij elnökségével kimondta az *Ukrán Népköztársaság* megalakulását. Tekintettel arra, hogy nemzetközi szerződést csak szuverén állam köthet, a Központi Rada 1918. január 22-én a *IV. Univerzáléval*³⁴ kikiáltotta az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, amely politikai képződményt „az ukrán nép önálló, mindenkitől független, szabad, szuverén államának”³⁵ nyilvánították. Ugyanakkor elfogadták a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését, deklarálták továbbá a demokratikus szabadságjogokat, az önkormányzati rendszer létrehozását és a nemzetiségi jogok biztosítását. Az ukrán vezetés – Hruszevszkijel az élen – ugyanakkor kihangsúlyozta, hogy erre – az eredeti tervekhez képest radikális lépésre – a külső körülmények kényszerítették őket.³⁶

A Központi Rada Hruszevszkij irányítása alatt tehát végigjárta az *autonómia megszerzésétől a függetlenség kivívásáig vezető utat*,³⁷ de fontos kihangsúlyozni, hogy sokáig nem szerepelt a terveik között Ukrajna Oroszországtól történő elszakadása,³⁸ ugyanis az *önálló államisággal nem rendelkező Ukrajnában 1917-ben az orosz és más nemzetek föderációjának a realitása nagyobb támogatottságot kapott*.³⁹ A *IV. Univerzáléban*⁴⁰ kimondták ugyan Ukrajna függetlenségét és teljes szuverenitását, de továbbra sem mondtak le véglegesen Oroszország föderális köztársasággá való átalakításáról. A különbség abban mutatkozott meg, hogy a továbbiakban már nem csak autonóm, hanem szuverén államok „nem szovjet alapú” föderációjában gondolkodtak.

³¹ A kelet-ukrajnai Harkovban 1917. december 11-12-i szovjet kongresszuson kimondták a Szovjet Ukrán Népköztársaság létrejöttét.

³² MAGOCSI 2010, 511.

³³ УЦР 1. 1996, 398-401.

³⁴ УЦР 2. 1997, 102-104.

³⁵ УЦР 2. 1997, 103.

³⁶ ДАЦКИВ 2009, 47.

³⁷ ДАЦКИВ 2010, 15; РУМЯНЦЕВ-СТРАХОВ 2013, 283.

³⁸ СОЛДАТЕНКО 2009, 18; ДАЦКИВ 2009, 48.

³⁹ ГЕВЕІ 2015, 73.

⁴⁰ УЦР 2. 1997, 102-104.

Jóllehet 1918 januárjában a Vörös Hadsereg elfoglalta a bal parti ukrán területeket, a Központi Rada a *breszt-litovszki tárgyalásokon* február 9-én különbékét kötött a központi hatalmakkal: Németország és szövetségesei elismerték az Ukrán Népköztársaságot független államként és ígéretet tettek Ukrajna felszabadítására a bolsevik uralom alól.⁴¹ Ezt követően Szovjet-Oroszország a breszti béke aláírásával kötelezte magát arra, hogy az Ukrán Népköztársasággal békét köt, állami státusát elismeri, kivonja a csapatait a területéről és nem avatkozik bele a belügyeibe.⁴² Annak oka, hogy a német vezetés 1918-ban támogatta az ukránok önálló államiségének megteremtését, abban keresendő, hogy Németországnak érdekében állt a kelet-európai térségben olyan kisebb szuverén államok kialakulása, amelyek ellensúlyozzák Oroszország erejét és egyúttal a német gazdaság érdekeltégi körébe kerülnének. Mindenesetre a különbéke megkötésével Ukrajna az európai diplomácia részévé vált, amelynek köszönhetően az ukrán állam nemzetközi szintre emelkedett.⁴³

A Kijevbe történő visszatérést követően Hruszevszkij elnöki posztját megerősítették a Központi Rada élén, aki igyekezett meggyőzni mindenkit arról, hogy az újonnan megalakult ukrán állam demokratikus berendezkedésű és egyben békeszerető állam, amely nem kíván senkivel harcba bocsátkozni, ezért valójában nincs is szüksége hivatásos hadseregre. Hruszevszkij politikai tevékenységének utolsó lépése a Központi Rada élén 1918. április 29-én az Ukrán Népköztársaság *Alkotmányának*⁴⁴ elfogadtatása volt, amelynek értelmében Ukrajna szuverén parlamentáris állammá vált, melynek elnöke Hruszevszkij lett. Fontos azt is kihangsúlyozni, hogy az ő nevéhez, mint „szerzőhöz” is köthető az első ukrán alkotmány megfogalmazása 1917 áprilisában. A német hadvezetés azonban még aznap feloszlatta a Radát, megszüntette az Ukrán Népköztársaságot és létrejött a *Hetmanátus Pavlo Szkoropadszkij* vezetésével, aki bejelentette az „Ukrán Állam”⁴⁵, mint az Ukrán Népköztársaság legitim és jogfolytonos utódjának a megalakulását. A het-

⁴¹ Ennek fejében az Ukrán Népköztársaság vállalta, hogy mezőgazdasági termékeket szállít Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia részére.

⁴² ХРЕСТОМАТИЯ 1996, 640-642.

⁴³ ДАЦКІВ 2010, 35.

⁴⁴ КОНСТИТУЦІЯ 1918. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

⁴⁵ MAGOCSI 2010, 520.

mani kormányzat azonban az orosz birodalmi bürokráciának a hatalomba való visszatérését jelképezte, ami eleve behatárolta a konzervatív államapparátus hosszú távú működőképességét. Miután 1918. december 14-én – a nyugati front összeomlását követően – a német csapatok kivonultak Ukrajnából, velük tartott a hetman is. A Hetmanátus bukásának okai között elsőképpen az emelhető ki, hogy Szkoropadskij ukrán állama katonai diktatúrát hozott létre monarchia képében és nagyon szűk társadalmi bázisra tudott támaszkodni.⁴⁶ *A Hetmanátus bukásával egyben kudarcot vallott az a kísérlet, hogy az ukrán államiséget konzervatív eszmék alapján valósítsák meg.*

A Hetmanátus bukása után a *Direktórium* 1918 decemberében elfoglalta Kijevet és *visszaállította az Ukrán Népköztársaságot*. A köztársasági államformára alapozott, gyorsított ütemű államépítést tekintették a legfontosabb feladatnak, de a Hetmanátushoz hasonlóan nem tudtak kialakítani szilárd belső társadalmi bázist és nem sikerült rendezni a külkapcsolataikat Szovjet-Oroszországgal, az antanthatalmakkal⁴⁷ és Lengyelországgal, amely államoknak nem állt érdekében a független ukrán állam létezése. A Direktórium időszakában került sor 1919. január 22-én a Kijev központú Ukrán Népköztársaság és a Lemberg központú Nyugat-Ukrán Népköztársaság egyesülésére.⁴⁸ Az ukrán területek egyesülése azonban megmaradt deklaráció szintjén, mert a nehéz katonai helyzetük akadályozta a tényleges egyesülést. Nem lehetett hosszú életű az egység azért sem, mert a nyugat-ukrán mérsékelt nacionalistákból álló jól szervezett államapparátus nem tudott együttműködni a baloldali szimpatizáns politikát folytató Direktóriummal. Ezenkívül a nyugat-ukránok nem voltak hajlandók kompromisszumot kötni a lengyelekkel, míg a keletiek a Szovjet-Oroszország elleni egyetlen szövetségest látták a lengyelekben.⁴⁹

A politikai fordulatot követően Hruszevszkij a történettudomány felé fordult, először Csehszlovákiába, majd Ausztriába emigrált, vé-

⁴⁶ SUBTELNY 2000, 359.

⁴⁷ ТЮХЕВКО 2006, 20.

⁴⁸ 1918 novemberében Lembergben bejelentették a *Nyugat-Ukrán Népköztársaság* megalakulását, amely államalakulat számára jóval rövidebb időt vett igénybe működőképes és hatékony közigazgatási apparátust létrehozni és a rendet fenntartani, mint Kelet-Ukrajnában, ugyanis a nyugat-ukrajnai társadalom kevésbé volt megosztott, ezért hatékonyabban össze tudtak fogni a lengyelek elleni harcban.

⁴⁹ JEKELCSIK 2014, 104.

gül visszatért Kijevbe. A bolsevik veszély valóra válásakor a korábbiaknál is hangsúlyozottabban került előtérbe műveiben a dicső ukránokozák múlt fókuszba állítása, ezen belül az ukrán önállóság történelmi hagyományainak kiemelése, a Kijevi Rusz és a Hetmanátus közötti kontinuitás elemzése. Hruszevszkij az „*Ukrajna-Rusz történetében*”⁵⁰ populizmusa ellenére sem vetette el az állam szükségességét és annak pozitív szerepét az ukrán történelemben. A kiemelkedő ukrán történész úgy tekintett az államra, mint az ukrán nép számára szükséges politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális célok elérésének eszközére.⁵¹

1929-ben a Szovjet Tudományos Akadémia tagjává választották⁵², de hamarosan letartóztatták az Ukrán Nacionalista Központban kifejtett politikai tevékenysége miatt. Végül bizonyítékok hiányában szabadon engedték, de eltávolították Moszkvába, ahol 1934-ben halt meg.

Összegzés

A szovjet történetírás sztereotípiája alapján az 1917-1920 közötti „ukrán nemzeti felszabadító mozgalmat” a szeparatizmus szándékával, az önállósodási törekvésekkel azonosították. Valójában erre cáfolt rá a Mihajlo Hruszevszkij által vezetett Központi Rada, amely az ukrán nemzet felemelkedéséhez vezető „*arany középutat*” kereste. Ezt végül az autonóm és föderalista alapokon átalakítandó Oroszország koncepciójában vélték megtalálni, amely eszme az 1840-es években már a Cirill és Metód Társaság⁵³ programjában is megfogalmazódott. A korabeli események elemzése alapján megállapítható, hogy a *föderaliztikus és demokratikus berendezkedésű Oroszországon belüli széleskörű nemzeti-területi autonómián* kívül más ideológiai-politikai konstrukció nem tudta volna egyesíteni az ukrán társadalmat a közös cél érdekében.

⁵⁰ ГРУШЕВСЬКИЙ 1898-1936.

⁵¹ ГРУШЕВСЬКИЙ 2007, 96-97.

⁵² Az akaratán kívül az „ukrán függetlenség szimbólumának” kikiáltott Hruszevszkij 1924-ben – egyetlenként az 1917-1921 közötti ukrán forradalom vezetői közül – visszatért Szovjetunióba.

⁵³ 1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, *N. I. Kosztomarovnak* a védnöksége alatt alakult meg a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi hallgatókat tömörítette magában. Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, ezen társaság céljai között sem merült fel egy önálló ukrán állam igénye, hiszen az ukránok elszórtan éltek az Osztrák és Orosz Birodalom területén.

Ugyanakkor azt is fontos kihangsúlyozni, hogy az „ukrán forradalomnak” nevezett ukrán nemzeti mozgalom alijában véve nem irányult az öszszorosz forradalmi folyamat ellen, hanem éppen annak szerves alkotórészét képezte. Mihajlo Hruszevszkij az „ukrán kérdés” megoldása érdekében nem tartotta szükségesnek Ukrajna elszakadását Oroszországtól, éppen ellenkezőleg, az orosz államnak a területén élő népek közti föderáció általi megerősítésében látta a fejlődés útját. Ebben az értelmezésben Hruszevszkij meggyőződése szerint egy autonóm Ukrajna nem vezetett volna Oroszország meggyengüléséhez és felbomlásához.⁵⁴ Ez a szemlélet mutatkozott meg az általa irányított központi Rada első három univerzáléjában, a bolsevikok hatalomra jutása azonban jelentős változásokat eredményezett az ukrán vezetés politikai programjában.

Hruszevszkij mint történész és államférfi is mindvégig a föderális berendezkedés és az ukrán nép széleskörű autonómiájának koncepcióját támogatta. Az ukrán államiság tekintetében nézetei sajátos fejlődésen mentek keresztül: kezdetben az egységes Oroszországon belüli „nemzeti-kulturális” autonómiában gondolkodott, az 1917-es februári forradalom hatására elképzelhetőnek tekintette az ukránok számára a „nemzeti-területi” autonómia megszerzését, majd pedig az októberi események, mint „külső körülmények” hatására az önálló és független államiság megteremtésén munkálkodott.⁵⁵

Felhasznált irodalom

Források

АКТЫ ЮЗР = *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. (Акты ЮЗР) Санктпетербург, 1896. Т. VI.*

АРХИВ ЮЗР = *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. (Архив ЮЗР) Киев, 1863. Т. XIII.*

ВОССОЕДИНЕНИЕ = *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах. (Воссоединение) Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1954. Том 1. 1620-1647 годы, Том 2. 1648-1651 Том 3. 1651-1654 годы.*

⁵⁴ СОЛДАТЕНКО 2009, 14.

⁵⁵ РОСТОВСЬКА 2005, 33-36.

КОНСТИТУЦІЯ 1918 = *Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) 1918.* <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

СОБРАНИЕ = *Мартенс, Ф. Ф. 1875: Собрание трактатов и конвенций, заключённых иностранными державами. II. Трактаты с Австриею 1772-1818.* Типография Министерства Путей Сообщения, Санктпетербург.

УЦР 1. = *Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 томах. (УЦР) Наукова думка, Київ, 1997. Т. 1.*

УЦР 2. = *Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 томах. (УЦР) Наукова думка, Київ, 1997. Т. 2.*

ХРЕСТОМАТИЯ = *Хрестоматия по отечественной истории (1914-1945).* Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, Москва, 1996.

Szakirodalom

BOCSKOR 2009 = BOCSKOR Medvecz Andrea: *Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetté válás folyamatában.* *Acta Beregsasiensis* 2009. VIII. évfolyam 2. kötet

FEDINEC 2013 = FEDINEC Csilla: *Az autonómia-gondolat ukrainai változatai. A közép-európaiság dicsérete és kritikája.* Kalligram, Pozsony, 2013. 268-292.

GEBEI 2015 = GEBEI Sándor: *Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon (1918-1921).* *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* (XLIII.) 2015. 71-101.

JEKELCSIK 2014 = JEKELCSIK, Szerhij: *Ukrajna története- Egy modern nemzet születése.* Kairosz Kiadó, Bp. 2014.

MAGOCSI 2010 = MAGOCSI, Paul Robert: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples.* Toronto, University of Toronto Press 2010.

PLOKHY 2005 = PLOKHY, Serhii: *Unmaking Imperial Russia – Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian history.* Toronto, 2005

SUBTELNY 2000 = SUBTELNY, Orest: *Ukraine – A History.* Toronto, University of Toronto Press, 2000.

БОЙКО 2006 = БОЙКО О. Д.: *Історія України.* Київ, 2006.

ВЕЛИЧКО 1864 = ВЕЛИЧКО, С. В.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII. в. Киев, 1864.*

ВИННИЧЕНКО 1920 = ВИННИЧЕНКО, В.: *Відродження нації. Ч. 1.* Київ-Відень, 1920.

- ГРУШЕВСЬКИЙ 1921 = ГРУШЕВСКИЙ, М.: *Илюстрована історія України*. Київ-Відень, 1921.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1960 = ГРУШЕВСКИЙ, М.: Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Грушевський Михайло. Вибрані праці*. - Нью-Йорк, 1960. С. 202-210.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1991 = ГРУШЕВСЬКИЙ, М. С.: *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. 95-109.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 2002 = ГРУШЕВСКИЙ, М. С.: *Твори у 50 т.* Львів, 2002. Т. 1
- ГРУШЕВСЬКИЙ 2007 = ГРУШЕВСЬКИЙ, М. С.: Українська самостійність й її історична необхідність. М. С. *Грушевський- Твори у 50 томах* Т. 4. Книга 1. Львів, 2007. 96-97.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1906 = ГРУШЕВСКИЙ М, Единство или распадение России. *Украинский вестник*. 1906. No. 3. 139-151.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1907 = ГРУШЕВСКИЙ, М. Национальный вопрос и автономия. С.-Петербург, Тип. Т-ва» Общественная Польза», 1907. 3-15.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1917 = ГРУШЕВСЬКИЙ, М.: *Звідки пішло українство і до чого воно йде*. Київ, 1917.
- ДАЦКІВ 2009 = ДАЦКІВ, І. Б.: Дипломати Української Центральної Ради у протистоянні з більшовицькими делегаціями Петрограда і Харкова на Брестській мирній конференції. *Гілея-Науковий вісник*, Київ. 2009. 31-49.
- ДАЦКІВ 2010 = ДАЦКІВ, І. Б.: *Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917-1923 рр)*.
- АФТОРЕФЕРАТ дисертації на здобуття ступеня доктора історичних наук Київ.
- ДОРОШЕНКО 1932 = ДОРОШЕНКО, Д.: *Історія України. 1917-1923 рр*. Т. 1. Доба Центрально- Ради, Ужгород, 1932.
- ИВАНИЦКАЯ 2012 = ИВАНИЦКАЯ С. Г.: Публицистика М. С. Грушевского периода ссылки (февраль 1915-март 1917 гг.) как исторический источник. *Источник и его роль в исторический познании – Сборник статей по материалам международной научной конференции 17-18 мая 2012 года*. Нижний Новгород, 2012. 109-115.
- ИСТОРИЯ РУССОВ 1846 = *История Руссов или Малой России*. Москва, 1846.

- КАРАМЗИН 1842-1843 = КАРАМЗИН, Н. М.: *История государства российского*. СПб., 1842-1843.
- КАРНИШИН 2014 = КАРНИШИН, В. Ю.: «Украинский вопрос» в политическом публицистике М. С. Грушевского. *Гуманитарные науки. История*. No. 1. (29) 2014. 77-83.
- КОСТОМАРОВ 1861 = КОСТОМАРОВ, Н. И.: *Мысли о федеративном начале в древней Руси. Основа*. 1861. No. 1. С. 12-58.
- ЛЕТОПИСЬ 1853 = *Летопись Г. Грабянки*. Киев, 1853.
- ЛЕТОПИСЬ 1878 = *Летопись Самовида*. Киев, 1878.
- ПАПАКИН 2010 = ПАПАКИН, Г. *Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. Інститут історії України НАН України, Київ*.
- ПЛОХІЙ 2011 = ПЛОХІЙ, С.: *Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з Англ. Київ, Критика*. 2011.
- ПОГОДИН 1856 = ПОГОДИН, М. П.: *Исследования, замечания и лекции о русской истории*. Москва, 1856.
- ПОНЕНКО 2006 = ПОНЕНКО, Я. В.: *Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (1918-1921 рр.)*. афтореф дис. канд. ист. наук. Запоріжжя, 2006.
- РАДЧЕНКО 1996 = РАДЧЕНКО, Л. О.: *Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр.* Харків, 1996.
- РОСТОВСЬКА 2005 = О. В. РОСТОВСЬКА, О. В.: *Національно-державницькі ідеї М. С. Грушевського. М. Грушевский – историк, общественный и политический деятель, человек. Материалы международной научной конференции*. Филиал МГОПУ им. М. А. Шолохова-Уфа, 2005. С. 33-36.
- РУМЯНЦЕВ – СТРАХОВ 2013 = РУМЯНЦЕВ, В. – СТРАХОВ, Е.: *Право в период украинской революции. Право Украины*. 1. 282-300.
- СОЛДАТЕНКО 1997 = СОЛДАТЕНКО, В. Ф.: *Українська революція. Концепції та істміографія*. Київ, 1997.
- СОЛДАТЕНКО 2009 = СОЛДАТЕНКО, В. Ф.: *Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду Українського національного руху у 1917-1922 роках. Гілея-Історичні. Науки Випуск 20*. 2009. 4-30.
- СОЛОВЬЁВ 1959-1956 = СОЛОВЬЁВ, С. М.: *История России с древнейших времён*. Москва, 1959-1966 Т. 15

СОРОКИНА 2016 = СОРОКИНА, Н. Д.: Конфликт на Юге-востоке Украины: история повторяется? *Теории и проблемы политических исследований*. 4. 119-134.

СУПРУНЮК 2015 = СУПРОНЮК, Часопис: «Вісник союзу визволення України» (видень, 1914-1918) як чинник становлення державности України. *Серія історичні науки* 23. 2015. 59-64.

ТУРЧЕНКО 1994 = ТУРЧЕНКО Ф. Г.: *Новітня історія України Ч. 1. (1919-1945)*. Київ, 1994.

УСТЯЯЛОВ 1839 = УСТЯЯЛОВ, Н. Г.: *Русская история СПб., 1839*

ХРИСТЮК 1921-1922 = ХРИСТЮК П.: *Замітки матеріали до історії української революції*. Прага, 1921-1922. Т. 1.

KOLONTÁRI ATTILA

A SZOVJET KÉMELHÁRÍTÁS AZ OROSZ FEHÉREMIGRÁCIÓ NYOMÁBAN. A „TRÖSZT” MŰVELET

Bár az oroszországi polgárháború 1920–22-ben a hadszíntereken lezárult, a küzdelem tovább folytatódott a győztes bolsevikok és az emigráció különböző csoportjai között. Az emigráció igyekezett megőrizni, működtetni, ahol kellett, újra létrehozni a saját szervezeteit, intézményeit. Beletartoztak ebbe a politikai pártok, katonai szervezetek, tiszti, bajtársi szövetségek is. Az emigránsok többsége távollétét ideiglenesnek tekintette, különösen az 1920-as évek elején a bolsevik hatalom közeli bukásával számolt. Abban a tekintetben már megoszlottak a vélemények, hogy erre külső beavatkozás hatására kerül sor vagy a belső elégedetlenség vezet társadalmi robbanáshoz. Nem kevesen voltak olyanok, akik az emigrációnak továbbra is aktív szerepet szántak a bolsevik uralom elleni harcban.

A másik oldalon a szovjet vezetés is állandó és potenciális veszélyforrásnak tekintette az emigrációt, amely egy fegyveres konfliktus esetén a szovjethatalommal szemben lépne fel, illetve maga is képes lehet a szovjethatalom elleni akciók, terror- és szabotázscelemek meg szervezésére és végrehajtására. Persze ezt a veszélyt sokszor eltúlozták (részben, hogy az ellenfelekkel, ellenzékkel szembeni radikális lépéseket igazolhassák). Az emigrációval való foglalkozás a kiépülő szovjet hírszerzés és elhárítás kiemelt feladatai közé tartozott. Ebből a célból kiterjedt külföldi ügynökhálózatot működtettek, amely nemcsak minél több és részletesebb információt igyekezett gyűjteni az emigrációról, de mindent megtett annak bomlasztása, a belső ellentétek szítása érdekében. A fogadó ország hatóságaiban pedig az emigráns oroszokkal szembeni bizalmatlanság növelésére törekedtek. Egy ilyen akció gyakran végződött kiutasítással, egyéb korlátozó, adminisztratív intézkedések bevezetésével, vagy éppen rágalomhadjárral a sajtó hasábjain. Hozzátehetjük, az amúgy is egymással marakodó szekértáborokból álló emigráció kedvező táptalajt jelentett mindenféle provokáció számára. A szovjet hírszerzés és kémelhárítás földalatti forradalmi mozgalomban szocializálódott, az Ohrana módszereit jól ismerő és átvevő vezetői több sikeres akciót dolgoztak ki és

vezényeltek le az orosz emigráció ellen. A titkosszolgálati eszköztár széles repertoárját bevetve sikerült beépülniük szervezeteikbe, átvenniük az irányítást az emigráció legaktívabb csoportjai felett, az emigráció leginkább veszélyesnek gondolt vezetőit pedig célzott akciókkal iktatták ki.

A szovjet hírszerzés és elhárítás legösszetettebb, legnagyobb szabású, leghíresebb, évekig tartó akciója a fehéremigráció ellen az ún. „Tröszt” művelet volt 1921-1927 között. Bár a művelettel kapcsolatban fennmaradt iratanyag az FSZB (*Fegyernalnaja Szluzsba Bezopasznosztyi* – Szövetségi Biztonsági Szolgálat) levéltárban még mindig nem kutatható a maga teljességében,¹ az akció mégis évtizedek óta a történészek érdeklődésének központjában áll. Az alkalmazott fogásokat, módszereket több ország szakszolgálatainál tanítják, mivel a történetben a hírszerző és elhárító tevékenység egészen magas szintjével találkozunk, amely összességében alkalmas volt arra, hogy megbénítsa, kontroll alatt tartsa az ellenfelek tevékenységét, nemcsak az emigráció, de számos külföldi titkosszolgálat esetében is. Hozzá kell tenni, hogy az akció eredményességének elengedhetetlen feltétele volt a fehéremigráció bizonyos köreinek és képviselőinek elképesztő naivitása, a minimális körültekintés és óvatosság hiánya. Mindezek nélkül aligha lehetne közel egy évszázad távlatából a „Trösztől”, mint siker-történetről beszélni.

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy ki volt a módszer ötletgazdája – egyes történészek állítása szerint *Vlagyimir Dzsunkovszkij* vezérőrnagy, 1905 és 1912 között moszkvai kormányzó, 1913-tól a belügyminiszter helyettese és az önálló csendőrhadtest parancsnoka, az Ohrana korábbi vezető munkatársa. Dzsunkovszkijt 1918 szeptemberében a Lenin elleni merényletet követő letartóztatási hullámot követően vették túszként őrizetbe. Mivel az előző rezsim titkosszolgálatának prominens képviselőjéről volt szó, ügyével a VCSK² foglalkozott. Dzsunkovszkij egyes változatok szerint *Feliks Dzerzsinszkij* kérésére terjedelmes feljegyzést állított össze az egykori cári

¹ GOLGYIN 2010, 321.

² VCSK – teljes nevén: *Vszeroszsijszkaja csrezvicsajnaja komisszija po borbe sz kontrrevolucijej i szabotazsem* = Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az ellenforradalom és szabotázs elleni harcra, röviden többnyire csak *cseka*-ként emlegették. A *cseka*, *csekista* kifejezések pedig a későbbiekben is az állambiztonság, a politikai rendőrség, illetve azok alkalmazottainak szinonimái maradtak a köznapai szóhasználatban.

titkosrendőrség által alkalmazott módszerekről, majd ezt követően is rendszeresen konzultált a cseka munkatársaival.³ Amint állítólag kifejtette, az emigrációt, az egykori hivatalnoki, politikai, katonai, gazdasági elit tagjait komoly kapcsolati háló fúzi össze, vagy személyesen, vagy hallomásból ismerik egymást, így a kívülről soraikba bejuttatott ügynököket előbb-utóbb leleplezik. Az emigráció körébe csak általuk ismert és elfogadott személyek segítségével lehet behatolni, akik bírják az emigráció vezetőinek bizalmát, mögójük pedig egy fiktív szervezetet kell kreálni. Az ötlet elnyerte a cseka vezetőinek tetszését, Dzsunkovszkijt pedig bevonták a gyakorlati részletek kimunkálásába.⁴

Más történészek azonban vitatják Dzsunkovszkij érintettségét az ügyben, mondván, mindeddig nem kerültek napvilágra olyan dokumentumok, melyek ezt egyértelműen alátámasztanák, a művelet irányítói a későbbiekben sehol nem említik részvételét az akció előkészítésében. A mélyen vallásos, nagy belső erkölcsi tartással rendelkező, meggyőződéses monarchista Dzsunkovszkijról elképzelhetetlennek tartják az ilyen szintű együttműködést a szovjethatalom titkosszolgálatával.⁵

Hogy a két, egymást kizáró verzió közül melyik felel meg a valóságnak, azt mai ismereteink alapján nem lehet eldönteni. Az viszont tény, hogy 1920-1921 folyamán csekista berkekben kidolgozták az emigráció szervezeteibe való behatolás módszereit, kiépítették az ehhez szükséges ügynökhálózatot és szervezeti hátteret. Így született meg a „Tröszt” legendája. A *legenda* a hírszerzési zsargonban olyan fedőtörténet, fiktív életrajz, hamis narratíva, melynek célja a valóság elfedése. Az akciót a *VCSK-GPU-OGPU*⁶ vezetőinek, Feliksz Dzerzsinszkijnek és *Vjacseszlav Menzsinszkijnek* a felügyelete mellett operatív szinten *Artur Artuzov* irányította. Artuzov a cseka-GPU-OGPU

³ SZJOMKIN 2002, 79-97. „По утверждениям писателя С.М. Голицына...” kezdetű szöveghely.

⁴ GOLGYÍN 2010, 325.; LENCSJEVSZKIJ 2017, 152-153.

⁵ DUNAJEVA [é.n.] „Утверждения о таком сотрудничестве, не подкреплённые твёрдыми доказательствами...” kezdetű szöveghely

⁶ Az 1920-as években a szovjet titkosszolgálatok több átszervezésen és átnevezésen estek keresztül, 1922 februárjában a VCSK-t felszámolták, feladatkörének nagy részét az OSZFSZK Belügyi Népbiztosságának alárendeltségében létrehozott GPU (*Goszudarsztvennoje polityicseszkoje upravlenyije* – Állami Politikai Igazgatóság) vette át. A Szovjetunió megalakulását követően hosszabb előkészítés után 1923 novemberében került sor az OGPU (*Objedinyonnoje goszudarsztvennoje polityicseszkoje upravlenyije*, Egyesített Állami Politikai Igazgatóság) létrehozására, melynek felettes szerve immár a szovjet kormány, a Népbiztosok Tanácsa volt. IRVR 2014, 10-11.

Titkos Műveleti Igazgatósága Kémelhárítási Osztályának élén állt, az osztály hatáskörébe tartozott a fehéremigrációval kapcsolatos hírszerző, elhárító tevékenység.⁷

A szovjet hírszerzés berkeiben és hamarosan az emigrációban is csak „Trösztként” emlegetett fiktív szervezet a cseka által létrehozott Közép-Oroszországi Monarchista Egyesület (*KOME, MOCR – Monarhicseszkoje objegyinyenyije Centralnoj Rosszii*) volt.⁸ Az operáció célja a fehéremigráns monarchista szervezetekbe való beépülés és azok dezorganizálása volt. A KOME tagjait nagy gonddal válogatták össze,

⁷ Artuzov nevéhez a „Tröszt” mellett több más sikeres akció vezetése kapcsolódik. Ezek közül az egyik legismertebb a „Tröszt” módszereiben sokban hasonló „Szindikátus-2” (*Szindikát-2*) művelet volt, melynek során sikerült szovjet területre csalni, őrizetbe venni és semlegesíteni *Borisz Szavinkovot*. Szavinkov pályafutása egy igazi politikai kalandoré. A századelőn az eszer párt Harci Szervezetének egyik vezetője volt, amely számos merényletet hajtott végre a cári rendszer prominens képviselői ellen. A bolsevik hatalomátvételt követően viszont már a szerveződő bolsevik-ellenes erők táborában találjuk, a polgárháború végén emigrált, majd „a Haza és Szabadság Védelmének Népi Szövetsége” néven megpróbált egy illegális, földalatti szervezetet létrehozni, amelynek feladata terrorcselekmények végrehajtása, felkelések szervezése lett volna szovjet területen. Szavinkov tevékenysége nem volt veszélytelen, mivel egyrészt tapasztalt konspirátorról és terroristáról volt szó, aki minden igyekezetével próbálta maga mögé állítani az emigráció valamennyire is aktív csoportjait, megszerezni tervéhez külső hatalmak támogatását, másrészt 1920–1921-ben Szovjet-Oroszország számos vidékét parasztfelkelések hulláma öntötte el, Szavinkov szervezetének pedig több ügynököt sikerült szovjet területre juttatnia. A GPU–OGPU 1922 nyarától dolgozott a „Szindikátus-2” részletein. 1924-re jutottak odáig, hogy egy kiterjedt antibolsevista szervezkedés létezését szimulálva, Szavinkov több egykori bizalmasát lekapcsolva és beszerelve, sikerült magát Szavinkovot is rábírní, hogy „titokban”, hamis papírokkal szovjet területre lépjen. Az OGPU természetesen rögtön letartóztatta, a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma pedig halálra ítélte Szavinkovot, aki többször is nyilvánosan „megbánta tetteit”, számos felhívást intézett az emigrációhoz, melyekben a bolsevik-ellenes harc értelmetlenségét, szovjethatalom igazi népi jellegét hangsúlyozta. A rezsim tehát propaganda szempontjából is igyekezett maximálisan kihasználni egyik legkövetkezetesebb ellenfele „megtérését”. Szavinkov ítéletét végül kegyelemből 10 év börtönre változtatták. 1925. május 8-án mindmáig tisztázatlan körülmények között meghalt a börtönben. A hivatalos verzió szerint az örök figyelmének lanygulását kihasználva a negyedik emeletről kivetette magát az ablakon. A kutatók egy része azonban él a gyanúperrel, hogy Szavinkov nem magától zuhant ki, hanem őrzői likvidálták ily módon. Eddigre már eljátszotta a rá kiosztott szerepet, többé nem volt rá szüksége sem fogvatartóinak, sem a rendszernek. Szavinkov sorsáról lásd pl. SZAVCSENKO 2000, 256–289.

⁸ A NEP érában a Szovjetunióban gombamódra szaporodtak a különféle trösztök, maga a szó divatos kifejezéssé vált, a trösztöket valamiféle különös misztikum lengte körül, így vált a csekista és emigráns szóhasználatban is a „Tröszt” rendkívül gyorsan a KOME fedőnevévé.

hiszen a legapróbb hiba is az egész vállalkozás kudarcát eredményezhette. A csekának sikerült beszerveznie a fehér mozgalom több egykori képviselőjét, vagy olyanokat, akik a cári rendszerben is fontos polgári-katonai pozíciót töltöttek be, később pedig valamilyen formában együttműködtek a bolsevikokkal. Az egész művelet kulcsfigurája *Alekszandr Jakusev* volt.

Jakusev nemesi családból származott, a forradalom előtt államtanácsosi rangban a közlekedési minisztériumban dolgozott. Az októberi hatalomátvételt követően meggyőződéses monarchistaként Péterváron tagja volt annak az illegális szervezetnek, amely a moszkvai Nemzeti Központtal kapcsolatot tartva több bolsevik kézen lévő városban egyidejű felkelést készített elő, Jugyenyics csapatainak offenzívájához időzítve. Miután a szervezkedés kudarcba fulladt, Jakusev Moszkvába került, ahol különböző szovjet gazdasági szerveknél állt alkalmazásban. A Közlekedési Népbiztossághoz állítólag maga Trockij hívta Jakusevet, aki végül a *Leonyid Kraszín* által irányított Külkereskedelmi Népbiztosságon kötött ki.⁹ Jakusev hivatalból számos esetben utazott külföldre kiküldetésbe, ahol találkozott emigrációban lévő korábbi ismerőseivel, folytatott velük olyan beszélgetéseket, teljesített olyan megbízásokat, melyek nem feltétlenül voltak összeegyeztethetők a szovjet apparátuson belüli státuszával. 1921 novemberében Jakusev Észtországon keresztül Svédországba és Norvégiába utazott. Revalban (Tallin) meglátogatta a Jugyenyics-hadsereg egykori tisztjét, régi ismerősét, *Jurij Artamonovot*. A találkozóról és a Jakusev által elmondottakról Artamonov levélben számolt be barátjának, *Kirill Sirinszkij-Sihmatov* hercegnek, akinek apja az orosz monarchista emigráció egyik vezetője volt. A levelet a szovjet hírszerzés elfogta, Jakusevet letartóztatták.¹⁰ A fogságban a GPU sikeresen „dolgozta meg”, Jakusev nemcsak vállalta, hogy együttműködik a szovjet hírszerzéssel és elhárítással, de a későbbiek során teljesen azonosult szerepével, emigráns közegben mozogva pedig komoly kockázatot vállalt, hiszen a lebukás akár az életébe is kerülhetett volna.

Mindehhez persze a pusztá nyomásgyakorlás önmagában kevés volt, a csekisták ezt megelőzően gondosan tanulmányozták Jakusev életrajzát, jellemét, a koncepció kidolgozásához pedig számos elemet

⁹ GOLGYIN 2010, 327-328.

¹⁰ GASZPARJAN 2008, 128-134.

felhasználták a fentebb említett, elfogott levélből. Ebben Jakusev Artamonovnak előadta, hogy Szovjet-Oroszországban egy kiterjedt földalatti monarchista mozgalom van kibontakozóban, amely kapcsolatot keres az emigrációval. Hozzáfűzte, hogy az együttműködésben a vezető szerepet az otthoniaknak kell játszania. Gyakorlati tanácsként megjegyezte, az emigrációnak fel kell hagynia a szovjethatalom elleni terrorakciókkal, intervenció-elképzeléseivel, mivel ezek többet ártanak az ügynek, mint használnak. Mindezeket az elemeket beillesztették a szovjet elhárítás koncepciójába.¹¹ Van olyan kutató is, aki szerint már Jakusev revali útja is a „Tröszt-művelet” részét képezte, és Jakusev már az Artamonovval lezajlott találkozáson is a cseka ügynökeként cselekedett, a levél „elfogása” és a moszkvai letartóztatás csak színlelt akció volt.¹² Emellett a verzió mellett szól, hogy Jakusev egy olyan monarchista mozgalom képét vázolta fel vendéglátójának, amely – és ezt neki kellett a legjobban tudnia – a valóságban nem létezett. Az vagy fantáziájának terméke volt, vagy már az emigráció tudatos megtévesztésére irányuló csekista művelet. Utóbbi esetben viszont Jakusev (színlelt) letartóztatásának nemcsak, hogy nem volt értelme, de az egész akciót veszélybe sodorhatta, ha az emigráció tudomást szerez egy, a cseka által letartóztatott, majd elengedett és körükben ismét felbukkanó személyről. A témával foglalkozó történészek többsége így azt a változatot fogadja el, hogy Jakusev letartóztatása előtti tevékenysége nincs kapcsolatban a VCSK-val. Jakusev az emigráció felé úgy szerepelt, mint a KOMÉ Politika Tanácsának elnöke, de sokan úgy tekintettek rá, mint a jövőbeni orosz kormány külügyminiszterére.

A cseka által létrehozott Közép-Oroszországi Monarchista Egyesület élére *Andrej Zajoncskovszkij* gyalogsági tábornokot szemelték ki. Zajoncskovszkij magas rendfokozatát még a cári rendszerben szerezte, az első világháborúban hadosztályt, majd hadtestet irányított, 1916-ban a dobrudzsai román hadsereg parancsnoka volt. 1918-ban lépett be a Vörös Hadseregbe, a polgárháborúban a 13. hadsereg törzsének főnöke volt, majd a Vörös Hadsereg Táborig Törzsének rendelkezési állomá-

¹¹ IRVR 2014, 111-112.

¹² PRJANYISNYIKOV 2004, Az „А. А. Якушев” с. fejezet, „Держинский сразу же после возвращения Якушева...” kezdetű szöveghely.

nyába került. 1922-ben a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiájának professzorává nevezték ki, aktívan együttműködött az OGPU-val, bár a Trösztben játszott szerepe gyakorlatilag formális volt.¹³

A KOMÉ katonai törzsének parancsnoka *Nyikolaj Potapov* altábornagy lett. Potapovnak komoly hírszerzői tapasztalatai is voltak, 1901-től előbb a bécsi orosz katonai képviselő helyettese volt, majd 1903-ban Montenegróba nevezték ki katonai képviselőnek. 1917 áprilisától pedig a Vezérkar Felderítő Csoportfőnökségét irányította, de már július folyamán felajánlotta együttműködését a bolsevikoknak. 1917 novemberétől a formálódó bolsevik fegyveres erők vezérkari főnöke lett, tagja volt a Legfelsőbb Haditanácsnak, oktatott a katonai akadémián. A „Trösztben” Zajoncskovszkijnál lényegesen aktívabb szerepet játszott, a VCSK–OGPU ügynökeként többször utazott külföldre, találkozott a fehéremigráció képviselőivel.¹⁴

A „Tröszt” vezetésének egyik legrejtélyesebb figurája a lett származású *Alekszandr (Eduard) Opperput-Sztaunyc* volt. A legendában hivatalosan Jakusev pénzügyi helyetteseként, a KOMÉ titkáráként tüntették fel. Életrajzának számos homályos, máig tisztázatlan pontja van. Eredeti családneve valószínűleg Upenyiny volt, de ezt is változatos formákban használta, ezen kívül számtalan más néven szerepelt a különböző akciókban (Szeljanyinov, Kaszatkín), a „Tröszt” kapcsán a források és szakmunkák Opperput-Sztaunyciként illetve Kaszatkinként emlegetik. Vértel kalandor volt, akiről sokszor még azt sem lehetett megállapítani, hogy melyik oldalon áll. A polgárháborúban szolgált a Vörös Hadseregben, később tagja lett Borisz Szavinkov antibolsevista-terrorista szervezetének, majd *Alekszandr Kutjepov* fehéremigráns gyalogsági tábornok harci organizációjának, mindezzel párhuzamosan az OGPU ügynöke volt, de mindegyik szervezetet elárulta.¹⁵

Jakusev javaslatára a KOMÉ Politikai Tanácsába olyan személyeket is bevettek, akik valóban azt hitték, hogy egy földalatti monarchista összeesküvés részesei. Velük kapcsolatban a szakirodalom jó

¹³ Zajoncskovszkij életrajzi adatait lásd: OFICERI RUSSZKOJ IMPERATORSZKOJ ARMIJ – <http://ria1914.info/index>.

¹⁴ Potapov életrajzi adatait lásd az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának honlapján. https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11594703@SD_Employee

¹⁵ A. Opperput-Sztaunyc viselt dolgairól lásd többek között. GASZPARJAN 2008, 134-144.

részt csak vezetékneveket említ: az *Oszten-Szaken* bárói család, a *Rtyiscsev* és *Putyilov* familiák képviselőinek jelenléte a vezetésben a Tröszt hitelességét volt hivatott erősíteni a külvilág felé. Egyes konkrét műveletek kidolgozásában és irányításában pedig részt vettek Artuzov beosztottjai is. Itt mindenekelőtt Artuzov közvetlen helyetteseit, *Vlagyimir Sztirnyét* és *Roman Piljart (Pilljart)* érdemes megemlíteni. Sztirnye 1923–1924-ben a Kémelhárítási Osztály IV. részlegének élén állt, ez a részleg felelt a Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával és a balti államokkal szembeni elhárító tevékenységért, majd osztályvezető-helyettes lett. Piljar (Dzerzsinszkij másod-unokaöccse) előbb a Külföldi Osztály vezetőjének, *Mihail (Meer) Trilisszernek* a helyettese volt, majd átkerült a Kémelhárítási Osztályra, Artuzovhoz.¹⁶

1922 novemberében került sor a cseka által kreált KOMÉ vezetése és az emigrációban működő katonai, monarchista szervezetek közötti első kapcsolatfelvételre. *Alekszandr Jakusev Fjodorov* álnéven Rigán keresztül Berlinbe utazott. Hogy a Jakusev letartóztatása miatt Artamonovval hosszú hónapokra megszakadt kommunikáció emigráns berkekben ne adhasson okot gyanúra, a cseka újabb fedőtörténetet eszelt ki. Eszerint Jakusev irkutszki küldetése alatt tífuszban megbetegedett és felépülése hosszabb ideig tartott.¹⁷ Rigában Jakusevhez csatlakozott a már említett Artamonov és *Pjotr Arapov*. Utóbbi *Pjotr Vrangel* unokaöccse volt. Artamonov a Legfelsőbb Monarchista Tanácshoz (LMT), Arapov pedig a katonai emigráció vezetéséhez, valamint az ún. „eurázsiaiakhoz”¹⁸ jelentett kapcsolatot Jakusev számára. Az LMT megkísérelte a monarchista emigráció különböző csoportjait egységbe fogni, a trónkérdés rendezéséig pedig a legitimizmus jogfolytonos letéteményesének igyekezett feltüntetni magát, amivel azonban inkább megosztotta, mint egyesítette az emigrációt.

Jakusevnek berlini útja során többrétű és összetett feladatot kellett teljesítenie. Mindenekelőtt el kellett hitetnie az emigrációval egy kiterjedt földalatti monarchista összeesküvés létezését Szovjet-Oroszországban, melynek tagjai fontos beosztásokat töltenek be az állampap-

¹⁶ Sztirnye és Piljar életrajzi adatait lásd: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio>

¹⁷ IRVR 2014, 113–114.

¹⁸ Az eurázsiai irányzatról a fehérémigráción belül részletesen lásd: KOLONTÁRI 2012, 83–94.

parátusban, hadseregben, és csak az alkalomra várnak, hogy megdöntsék a bolsevik rendszert. Másrészt fel kellett térképeznie az emigráción belüli erőviszonyokat, illetve, lehetőség szerint, igyekeznie kellett kiélezni az egyes csoportok közötti ellentéteket. Berlinben Jakusev találkozott az LMT vezetőivel, és magával a tanács elnökével, *Nyikolaj Markovval* is.¹⁹ Ezekről a megbeszélésekről, melyek tárgyát a monarchista emigráció és a Tröszt politikai programjai képezték, Artuzovhoz intézett jelentésében részletesen beszámolt. A jelentésből az tűnik ki, hogy Jakusev remek taktikai érzékkel, ha úgy látta jónak, akkor a klasszikus feketeszázas érvrendszert használta és az autokrácia maradéktalan visszaállítását jelölte meg a Tröszt céljaként, ahol egyetlen politikai párt, a monarchista párt létezhet, az összes föld az uralkodó tulajdonában van, ő adományozhat birtokot a nemességnek.²⁰ Máskor arról értekezett, hogy a teljes visszarendeződés nem lehetséges, az emigrációnak bizonyos változásokat tudomásul kell vennie, a bolsevik rendszer megdöntését követően a jövő állam alapját a bolsevikoktól és egyéb nemzetellenes elemektől megtisztított igazi orosz, népi és keresztény szovjeteknek kell képezniük. Az elképzelt szovjet monarchia ideológiai alapját „*A cár és a szovjetek*”! jelszóba sűrítették.²¹ Fiatal kísérőit, Artamonovot és Arapovot Jakusev az emigráción belüli generációs ellentétek elmélyítésére használta fel. Utóbbiak elégedetlenek voltak a monarchista mozgalmon belüli helyzetükkel, úgy látták, az „öregék” nem engedik őket a maguk körébe. A velük folytatott beszélgetések alapján Jakusev érdemesnek látta elősegíteni egy fiatalokból álló belső ellenzék létrehozását az LMT-n belül. Előadta nekik, a KOMÉ nem azért készül a bolsevik uralom megdöntésére, hogy a régi, levitézlett öregeket segítse vissza a hatalomba, akik semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek. Kifejtette nekik, hogy a „Trösztnek” és az eurázsiai irányzatnak közösek az érdekei, mindketten olyan Oroszországot képzelnek el a jövőben, amely földrajzi helyzeténél fogva irányító szerepet játszhat Európában és Ázsiában. Saját megjegyzése szerint maga sem hitte volna, hogy beszélgetőpartnerei

¹⁹ Markov életrajzát magyarul lásd: BEBESI 2016, 115-123.

²⁰ GASZPARJAN 2008, 153-156.

²¹ PRJANYISNYIKOV 2004, „Якушев с миссией в эмиграции” c. fejezet, „Природный дипломатический талант, внешность и манеры царского сановника способствовали успеху Якушева.” kezdetű szöveghely.

vevők lesznek egy ilyen badarságra, de azok mégis kedvezően fogadták az ötletet.²² Artamonov a KOMÉ varsói, Arapov pedig berlini „rezidentúrájának” vezetője lett. Utóbbi találkozót szervezett Jakusev és Vrangel berlini képviselője, *Alekszej von Lampe* között, amiről az tájékoztatta felettesét. Összességében a KOMÉ és a monarchista emigráció közötti kapcsolatfelvétel a cseka számára sikerrel zárult, az LMT vezetői megállapodtak Jakusevvel, hogy a továbbiakban a „Tröszt” rendszeresen informálja őket az otthoni állapotokról és az illegális monarchista mozgalom helyzetéről. Mivel ezen anyagok egy része megjelent a monarchista emigráció sajtóorgánumaiban, mindez kiváló lehetőséget biztosított a szovjet elhárításnak az emigrációban zajló folyamatok közvetlen befolyásolására.

1923 augusztusában Berlinben von Lampe lakásán újabb kulcsfontosságú megbeszélésre került sor, ami a résztvevők köre miatt a korábbiaknál nagyobb veszélyt tartogatott Jakusev számára. Vrangel megbízásából kifejezetten erre a találkozóra érkezett a német fővárosba a szerémségi Karlócáról *Jevgenyij Klimovics* altábornagy. Klimovics a forradalom előtt a csendőrség magas rangú tisztjeként az Ohrana moszkvai részlegének volt a vezetője, majd később az egész Rendőri Ügyosztály parancsnoka lett. A polgárháborúban 1920 májusától Vrangel hadseregében a kémelhárítás irányítója volt, emigrációs tevékenységének legfontosabb elemét pedig az emigráció soraiba befurakodott bolsevik ügynökök leleplezése képezte. Rajta és a házigazdán kívül *Nyikolaj Csebisev* és *Vaszilij Sulgin* voltak még jelen, Csebisev ekkor politikai tanácsadó volt Vrangel katonai képviselője, A. von Lampe mellett, később pedig Vrangel kabinetirodájának polgári részlegét vezette. Vaszilij Sulgin a fehér mozgalom meghatározó ideológusa volt, nem mellesleg pedig a polgárháború éveiből ő maga is komoly konspirációs tapasztalatokkal rendelkezett, alapítója és egyik vezetője volt a fehér mozgalom hírszerző, felderítő hálózatának az „Azbukának”.²³ Jakusev mintegy kétórás előadást tartott az oroszországi helyzetről, a folyamatosan erősödő földalatti monarchista mozgalomról. A koncepció legfontosabb elemeit természetesen a GPU Kémelhárítási Osztályán dolgozták ki. Jakusev előadta, hogy Oroszországban a bolsevizmus bomlófélben van, természetes módon fog átnőni egy nemzeti rendszerbe, aminek keretei egyelőre nem látszanak

²² GASZPARJAN 2008, 155-156.

²³ Sulgin és a „Tröszt” kapcsolatáról részletesen lásd: KOLONTÁRI 2018, 364-75.

tisztán. Ezt a folyamatot az emigrációnak nem szabad megzavarni intervencióval és terrorcselekményekkel. Hozzáfűzte, keresik Lenin utódját (utóbbi tulajdonképpen igaz is volt), a legesélyesebb jelölt *Georgij Pjatakov*. Vele kapcsolatban Jakusev külön aláhúzta „orosz származását és elszánt antibolsevizmusát”. A bolsevizmus elleni küzdelemben a Vörös Hadsereg bolsevik-ellenes köreire kell támaszkodni, az emigráció jelentőségét ebben nem szabad túlértékelni, a fehér hadsereg már eljátszotta a maga szerepét, ahogyan az LMT felett is eljárt az idő. Új emberek és új megközelítésmódok kellenek. Bár a katonai kérdések részletes kifejtésétől elzárkózott, mondván, ez nem az kompetenciája, de a jelenlévők kérésére megnevezett néhány volt cári tábornokot, akik tagjai a földalatti monarchista mozgalomnak.²⁴

Klimovics kérdésére, miszerint miképp sikerül egy ilyen kiterjedt illegális szervezetnek elkerülni a GPU figyelmét, a lebukásokat, letartóztatásokat, Jakusev tettetett magabiztossággal válaszolt: *„Embereink mindenütt ott vannak, minden szovjet intézményben. Ezért időben el tudjuk hártani a csapásokat... Reményeink szerint hamarosan meg tudunk állapodni a szomszédos országok vezérkaraival, pontosabban a lengyelekkel. Észtországgal már megállapodtunk. Ott már meggyőződtek arról, hogy milyen erőt képviselünk... Értsék meg uraim, hogy itt Berlinben önöknek nehéz képet alkotniuk arról, mi történik Oroszországban.”*²⁵

A találkozót követő történések csak meglehetősen ellentmondásosan rekonstruálhatók a döntően memoárokra, utólagos magyarázatokra támaszkodó szakirodalomból. Az egyik verzió szerint Nyikolaj Csebisev volt az, aki a „moszkvai vendég” távozása után határozottan kijelentette, hogy Jakusev (Fjodorov) provokátor, míg a többiek nem értettek egyet vele. Más változatokban Jevgenyij Klimovics figyelmeztette nyomatékosan beszélgetőtársait arra, hogy Jakusev a GPU ügynöke. Miután kiderült, hogy a „Tröszt” a szovjet kémelhárítás provokációja, már von Lampe is úgy emlékezett, hogy ezen a találkozón azonnal felismerték Jakusevben a provokátort. Ha pedig az emigráció egésze is erre az álláspontra helyezkedett volna – folytatta – *„akkor a*

²⁴ PRJANYISNYIKOV 2004, „Якушев с миссией в эмиграции” c. fejezet, „Якушев спокойно и уверенно, без лишних жестов, докладывал о положении в России...” kezdetű szöveghely; illetve IOFFE 1998, „Лампе так передает основные тезисы доклада Федорова...” kezdetű szöveghely.

²⁵ PRJANYISNYIKOV 2004, „Якушев с миссией в эмиграции” c. fejezet, „Вы судите примерно так, как в басне Крылова...” kezdetű szöveghely.

lakásomon tartott megbeszélés a Tröszt végének kezdetét jelentette volna".²⁶ Von Lampe részéről ez különösen akkor tűnik utólagos öngazolásnak, ha figyelembe vesszük, hogy Jakusevnek ő adott ajánlólevelet a katonai emigráció két magasrangú tábornokához, a Vrangelt Párizsban képviselő *Jevgenyij Miller* és *Ivan Holmszen* altábornagyokhoz. Ezzel a lépésével Nyikolaj Markov mellett von Lampe is aktív szerepet játszott abban, hogy Jakusev az emigráció minél magasabb köreihez eljusson. Az viszont kétségtelenül igaz, hogy akár Csebisev, akár Klimovics hatására, de Vrangel végig elzárkózott a „Tröszttel” való együttműködéstől, a KOME létezését csekista misztifikációnak tartotta, a Fjodorov néven ismert Jakusevet pedig nemes egyszerűséggel *Azefnek* nevezte, vagyis az egykori Ohrana híres-hírhedt provokátorához hasonlította.²⁷

A kételyek dacára azonban Jakusev tovább indult Párizsba, ahol szimbolikus és gyakorlati értelemben is sikerült a „Tröszt” ügyét előbbre vinnie. Szimbolikus vonatkozásban óriási jelentősége volt, hogy Markov és Holmszen közbenjárására őt, a GPU ügynökét fogadta *Nyikolaj Nyikolajevics* nagyherceg, I. Miklós cár unokája, az orosz hadsereg egykori legfelsőbb főparancsnoka, aki a Romanov-dinasztia legidősebb férfitagja volt, és sokan benne látták a monarchista mozgalom vezetőjét. A későbbiekben Jakusev még többször találkozott Nyikolaj Nyikolajeviccsel annak choigny-i rezidenciáján. Egy későbbi, 1925. júliusi találkozásuk kapcsán készített jelentésében Jakusev arról számolt be Artuzovnak, hogy a nagyherceg egyenesen arról érdeklődött, miként képzei el a KOME vezetése a hatalomátvételt. Jakusev imponáló könnyedséggel válaszolt: katonai diktatúrát vezetnek be, és a KOME nevében meghívják a trónra Nyikolaj Nyikolajevicset. A népet nem kérdezik meg, nem lesz semmiféle Zemszkij szobor vagy Alkotmányozó Gyűlés. Lesznek viszont „népharag” formájában zsidópogromok, ezeket Markov szervezi, majd idővel legfelsőbb uralkodói rendelet tiltja meg az erőszakot.²⁸

Jakusev tárgyalásai során – kitűnő intrikusként – igyekezett elmélyíteni a monarchista csoportosulások közötti ellentéteket. A trónkérdés lebegtetését szorgalmazó LMT-t egy, Markovval folytatott meg-

²⁶ GOLGYIN 2010, 339.

²⁷ GOLGYIN 2010, 348.

²⁸ GASZPARJAN 2008, 180-181.

beszélésén azzal zsarolta, hogy ha nem állnak ki nyíltan és határozottan Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg uralkodói jogai mellett, akkor a KOME faképnél hagyja az egész monarchista tanácsot.²⁹ A katonai vezetésben pedig az LMT-vel szembeni bizalmatlanságot igyekezett erősíteni. Összességében olyan helyzetet sikerült teremtenie, amikor a Legfelsőbb Monarchista Tanács és a formálisan még Vrangelnak alárendelt, de a személyi ambíciók mentén egyre több frakcióra tagozódó katonai vezetés egymást féltékenyen figyelve „versengett a KOME kegyeiért”. Erről tanúskodik Nyikolaj Markov egy levele is: *„Miller különös örömmel fogja őt [Fjodorov-Jakusevet] a saját fogadott gyermekének feltüntetni, de ez nem így van. Mi már két éve pesztráljuk ezt a társaságot és állunk velük kapcsolatban.” „Ők pedig csak a napokban szereztek tudomást a létezésükről.”*³⁰

Jakusev hazatérését követően az általa készített beszámolóból kiindulva a GPU vezetése, Dzerzsinszkij, Menzsinszkij és Artuzov úgy döntöttek, hogy nagyobb fordulatszámra kapcsolják a „Tröszt” gépezetét. Egyrészt újabb szereplőt vontak be a játszma operatív részébe a már korábban említett Nyikolaj Potapov altábornagy személyében. Másrészt elkezdték megszervezni az emigráció egyes képviselőinek beutazását a Szovjetunióba. Az illetők természetesen végig a GPU-OGPU szoros kontrollja alatt voltak, ebből azonban semmit nem gyanítottak, végig abban a hitben éltek, hogy illegálisan, a KOME által működtetett „ablakon” jutottak be az országba, ahol egy kiterjedt földalatti hálózat a konspirációs szabályok szigorú betartásával óvja őket a lebukástól. Az emigrációba történő visszatérésük pedig újabb bizonyítékot szolgáltatott a „Tröszt” valóságos voltára és befolyására.

Nyikolaj Potapov még a forradalom előtti időszakból személyesen is jól ismerte az emigráció több magas rangú katonai vezetőjét, képzettsége, hírszerzési tapasztalatai pedig különösen alkalmassá tették a csekisták által rá kiosztott szerepre. A KOME Katonai Törzsének vezetőjeként az ő feladata volt elhíttetni az emigrációval, hogy a Vörös Hadsereg tábornoki- és tisztikarából számosan táplálnak titokban monarchista érzelmeket, és készek a bolsevik hatalom megdöntésére. Potapov, akit a „Trösztön” belül Medvegyev és Volkov néven is ismertek, 1923 októberében lépte át „illegálisan” Jakusevvel együtt a szov-

²⁹ GASZPARJAN 2008, 158-159.

³⁰ GOLGYIN 2010, 341.

jet-lengyel határt. Több hetet töltöttek Varsóban, ez idő alatt találkoztak a lengyel vezérkar és hírszerzés képviselőivel, valamint Jurij Artamonovval, a „Tröszt” ottani reprezentánsával és *Szergej Vojcehovszkijjal*. Utóbbi Alekszandr Kutyepov gyalogsági tábornok harci szervezetét képviselte Lengyelországban. A szervezetet az orosz katonai emigráció legaktívabb tagjai hozták létre, kiemelt célja volt a Szovjetunió elleni felderítés, terrorcselekmények, szabotázsakciók végrehajtása szovjet területen. Így nem csoda, ha már megalakulásának pillanatában a cseka érdeklődésének kereszttüzebe került. A megbeszélések központjában a KOME és a lengyel fél közötti együttműködés kérdései szerepeltek. A KOME a maga részéről elismerte Lengyelország függetlenségét, cserébe a lengyelek úgy tárgyaltak a szervezettel, mint Oroszország jövődő kormányával, és megígérték, hogy segítenek a „Tröszt” és az emigráció közötti kapcsolattartásban, az „ablak” működtetésében a határon.³¹

A varsói történésekről az akkor 23 éves, a „Tröszt” mindennapjaiban benne élő *Szergej Vojcehovszkij* is részletesen megemlékezik 1974-ben írt munkájában. Különösen az a kérdés foglalkoztatja, miként ültetett fel az emigráció nagy része, közte ő maga is a nyilvánvaló provokációnak. A következőképpen ír erről: *„Fiatalok voltunk és az orosz hagyományok szellemében neveltek bennünket, ahol az egyenruha a becsület garanciája volt. Nem tudtuk elképzelni Zajoncskovszkij és Potapov táborno-kokat a csekesták gyalázatos eszközeként. [...] A KOME iránti bizalmunkat erősítette a lengyel és finn vezérkarok viszonya ehhez az, amint akkor gondoltuk, titkos monarchista szervezethez. Nem szegény, jogfosztott emigránsoknak éreztük magunkat, hanem egy orosz földön működő, erős földalatti központ láncszemének. [...] A finnek és lengyelek vaksága nem menti a miénket, de részben magyarázza. A bennünket kötő konspirációs szabályok megkönynyítették a szovjet ügynökök feladatát. A konspiráció beszűkítette látókörünket, nem tette lehetővé a szigorúan titkosnak számító dolgok elemzését, megvitatását. Nem volt kiovel megbeszélni ezeket – már maga ez is a szabályok megsértésének számított volna. Bármilyen áldozatra készek voltunk, de a csekestákhoz képest naiv gyerekeknek bizonyultunk.”*³²

³¹ PRJANYISNYIKOV 2004, „Генерал Н. М. Потапов” c. fejezet.

³² VOJCEHOVSZKIJ é.n., 2. (az elektronikus változatban) „Мы были молоды и воспитаны в традициях той России...” kezdetű szöveghely.

Varsóból Jakusev visszatért Moszkvába, Potapov azonban Párizson keresztül Jevgenyij Klimovics tábornok kíséretében továbbutazott Karlócára Vrangel törzskarához. Vrangel és Potapov néhány év eltéréssel bár, de mindketten az Orosz Birodalom katonai elitjét képző, I. Miklós Katonai (Vezérkari) Akadémián végeztek. Ez a körülmény minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy a Jakusev fogadásától következetesen elzárkózó Vrangel Potapovval hajlandó volt találkozni és hosszas eszmecsere-t folytatni. Vrangelt is és Klimovicsot is az érdekelte elsősorban, hogy a Vörös Hadsereg tábornoka hogyan tud ilyen hosszú időre eltűnni otthonról, gyakorlatilag szabadon járnik Európában. Potapov mindezt a szigorú konspirációval magyarázta, utalt rá, hogy papíron ő most hosszabb szemlekorúton tartózkodik Turkesztánban. A felek megállapodtak abban, hogy a „Tröszt” és Vrangel közötti kapcsolattartás Klimovics tábornokon keresztül fog történni. Mindez egyben azt is jelentette, hogy Vrangel nem adta fel korábbi tartózkodó magatartását, több ízben próbálta figyelmeztetni Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget és Kutyepov tábornokot is a provokáció veszélyére.³³

A másik oldalról a szovjet kémelhárítás az emigráció több képviselője számára lehetővé tette, hogy szovjet területen „közvetlen tapasztalatot szerezhessenek” a KOME tevékenységéről. 1923 szeptemberében Holmszen altábornagy egyik beosztottját, *Zsukovszkij* ezredest küldte a „Tröszt” csatornáin keresztül Pétervárra az ottani helyzet felderítésére. *Zsukovszkij* többek között felvette a kapcsolatot két korábbi tiszt ismerősével, a velük folytatott beszélgetés alapján azt jelentette Párizsba, hogy a KOME komoly és valós szervezet, illetve Péterváron az ottani katonai egységeknél lehetőség van monarchista sejtek létrehozására (az utazást szovjet részről természetesen gondosan előkészítették, *Zsukovszkij* mindkét ismerőse az OGPU ügynöke volt).³⁴ Hasonló módon szervezték meg Pjotr Arapov moszkvai utazását is, melynek központjában az „eurázsiai” kérdések álltak. Arapov „megvezetésére” a KOME-n belül külön létrehoztak egy „eurázsiai” szekciót, *Alekszandr Langovoj* vezetésével. Az OGPU gondosan

³³ PRJANYISNYIKOV 2004, „Генерал Н. М. Потапов” с. fejezet. „Врангель принял Потапова и долго беседовал с ним...” kezdetű szöveghely.

³⁴ IRVR 2014, 115. Péterváron az OGPU valóban hozott létre fiktív „monarchista sejteket”, melyek részben a „Tröszttel” párhuzamosan működtek, illetve annak befejezését követően is folytatták tevékenységüket.

betanított ügynökei hosszasan tárgyalták Arapov eurázsiai előadásának téziseit, a hozzászólások a bolsevikok utáni orosz állami, társadalmi berendezkedés egy-egy szeletét taglalták (pl. „osztályok nélküli szovjet monarchia a Romanov dinasztia uralma alatt”), külön bizottságot hoztak létre Arapov és Langovoj részvételével az ülésen elhangzottak határozatba öntésére.³⁵

A hasonló akciók sorában a szovjet kémelhárítás szempontjából a két legsikeresebb vállalkozás kétségtelenül Vaszilij Sulgin 1925-1926-os szovjetunióbeli útja, *valamint Marija Zaharczenko-Sulc* és férje, *Georgij Radkovics (Radkevics)* bevonása volt a „Tröszt” tevékenységébe. Sulgin a KOMÉ „védelme” alatt inkognitóban megfordult Kijevben, Leningrádban és Moszkvában. Visszatérését követően a „*Három főváros*” című művében egy olyan Oroszország képét tárta az emigráció elé, amely forr az alkotó energiáktól, ahol a szovjethatalom színpalái mögött egyre inkább visszatér a régi rend, a bolsevizmus ideológiájában már csupán a vezetők egy szűk köre hisz. Létezik ugyanakkor Oroszországban egy kiterjedt, földalatti szervezet, amely megfelelő időben képes lesz majd a hatalom átvételére, az emigráció feladata ennek a mozgalomnak a támogatása, a folyamatot ugyanakkor nem szabad türelmetlen, kalandor akciókkal siettetni. Sulgin készülő munkájának egyes fejezeteit „konspirációs okokból” előzetesen megküldte Jakusevnek (nehogy egy-egy óvatlan megjegyzéssel, rossz fogalmazással ártson a mozgalomnak), így a „*Három főváros*” első olvasói és egyben cenzorai az OGPU vezetői, Menszinszkij és Artuzov voltak, a Sulgin által az emigráció felé közvetített gondolatok pedig tökéletesen beleillettek a szovjet hírszerzés és kémelhárítás koncepciójába.³⁶

Marija Zaharczenko és Georgij Radkovics szovjetunióbeli ténykedése a „Tröszt” történetének egyik legfontosabb fejezetét képezi, ennek megértéséhez azonban néhány életrajzi vonatkozású megjegyzéssel kell kezdeni. Marija Zaharczenko a kombattáns amazon tipikus megtestesítője volt. Az első világháborúban, miután férje a fronton szerzett sebesülésébe belehalt, különleges uralkodói engedély alapján férje helyére lépett és az *Olga Nyikolajevna* nagyhercegnő nevét viselő huszárezred állományába került. A fronton nő létére számos katonai,

³⁵ PRJANYISNYIKOV 2004, „«Трест» и евразийцы” с. fejezet, „Затем Якушев захватил с собой в Москву берлинского представителя «Треста» Арапова...” kezdetű szöveghely.

³⁶ Erről részletesebben lásd: KOLONTÁRI 2018, 370–375.

felderítő vállalkozásban, rajtaütésben vett részt, egy akcióban maga is megsebesült. Haditetteiért négy kitüntetésben részesült és altisztté léptették elő. A polgárháborúban a déli fehér erőkhez csatlakozott, az itt folyó harcokban második férjét is elveszítette, ő maga ismét megsebesült és fagyási sérüléseket szenvedett. A Krím-félsziget kiürítését követően emigrációban élt.³⁷

Marija Zaharczenko az elsők között volt, akik csatlakoztak Alekszandr Kutjepov tábornok harci szervezetéhez, hamarosan a tábornok egyik legközelebbi bizalmasa lett. Kutjepov ideális célpontja volt a „Trösztnek”. Eddigre már komoly nimbusza volt az emigrációban, bátor, keménykezű katonának tartották, engesztelhetetlen ellenfele volt a szovjetrendszernek. Mivel aktivista beállítottsága miatt az óvatosabb Vrangellel fokozatosan elmélyültek ellentétei (amiben Jakusevék intrikáinak is komoly szerepe volt), átkerült Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe, ahol az „Oroszországgal kapcsolatos különleges rendeltetésű munkáért” felelt.³⁸ Teljesen járatlan volt azonban az illegális harc általa választott módszereiben és híján volt a kellő körültekintésnek is. A „Tröszt” nagyon hamar behálózta, már 1923 folyamán megállapodott Jakusevvel, hogy embezeit a KOMÉ által működtetett csatornákon fogja a Szovjetunióba juttatni, ami egyben azt is jelentette, hogy azok rögvest a GPU-OGPU hálózába futottak. Mindez a játszma új formáját tette lehetővé.

Marija Zaharczenko és harmadik férje, Georgij Radkovics 1923 őszén, Sulc házaspár néven, mint Kutjepov hivatalos megbízottjai érkeztek a Szovjetunióba (a konspiratív levelezésben „unokahúg” és „unokaöcs” fedőnéven is emlegették őket). A feladatuk az volt, hogy meggyőződjenek a „Tröszt” valóságos voltáról és lehetőségeiről, valamint megvessék az otthoni illegális monarchista mozgalom és Kutjepov harci szervezete közötti együttműködés alapjait. Zaharczenkóék moszkvai jelenléte új és a korábbiaknál bonyolultabb feladatot rótt a szovjet kémelhárításra. Innentől nem csak külföldön kellett elhítenni az emigrációval a „Tröszt” létezését, hanem hazai terepen kellett szimulálni a földalatti mozgalom tevékenységét, és ebbe oly módon bevonni Kutjepov küldötteit, hogy utóbbiak ne fogjanak

³⁷ Marija Zaharczenko életrajzi adatait lásd: GASZPARJAN 2008, 162-167.

³⁸ IOFFE 2007, „Врангель не являлся сторонником так называемого «активизма»...” kezdetű szöveghely

gyanút. Mindezt különböző lépések és fogások kombinációjával igyekeztek elérni. Tetézte a problémákat, hogy olyan személyekről volt szó, akik nem pusztán szemlélődni érkeztek, hanem az aktív harc hívei voltak, terrorcselekményeket, szabotázsakciókat is beleértve.

Rögtön a „Sulc-házaspár” megérkezését követően a KOMÉ vezetése egy levelet juttatott el Kutyepovhoz, melyben arra figyelmeztették, hogy természetesen az általa küldött személyeket mindig örömmel fogadják, de túl gyakran és túl nagy létszámban nem célszerű emigráns csoportokat a Szovjetunióba vezényelni, mert egyrészt nem tudnak mit kezdeni velük, másrészt a biztonságukról való gondoskodás túlságosan lekötne a KOMÉ kapacitásait. Egy másik levélben arról panaszkodtak, hogy Zaharcsenko és Radkovics milyen rossz benyomást tettek a KOMÉ vezetésére, és mennyire nincsenek felkészülve arra a munkára, amire kiszemelték őket. Politikailag teljesen képzetlenek, fogalmuk sincs az orosz monarchisták programjáról és a szovjet valóságról, még egy zöldfülű ifjúkommunista is leiskolázza őket.³⁹

Miután Zaharcsenkókat Moszkvában ellátták „hamis papírokkal”, Jakusev színlelt határozottsággal ismertette velük a játékszabályokat: *„Nálunk vasfegyelem uralkodik. Nem tűrünk semmiféle ellenkezést és kifogást. Rendkívül veszélyes környezetben dolgozunk, minden a szervezetségünkötől függ és attól, mennyire tudunk konspirálni. A programunk ismert: minden oroszok cárja, korlátlan uralkodói hatalom; a trónon – Nyikolaj Nyikolajevics. Semmiféle parlament, a föld uralkodói tulajdon. A hatalomváltás alapos előkészítése; semmilyen elhamarkodott döntés, csak biztosra megyünk.”*⁴⁰

Hogy Kutyepov emisszáriusainak energiáit lekössék, egy kereskedőpavilonban helyezték el őket a moszkvai központi piacon, ahol kiskereskedőnek álcázva látszólag fontos szerepet bíztak rájuk a „Tröszt” és a fehéremigráció, valamit a lengyel és észt diplomáciai képviselő közötti kapcsolattartásban. Ebben a pavilonban, „Sulc-házaspár” közvetítésével cseréltek gazdát a KOMÉ-nek szánt külföldi küldemények és a „Tröszt” által a fehéremigrációhoz, illetve a lengyel, finn és észt hírszerzéshez eljuttatni kívánt anyagok. Ezen kívül a fennmaradó időben Marija Zaharcsenkóék a külföldre irányuló küldemények rejtjelezését, valamint az onnan érkezők desiffrizását végezték.⁴¹ Joggal érezhették úgy, hogy egy kiterjedt és komoly szervezet

³⁹ GOLGYIN 2010, 343-344.

⁴⁰ GASZPARJAN 2008, 169.

⁴¹ PRJANYISNYIKOV 2004, „Первый поход четы Шульц” c. fejezet, „Якушев вручил

fontos alkotórészei. Hogy ebbéli vélekedésükben megerősítsék őket, az OGPU Külföldi Osztálya lehetővé tette számukra, hogy többször is „illegálisan” átlépjék a határt, a KOME vezetése pedig sokszor „különlegesen bizalmas információkat” küldött rajtuk keresztül Kutjepovhoz. Többek között Zaharcenkóra bízták, értesítse Kutjepovot, hogy a Vörös Hadsereg vezetői közül *Mihail Tuhacsevszkij* is kapcsolatban áll az összeesküvőkkel. A külföldi sajtóban és emigrációs berkekben innentől kezdtek egyre inkább „vörös Bonaparteként” emlegetni (rajta kívül több más, a Vörös Hadseregben szolgáló egykori cári tisztet, például *Borisz Szaposnyikovot*, vagy *Szergej Kamenyevet* is hírbe hozták a „Tröszttel”). Mindez azt a célt szolgálta, hogy az emigráció és a külföldi hírszerző szolgálatok szemében emeljék a „Tröszt” reputációját.⁴²

Mindenesetre, különösen a kezdeti időszakban, Kutjepov Moszkvába küldött bizalmasai a legnagyobb lelkesedéssel nyilatkoztak a „Trösztről”: *„A legkedvezőbb benyomásokat szereztük erről a csoportról: érződik nagyfokú összeforrottságuk és magabiztosságuk. Kétségtelen, hogy komoly lehetőségekkel rendelkeznek, kiterjedt külföldi kapcsolatrendszerük van, érződik határozottságuk a munkában és az a képességük, hogy betartsák a konspirációs szabályokat.”*⁴³ Olyan befolyásos szervezetként írták le a Közép-Oroszországi Monarchista Egyesületet, amellyel külföldi képviseltek egész sora keresi a kapcsolatot, jelentős anyagi erőforrásai vannak és soraiban a Vörös Hadsereg magas rangú parancsnokait tudhatja.⁴⁴

чете добротнo изготовленные документы...” kezdetű szöveghely.

⁴² Azt máig nem sikerült tisztázni, hogy Tuhacsevszkijt egyáltalán értesítették-e róla, hogy nevét az OGPU ilyen célokra használja fel. Néhány hónap múlva azonban a szovjet vezetés rájött, hogy nem szerencsés a teljes szovjet katonai vezetést kompromittálni és Artuzovot utasították, hogy Tuhacsevszkijt „vonja ki” a játékból. Innentől kezdtek terjeszteni, hogy a „Trösztön” belül a katonák között komoly nézeteltérések támadtak, melyek oda vezettek, hogy Tuhacsevszkij és köre eltávolodott a KOME vezetésétől. A külföldi sajtó azonban tovább cikkezett Tuhacsevszkij „szovjetellenes” beállítottságáról, „bonapartista hajlamairól”, majd ezek a spekulációk hírszerzési információ formájában visszajutottak Moszkvába, tovább vastagítva Tuhacsevszkij dossziéját. Mindez pedig 1937-ben végzetes szerepet játszott a marsall sorsában. MLECSIN 2011, 92-93.; GOLGYIN 2010, 344., 350.

⁴³ IOFFE 2007, „Супруги “Красноштановы”. Мария Владиславовна” с. fejezet „Из квартиры на Маросейке Опперпут перевез Захарченко и Радкевича в Малаховку...” kezdetű szöveghely.

⁴⁴ GASZPARJAN 2008, 171-172.

Marija Zaharcsenkóék nem sejtették, hogy egy, az OGPU által a fehéremigráció és a külföldi hírszerző szolgálatok ellen végrehajtott nagyszabású dezinformációs művelet részesei. Amint egyik életrajzírója fogalmaz, Zaharcsenkónak a szovjet rendszer iránt táplált gyűlöleténél csak az a haszon volt nagyobb, amelyet e nyughatatlan hölgy hajtott saját tudtán és akaratán kívül az OGPU-nak.⁴⁵

A „Tröszt” tevékenységének fontos részét képezte, hogy hamis információk és dokumentumok tömkelegével látta el az emigráció képviselőit és más országok hírszerzőit, ráadásul utóbbiak ezekért komoly összegeket fizettek. A művelet összehangolása érdekében már 1923 januárjában a Politikai Iroda döntése értelmében létrehozták a Dezinformációs Irodát (*Dezinformburo*), melyben a Központi Bizottság, a Külügyi Népbiztosság, a GPU/OGPU, a Forradalmi Katonatanács, valamint a Vörös Hadsereg törzsének Felderítő Osztálya képviseltették magukat. A hivatalközi szerv feladata volt, hogy a „külföldi államoknak a Szovjetunió kül- és belpolitikájával, fegyveres erőinek állapotával, védelmi intézkedéseivel kapcsolatban történő félrevezetésére irányuló munkát” koordinálja. Az iroda működési költségeit a külföldi szolgálatoktól az információkért cserébe kapott pénzből finanszírozták.⁴⁶ Komoly apparátus készítette a hamis külügyi dokumentumokat, jelentéseket, katonai térképeket, mozgósítási terveket, szervezeti szabályzatokat, fegyverzet leírását. Zaharcsenkóék például egy alkalommal a Moszkvai és Pétervári Katonai Körzetekben lévő páncélos alakulatok elhelyezkedésével kapcsolatos (természetesen hamis) információkat továbbítottak Kutjepovnak.⁴⁷ A külföldre eljuttatott dokumentumok megerősítették az emigráció és a külföldi titkosszolgálatok szemében, hogy a monarchista összeesküvés átszővi a szovjet intézményrendszert, emberei pedig a megbízalmasabb információkhoz is képesek hozzáférni. A „Tröszt” ily módon előbb az észet, a lengyel a finn, majd később a brit, japán és csehszlovák hírszerzéssel alakított ki „együttműködést”.

A dezinformációs művelet hatékonyságát nagyban megkönnyítette, hogy a szovjetek számos kettősügynökkel rendelkeztek a fenti országok hírszerző szolgálataiban, diplomáciai képviselőinél. Közülük a „Tröszt” kapcsán mindenekelőtt *Viktor Kijakovszkij (Steckiewicz)*

⁴⁵ DAMASZKIN 2009, 150.

⁴⁶ IRVR 2014, 106-107.

⁴⁷ GASZPARJAN 2008, 171.

és *Roman Birk* nevét kell megemlíteni. Kijakovszkij 1920-ban még a lengyel hírszerzés ügynöke volt Péterváron, a cseka letartóztatta, majd sikerült átállásra bírnia, így lett belőle a szovjet kémelhárítás munkatársa. Kijakovszkij nevéhez fűződik többek között Roman Birk, a moszkvai észt követség attaséjának beszerzése. A korábban a cári haderőben szolgáló Birk az észt vezérkar tisztjeként a katonai hírszerzést irányította a szovjet fővárosban, így személye különösen nagy nyereség volt a GPU számára. Ő lett az összekötő kapocs a KOMÉ, valamint a külföldi hírszerző szolgálatok között, rajta keresztül juttatták nyugatra a szovjet hatóságok által készített dezinformációs anyagokat, fontos szerepe volt a finn és észt határon lévő „ablakok” működtetésében, melyeken át Jakusev és mások „illegálisan” közlekedtek. Birk révén került kapcsolatba a „Tröszt” a lengyel és a brit hírszerzéssel. Birk 1924-től vezérkari beosztását megőrizve diplomáciai futárként dolgozott, saját és a revali lengyel katonai attasé futárpostájának tartalmát rendre megosztotta a szovjetekkel.⁴⁸

A „Tröszt” keretében végrehajtott akciók közül az egyik leglátványosabb és legösszetettebb művelet *Sidney Reilly* szovjet területre csábítása és ártalmatlanná tétele volt. Reillyt méltán tarthatjuk a kor egyik legkülönösebb figurájának, vérbeli kalandor volt, kiváló intellektussal rendelkezett, hét nyelvet beszélt kifogástalanul. Életének számos mozzanatát mindmáig homály fedi, ugyanakkor alakja köré már életében számos legenda szövődött. Az utókortól pedig megkapta a némileg túlzó „*kémek ásza*”, az „*évszázad kéme*” titulusokat. Születése és származása kapcsán is több változat kering a szakirodalomban. Az egyik, leginkább elfogadott verzió szerint 1873-ban vagy 1874-ben született Odesszában Sigmund (vagy Solomon) Rozenblum néven. Valamikor az 1890-es években az ifjú Rozenblum elhagyta Oroszországot, ahová már, mint Sidney George Reilly, a brit katonai hírszerzés beszerezett ügynöke tért vissza. 1897-1898-ban a szentpétervári brit nagykövetségen dolgozott. Ezt követően megfordult a Távol-Keleten, ahol a japánok számára is kémkedett (az általa megszerzett információkat a japán hadvezetés felhasználta hadműveletei megtervezéséhez az 1904-1905-ös orosz-japán háborúban). 1905 és 1914 között az oroszországi brit haditengerészeti attasé helyettese

⁴⁸ IRVR 2014, 129-130.; GOLGYIN 2010, 335.

volt. 1917 decemberében bukkant fel ismét a káoszba süllyedő Oroszországban. Feladatai közé tartozott, hogy igyekezzen megakadályozni Oroszország kilépését a háborúból, helyre kellett állítania a brit hírszerzés oroszországi hálózatát. Emellett szervezte a bolsevik-ellenes erőket, kimenekítette Kerenszkijt az országból, Murmanszktól Odesszáig és vissza beutazta az országot, de tárgyalt bolsevik vezetőkkel is, és Sidney Rellinszkij néven a pétervári cseka munkatársa részére kiállított igazolványa is volt.⁴⁹

Reilly legnagyobb szabású vállalkozása a polgárháború alatt azonban látványos kudarcba fulladt. Az akciót a *nagykövetek összehívéseként*, vagy *Lockhart-ügyként* szokták emlegetni a történeti szakirodalomban. A szervezkedésben – legalábbis a hivatalos szovjet verzió szerint – *Bruce Lockhart* brit misszióvezető mellett *Joseph Noulens* francia és *David Francis* amerikai nagykövetek vettek részt. A fennmaradt és eddig nyilvánosságra került dokumentumok alapján nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, hogy az eseményorból mi történt meg valójában és mi a csekisták fantáziájának szüleménye. Az kétségtelennek látszik, hogy 1918 nyarán Lockhart megbízásából Sidney Reilly a Moszkvában állomásozó lett lövészegységek parancsnokát, *Eduard Berzint* megpróbálta megvesztegetni, a források szerint 1.200.000 rubelt adott át neki és még további milliókat ígért, amennyiben a szovjet fővárosban alakulataival átveszi a hatalmat és letartóztatja a szovjet vezetőket (mindenekelőtt Lenint és Trockijt). Berzin – miután Dzerzsinszkijel egyeztetett az ügyben – színleg ráállt a dologra, Reillyvel több ízben is megvitatta az akció részleteit, valójában a pénz is és a Reillytől származó információk is a cseka vezetésénél kötöttek ki. A két, egymásnak feszülő hírszerzés játszóját a cseka nyerte, Lockhartot letartóztatták, halálra ítélték (végül a Londonban őrizetbe vett *Makszim Litvinov* ellenében kicserélték), Reillynek sikerült kerekednie (távollétében őrá is halálos ítéletet mondtak ki).⁵⁰

Reilly 1918 után még egy ideig az orosz-szovjet ügyek egyik legfontosabb szakértőjének számított a brit politikában, *Winston Churchill* közvetlen bizalmasa és tanácsadója lett. Többször felbukkant a fehé-

⁴⁹ SZAVCSENKO 2000, 290-292.

⁵⁰ Az akció részleteiről lásd: SZAVCSENKO 2000, 295-298.; IOFFE 2007, „Сидней Рейли” с. fejezet, „Он и некоторые другие иностранные представители вынашивали грандиозную цель...” kezdetű szöveghely.

rek által ellenőrzött orosz területeken. A polgárháborút követően aktívan együttműködött Borisz Szavinkovval. Ugyancsak komoly szerepe volt a vélhetően fehéremigráns berkekben készült, „Zinovjev-levélként” elhíresült dokumentum közzétételében.

Az OGPU Titkos Műveleti Igazgatóságán 1924 végétől kezdtek komolyan foglalkozni Sidney Reilly Oroszországba csábításának tervével. A többféle számításba vett változat közül végül az a döntés született, hogy ehhez a „Trösztöt” használják fel. Mivel a fiktív monarchista szervezet eddigre komoly reputációra tett szert a külföldi hírszerző szolgálatok körében, a bolsevikellenes küzdelmet élete legfontosabb küldetésének tartó Reilly érdeklődését nem volt nehéz felkelteni a „Tröszt” iránt. Ebben szerepet játszott az a körülmény is, hogy 1923-ban új vezetés került a *Secret Intelligence Service* élére, amely már egyre kevésbé alkalmazta Reillyt aktív műveletekben, amennyire lehetett, igyekeztek őt távol tartani a SIS akcióitól. Ő azonban égett a vágytól, hogy újfent az események központjába kerüljön. Ezért, amikor korábbi jó ismerőse, *Ernest Boyce* 1925 januárjában levélben számolt be neki a „Tröszt” létezéséről, és a földalatti monarchista mozgalomban rejlő perspektívákról, Reilly kapva kapott az ajánlaton. Boyce a brit hírszerzés finnországi és baltikumi rezidense volt, aki a Szovjetunió elleni hírszerzést is irányította Helsingforsból (Helsinki). Több más nyugati hírszerző mellett ő is meg volt győződve a „Tröszt” valószínűségéről, Boyce személye pedig elegendő garanciát jelentett Reillynek is.⁵¹ A sikerhez hozzájárult az a fokozatosság is, amellyel a szovjet kémelhárítás felépítette az akciót. Először Jakusev mintegy mellékesen megjegyezte Marija Zaharczenko előtt, hogy a „Tröszt” számára komoly nyereség lehetne a Reillyvel való együttműködés. Az „ötletmorzsát” aztán már Zaharczenko bontotta ki Boyce előtt, finnországi útjainak egyikén.⁵² A továbbiakat pedig Boyce intézte. (Természetesen sem ő, sem Zaharczenko nem tudták, hogy pusztán eszközök az OGPU által kitervelt akcióban.) Boyce előbb rávette Reillyt, hogy amerikai üzleti érdekeltségeit otthagya Európába utazzon és Párizsban találkozzon Alekszandr Kutjepov tábornokkal, majd onnan tovább induljon Finnországba a „Tröszt” vezetőivel való tárgyalásra.

⁵¹ RICHELSON 1995, 61-62.; VOLODARSKY 2015, 453-453.

⁵² GASZPARJAN 2008, 185.

Erre a szovjet határ közelében lévő kisvárosban, Viipuriban (ma Viborg – Oroszország) került sor. Mindezidáig ez teljesen kockázatmentes vállalkozásnak tűnhetett Reilly számára. A viipuri találkozón azonban Jakusev felvetette, jó lenne, ha Reilly Moszkvába tudna jönni a KOMÉ vezetőségi ülésére. Reilly elsöre elfoglaltságára hivatkozva visszautasította az ajánlatot, mondván legközelebb 2-3 hónap múlva lesz erre lehetősége. Jakusev erre hazardírozni kezdett, kifejtette, ha Reilly már ekkora utat megtett az Egyesült Államokból, meggondolatlanság volna megfutamodni. Másnap reggelre Leningrádban lehetnek, éjszaka tovább utazhatnak Moszkvába, harmadnapra pedig Reilly már vissza is térhet Finnországba. A KOMÉ nevében garantálta Reilly teljes biztonságát, aki a következő két nap alatt fontos megbeszéléseken vehet részt és teljes képet kaphat a szovjetunióbeli földalatti monarchista mozgalomról, annak méreteiről és lehetőségeiről.⁵³

Elindulása előtt Reilly levelet írt feleségének, melyben beszámolt tervezett utazásáról. Ebben közölte, hogy útját semmiféle kockázat nem fenyegeti, ha esetleg véletlenül mégis a bolsevikok kezére kerül, akkor sem fogják tudni, hogy kicsoda is ő valójában, és „*új barátai elég hatalmasok ahhoz, hogy azonnali szabadon bocsátását elérjék*”.⁵⁴ A levél tartalma arról tanúskodik, hogy Reilly tökéletesen bedőlt Jakusevék alakításának és a minimális óvatosságról is megfeledkezett. Leningrádban Jakusev bemutatta Reillyt a KOMÉ két „vezetőségi tagjának”, „Sztarovnak” és „Scsukinnak”. A két név valójában a Kémelhárítási Osztály munkatársait, Artuzov közvetlen helyettesét, *Vlagyimir Sztirnyét* és *Grigorij Szirojozskint* takarta. Előbbi hamarosan Reilly kihallgatója lesz a Lubjankán, utóbbi pedig gyilkosainak egyike.⁵⁵ Innentől kezdve tehát Reillyt szorosan őrizték, a szervezett ügynökökön túl megjelentek mellette az OGPU operatív munkatársai is. A KOMÉ Politikai Tanácsával való színlelt megbeszélésre egy Moszkvához közeli nyaralóban került sor. Ezen Jakusev, Potapov és Oppperput-Sztaunyc mellett az OGPU emberei vettek részt. Itt Reilly mindenekelőtt azt

⁵³ GASZPARJAN 2008, 186.; GOLGYIN 2010, 360.

⁵⁴ RICHELSON 1995, 62.

⁵⁵ VOLODARSKY 2015, 454. Vannak szakirodalmi munkák, melyek szerint Scsukin személye mögött a kémelhárítás másik munkatársa, *Szergej Puzickij* rejtőzött. SZIMBIRCEV 2008, „Дело Сиднея Рейли” c. fejezet, „Под именем Щукина скрывался сотрудник КРО ГПУ Пузицкий...” kezdetű szöveghely.

szorgalmazta, hogy a „Tröszt” igyekezzen bejuttatni embereit a Komintern soraiba és információkat szerezni a szervezet működéséről, mondván ezekért az információkért a nyugati hírszerző szolgálatok jól fizetnek. Vérébeli kalandorként sajátos javaslattal állt elő a „Tröszt” finanszírozására. Szerinte a nyugati országok egy ilyen vállalkozásra már nem hajlandók nagyobb összegeket áldozni, viszont a szovjet múzeumokból lopott műkincsek értékesítésével szépen kereshetne a mozgalom. Még külön listát is készített tárgyalópartnereinek a műalkotásokról: reneszánsz festők, holland, francia mesterek művei, 18-19. századi miniatúrák, antik pénzérmék, díszes veretű aranypénzek. Azt is megígérte, amennyiben Jakusevnek sikerülne eljutni Angliába, akkor bemutatja Churchillnek. A nap végére azonban a színjáték véget ért. Reillyt közvetlenül azelőtt vették őrizetbe, hogy visszaindult volna Leningrádba. A Lubjankára szállították, ahol az OGPU börtönének 73. számú foglya lett.⁵⁶

A szovjet kémelhárítás még azt is megoldotta, hogy Reilly letartóztatása ne vezessen a „Tröszt” bukásához. Ennek érdekében színlelt fegyveres incidenst rendeztek a finn határnál a szovjet oldalon, azon a helyen és abban az időpontban, ahol és amikor Reillynek át kellett volna lépni a határt visszafelé. Így a határ túloldalán őt várók láthaták, amint egy szovjet járőr tűzpárbajba keveredik a határon átjutni szándékozókkal, és hármat közülük lelőnek. A másnapi szovjet újságokban pedig rövid híradás jelent meg arról, hogy Sidney Reilly tiltott határátlépés során tűzharcba keveredett a határőrökkel és a helyszínen életét vesztette.⁵⁷ A művelet tökéletesen sikerült, mind az emigrációval, mind a nyugati országok hírszerző szolgálataival sikerült elhíttetni, hogy Reilly halála csupán a szerencsétlen véletlen műve, a KOMINT-t nem fenyegeti veszély. Vaszilij Sulgin korábban már említett, a „Tröszt” (valójában az OGPU) által szervezett szovjetunióbeli útja és szerencsés visszatérése az emigrációba szintén ezt a célt szolgálta.

⁵⁶ GASZPARJAN 2008, 187.; GOLGYIN 2010, 361.

⁵⁷ IRVR 2014, 121-122. A Reillyt a határon átkísérő, az „ablak” működtetése miatt a nyugati hírszerzés számára is jól ismert finn származású OGPU ügynökről, *Toivo Vähäröl* pedig azt terjesztették, hogy hazaárulásért agyonlőtték. Valójában új személyazonosságot kapott, életének hátralévő részét Ivan Petrovként élte le, egészen 1984-ben bekövetkezett haláláig.

Miközben a nyugati sajtóban is sorra jelentek meg a Reilly haláláról szóló híradások, ő maga még életben volt, és folyt a kihallgatása a Lubjankán. Kezdetben teljesen megtagadta az együttműködést kihallgatóival, abban bízott, hogy a brit hírszerzés és személyesen W. Churchill mindent el fognak majd követni kiszabadítása érdekében, és ennek eredményeként végül majd kiutasítják az országból, mint annak idején Bruce Lockhartot. A szovjetek azonban nem szándékoztak kiengedni a kezükből Reillyt, hogy ellenállását megtörjék, pszichológiai nyomás alá helyezték. Egyrészt megmutatták neki a haláláról szóló hivatalos közleményt a sajtóban, amiből Reilly megértette, hogy a külvilág számára ő már halott ember. Másrészt az ellene 1918-ban meghozott halálos ítéletre hivatkozva többször is eljátszották vele, hogy a kivégzésére viszik, várokoztatták a kivégzőosztag előtt, majd közölték vele, hogy a végrehajtást átmenetileg elhalasztják. Végül ráállt az együttműködésre, részletesen beszámolt korábbi tevékenységéről, a SIS-hez fűződő kapcsolatáról. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy a Reilly által kiadott információk mennyire tartalmaztak új, használható elemeket, mennyire csak a kihallgatói által már korábban is ismert információkat osztotta meg velük az egykori „szuperkém”, néhány olyan megjegyzéssel kiegészítve, miszerint a „Tröszttel” kapcsolatos tevékenysége során meggyőződött a szovjethatalom stabilitásáról és az ellene való küzdelem minden formájának kilátástalanságáról, valamint október 30-án Dzerzsinszkijhez írt levelében kifejezte együttműködési szándékát a szovjet kémelhárítással.⁵⁸ A fenti mozzanathoz érdekesebb, hogy Reilly titokban naplót vezetett, apró papírfecnikre, cigarettapapírra jegyezte fel kihallgatásának eseményeit, ezeket pedig cellájában rejtette el (a feljegyzéseket halála után találták meg, a cella átkutatása során). Valószínűleg nem adta fel még teljesen a kiszabadulás reményét, bár utolsó, november 4-én kelt feljegyzése ennek az ellenkezőjéről tanúskodik: *„Nagyon gyenge vagyok. Délelőtt 11 órakor rendelnek kihallgatásra. Sztirnye elnézést kér. Barátságos hangvétel. 5-ig munka, majd ebéd. Aztán utazás és séta. Hajnali kettőig munka. Alvás Veronánál nélkül. Sztirnye odaadta aláírásra az előző jegyzőkönyvet. A Scotland Yarddal kezdtük. Belenyugodtam halálomba – komoly fejleményeket látok magam előtt.”*⁵⁹ A szakirodalomban elterjedt változat szerint Reilly kivégzéséről a döntést személyesen Sztálin hozta meg. Miután halálhíre már

⁵⁸ GOLGYIN 2010, 361-362.

⁵⁹ Idézi: GASZPARJAN 2008, 196.

bejárta a világot, és miután az OGPU vezetése arra a következtetésre jutott, hogy Reillyből már minden információt kiszedtek, amit lehetett, úgy ítélték meg, felesleges és kockázatos éleiben tartani, hiszen ez esetleg kiszivároghat és diplomáciai bonyodalmakhoz vezethet. November 5-én este a 73. számú foglyot egy Moszkva környéki erdős részre vitték sétálni (ez korábban is rendszeres gyakorlat volt, hogy kihallgatásai során némi kikapcsolódást biztosítsanak neki), a séta során pedig az őt kísérő őrök egyike hátulról lelőtte, majd, mivel pulzusa még vert, a földön fekvő férfit mellbe lötték. Reilly holttestét a Lubjanka belső börtönének sétálóudvarán ásták el.⁶⁰

1926-1927-re az OGPU vezetése arra a következtetésre jutott, hogy a „Trösztből” mindent kihoztak, ami lehetséges volt, ideje lezárni a műveletet. Bár hírszerzési, kémelhárítási szempontból kétségkívül eredményes volt az akció, de politikai vonatkozásban egy adott szinten túl kontraproduktívvá válhatott, gátolva a szovjet állam külkapcsolatainak kiépítését, hiszen nyilvánvalóan a külső országok politikusai közül senki nem törekszik a szovjet rendszerrel való kapcsolatok fejlesztésére, ha meg van róla győződve, hogy annak napjai meg vannak számlálva. Másrészt az emigráció felé hosszú távon egyre nehezebbnek bizonyult egy olyan földalatti szervezet legendájának fenntartása, amelynek emberei szabadon közlekednek az országok között, amely állítólag a politikai vezetéstől kezdve a hadseregig mindenütt jelen van, mégis látványosan nem csinál semmit, és erre igyekszik rávenni az emigrációt is.

Különösen Alekszandr Kutjepov tábornok és köre követelte egyre hangosabban a KOMÉ vezetésétől az aktív cselekvésre való átterést. Kutjepov mindenekelőtt a bolsevik vezetők elleni terrorcselekményektől remélte a rendszer megdöntését. Érvelése szerint miként a cári Oroszország bukásában komoly szerepe volt az eszer merényleteknek, úgy a bolsevik vezetők kiiktatásával is hasonló eredményt lehet elérni: *„A terror detonációhoz vezet Oroszországban”*.⁶¹ A KOMÉ „vezetőinek” egyre gyakrabban kellett megvitatniuk Kutjepovék sokszor fantasztikusabbnál fantasztikusabb elképzeléseit a bolsevik rend-

⁶⁰ GOLGYIN 2010, 362.; GASZPARJAN 2008, 196-197.

⁶¹ VOJCEHOVSZKIJ é.n. 28. (az elektronikus változatban) *„Это сопротивление террору столкнулось с непреклонным желанием Кутепова к нему прибегнуть...”* kezdetű szöveghely.

szer megdöntéséről. Az egyik szerint, például a moszkvai Nagyszínházban összeülő szovjetkongresszus küldöttjei ellen mérges gázt vetnének be, miközben egy 200 főből álló (erre előzetesen felkészített és Moszkvába szállított) tisztí különítmény elfoglalja a Kreml épület-együttesét. Az ügy részleteit Párizsban tárgyalta meg Kutyepov Marija Zaharcsenkóval és Alekszandr Gucskovval (az Ideiglenes Kormány volt hadügyminiszterével, aki ez esetben az akció költségeit finanszírozta volna.) A „Tröszt” külön szakértőt küldött a francia fővárosba (a vegyvédelmi katonai akadémia egy hallgatóját), aki elsősorban a mérges gázzal kapcsolatos információkra volt kíváncsi. Végül a KOMÉ vezetése, Jakusev és Potapov határozottan megtiltották Kutyepovnak, hogy érdemben hozzáfogjon az akció megtervezéséhez.⁶² A bolsevikok elleni harc aktív formáitól való elzárkózás „szakadáshoz vezetett” a „Trösztön” belül. Kutyepov Moszkvába küldött emberei, Marija Zaharcsenko és férje, Radkovics, akik fokozatosan kiábrándultak Jakusevből, inkább a fiatalabb, energikusabb Alekszandr Opperput-Sztaunycot szerették volna a KOMÉ élén látni. Annak érdekében, hogy a fenti személyek ne hogy végképp kicsússzanak az ellenőrzés alól, az OGPU Kémelhárítási Osztályán elhatározták egy „belső ellenzék” létrehozását a „Tröszt” soraiban, amely a terrorcselekményeket be kívánta emelni a mozgalom eszköztárába. A csoport élére Opperput-Sztaunycot és Marija Zaharcsenkót állították. Ugyanakkor Jakusev levélben figyelmeztette az emigrációt, hogy Opperput-Sztaunyc az utóbbi időben az OGPU figyelmének központjába került, házkutatást tartottak nála, kihallgatták, külföldi kapcsolatai iránt érdeklődtek, úgyhogy a „Trösztnek” komoly biztonsági intézkedéseket kell tenni az esetleges lebukások elkerülése érdekében.⁶³ A kombinációt természetesen a Kémelhárítási Osztályon dolgozták ki, ahol úgy gondolták Opperput-Sztaunyc, mint az OGPU ügynöke ily módon szemmel tarthatja Kutyepov nyughatatlan embereit Moszkvában, Jakusev levele viszont elriaszthatja az emigráció radikálisabb köreit egy olyan csoporttal való szorosabb együttműködéstől, melynek vezetője az OGPU megfigyelése alatt áll.

A „Tröszt” lezárása előtt a szovjetek még egy fontos feladatot meg kívántak oldani a művelet keretein belül: Alekszandr Kutyepov tábornokot szerették volna szovjet földre csalni, ahol nyilván ugyanolyan

⁶² IRVR 2014, 123.

⁶³ GOLGYIN 2010, 365-367.

sors várt volna rá, mint Borisz Szavinkovra vagy Sidney Reillyre. A tábornok azonban, akit teljes joggal lehet könnyelműséggel, a körültekintés hiányával vádolni, akit Vrangel és Gyenyikin is többször figyelmeztettek a „Tröszttel” való együttműködés veszélyeire, ezen a téren óvatosnak mutatkozott és nem állt kötélnek. Finnországba hajlandó volt elutazni a KOMÉ vezetőivel való találkozókra, de következetesen visszautasította a Moszkvába történő meghívásokat.⁶⁴ Az utolsó megbeszélésre 1927 márciusában került sor Teriokiban. Az OGPU vezetése Nyikolaj Potapov tábornokot, a „Tröszt” katonai szekciójának vezetőjét küldte Finnországba. Feladata az volt, hogy Kutjepovval, mint az orosz haderő leendő főparancsnokával „tárgyalja meg a hatalomátvétel katonai kérdéseit”. A katonai akció időpontját helyezze a távoli jövőbe, eközben igyekezzen megtudni, milyen személyi és anyagi erőforrásokkal rendelkezik Kutjepov.⁶⁵ Kutjepov azonban a megbeszélésen határozottan követelte az aktív cselekvésre történő azonnali áttérést, kisebb terrorcsapatok azonnali bejuttatását szovjet területre. Potapov a „Tröszt” anyagi nehézségeire hivatkozott, de megígérte, hogy a kérdést a KOMÉ Politikai Tanácsa elé terjeszti. A kérdésben Kutjepov levelet intézett Jakusevhez is: *„Most rögtön lehetővé kell tenni az aktív cselekvésre való áttérést, ennek előkészítésére akciócsoportot kell létrehozni, élén Oppertal. Pénzt fognak nekem adni az aktív munkára.”*⁶⁶

Nyilvánvalóvá vált, hogy a „Tröszt” nem tartható fenn tovább. Az OGPU vezetésében a művelet lezárására a lehetséges következmények figyelembevételével több kombinációt is számításba vettek. Az egyik szerint a szovjet elhárítás a „Tröszt” nyomára bukkan és felgöngyölíti a szervezetet. Ennél a verziónál azonban két nehézséggel kellett szembenézni. Az egyik, hogy az emigráció radikális irányzatai végképp kicsúsznak az ellenőrzés alól, ami a terrorveszély fokozódásához vezethet. A másik kérdés az volt, mi legyen ez esetben a KOMÉ tagjaival (az OGPU ügynökeivel), akiknek legalább egy részét, de vezetőket mindenképpen le kellett volna tartóztatni és elítélni (többségüket halálra). Túl sokan voltak azonban ahhoz, hogy Toivo Vähä esetehez hasonlóan mindegyiküknek különösebb feltűnés nélkül új nevet

⁶⁴ GASZPARJAN 2008, 180.

⁶⁵ PRJANYISNYIKOV 2004, „«Трест» перезрел” c. fejezet, „Совещание Кутепова с военными представителями «Треста»...” kezdetű szöveghegy.

⁶⁶ GOLGYIN 2010, 374-375.

és személyazonosságot kreáljanak (a szakirodalomban meglehetősen eltérő adatokkal találkozhatunk a műveletben részt vevők számával kapcsolatban, a becslések 400 és 5000 fő között mozognak⁶⁷). Ezért inkább másik megoldást választottak, ami alkalmasnak látszott arra, hogy az ellentáborban tovább fokozza a bizonytalanságot, még jobban elmélyítse az egyes csoportok közötti ellentéteket.

A „Tröszt” lezárását romantikus kémfilmek forgatókönyvében sem írhatták meg volna jobban. A Kutjepov által Moszkvába küldött Sulc-házaspár női tagja, Marija Zaharcsenko és az ellenőrzésükre az OGPU által melléjük állított Alekszandr Opperput-Sztaunyc között szerelmi viszony alakult ki. 1927 áprilisában Opperput egy őszinte pillanatában töredelmesen bevallotta szerelmének, hogy a „Tröszt” nem más, mint csekista misztifikáció, ő is, valamint Jakusev és Potapov is az OGPU ügynökei. Ezt követően Opperput, Zaharcsenko, Radkovics és Kutjepov még két embere a következő napokban különböző irányokban gyorsan elhagyták a Szovjetuniót. Finnországban Opperput a finn, majd a brit hírszerzésnek feltárta, hogy a Közép-Oroszországi Monarchista Egyesületet valójában a szovjet kémelhárítás hozta létre és működtette. Vallomásának számos részlete hamarosan a külföldi sajtóban is megjelent: *„1927. április 13-án éjszaka én, Eduard Opperput, 1922-től Sztaunyc néven moszkvai lakos, ugyanettől az időtől az OGPU Kémelhárítási Osztályának titkosügynöke, megszöktem Oroszországból, hogy leleplezzem a GPU módszereit és ezzel, amennyire lehet, az orosz ügy hasznára legyek...”*⁶⁸

A témával foglalkozó történészek máig nem tudnak egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy Opperput szökése és a „Tröszt” leleplezése valóban árulás volt, vagy pedig az OGPU részéről tudatosan megtervezett lezárása az akciónak. Ő maga, mielőtt megszökött, egy leningrádi konspiratív lakásban levelet hagyott hátra, melyben 125.000 dollárt kért az OGPU vezetésétől hallgatásáért cserébe.⁶⁹ Mindenesetre a szökést követően az OGPU hozzáfogott a szálak elvarrásához. Néhány nappal a történetek után a szovjet lapok arról adtak hírt, hogy a hatóságok ellenforradalmi kémbandát lepleztek le szovjet területen,

⁶⁷ GOLGYIN 2010, 389.

⁶⁸ PRJANYISNYIKOV 2004, „Бумаги Опперпута” с. fejezet, „Ночью 13 апреля я, Эдуард Опперпут...” kezdetű szöveghegy.

⁶⁹ IOFFE 2007, „* * *” című fejezet [sic – K. A.], „А в Ленинграде на конспиративной квартире оказалась другая опперпутковская записка...” kezdetű szöveghegy.

melynek szálai Kutjepov tábornokig és Nyikolaj Nyikolajevics nagyhercegig vezettek. Neveket természetesen nem említettek.⁷⁰

Ezzel párhuzamosan az OGPU Kémelhárítási Osztálya a KOMÉ vezetőin keresztül tovább folytatta dezinformációs műveletét az emigráció és a külföldi hírszerző szolgálatok ellen. Alekszandr Jakusev a moszkvai lengyel katonai attasé segítségével üzenetet juttatott el Kutjepov tábornokhoz, melyben értesítette őt, hogy Oppperput a „Tröszt” soraiba befurakodott csekista provokátornak bizonyult, akit a GPU a monarchista mozgalom szétverésével bízott meg. Miután lelepleződött, Finnországba menekült. *„Itt megkezdődtek a letartóztatások, illegálitásba vonulunk”*.⁷¹ Nyikolaj Potapov tábornok hosszú levelet írt Kutjepovnak, melyben részletesen beszámolt neki a kialakult helyzetéről: *„a veszteségeket egyelőre nem lehet felmérni”*. Véleménye szerint a KOMÉ vezetése ott követett el hibát, amikor az Oppperputtal kapcsolatos információk birtokába jutott és nem kapcsolta le rögtön őt, hanem hosszas vizsgálatba fogott, ami lehetőséget adott neki a szökésre. Ugyancsak komoly gondnak nevezte, hogy Zaharcsenko láthatóan teljesen Oppperput hatása alá került. Kutjepovéknak – Potapov szerint – mindent meg kell tenniük, hogy kivonják őt az áruló befolyása alól. Arról még Jakusev értesítette Kutjepovot, hogy a „Tröszt” vezetése elrendelte Oppperput likvidálását. *„Táviratunkból számodra már ismert vezetőségünk határozata vele kapcsolatban, ezt feltétlenül végre kell hajtani”* – tette hozzá Potapov.⁷² Vagyis Jakusev és Potapov a KOMÉ-t továbbra is olyan, ténylegesen működő, cselekvőképes illegális szervezetnek igyekeztek láttatni, amely bár érzékeny veszteséget szenvedett, de minden esélye megvan arra, hogy úrrá legyen a nehézségeken. Mindez teljes zavarodottsághoz vezetett az emigrációban. Akik korábban a „Trösztöt” csekista provokációnak tartották (mint pl. Vrangel és Gyenyikin), azok beigazolva látták sejtésüket. Azok, akik kapcsolatban álltak a szervezettel, bíztak benne, kétségbeesetten próbálták magyarázatot keresni a történetekre. Az emigráció egyes csoportjai között felerősödött a kölcsönös bizalmatlanság, de a legnehezebben azt tudták feldolgozni, hogy szegényebbek lettek egy illúzióval, a bolsevik rezsim közeli bukásához fűződő reményeik összeomlottak.

⁷⁰ PRJANYISNYIKOV 2004, „Саморазоблачение «Треста»” c. fejezet, „21 апреля 1927 года в советских газетах...” kezdetű szöveghely.

⁷¹ GOLGYIN 2010, 383.

⁷² GOLGYIN 2010, 523.

Epilógus. A történet szereplőinek utóélete nem kevésbé kalandos, abszurd vagy éppen tragikus. Az immár a KOMÉ gyámkodásától megszabadult Alekszandr Kutjepov nem sokat tanult az esetből, most már a revansvágy is fűtötte, továbbra is a terrort tartotta a bolsevik hatalom megdöntésére alkalmas kegyetlen eszköznek. Létrehozta a „Nemzeti Terroristák Szövetségét”, innentől kezdve saját csatornáin keresztül igyekezett ügynökeit, kis akciócsoportokat szovjet területre juttatni, hogy ott különböző merényleteket hajtsanak végre. Az első diverzáns csoport tagjai között ott találjuk Marija Zaharcsenkót és Opperput-Sztaunycot. Utóbbi esetében megint csak nem világos, hogy az akcióban való részvétellel az emigráció szemében kívánta magát rehabilitálni, vagy az OGPU ügynökeként és provokátoraként szemmel tartani a csoportot, visszajutni szovjet területre. Zaharcsenkóék az OGPU egyik moszkvai kollégiumának felrobbantását tervezték, a merénylet azonban nem sikerült, az elhelyezett robbanóanyagot időben felfedezték. A kudarc után a menekülő elkövetők Szmolenszk térségében tűzharcba keveredtek az őket üldöző csekistákkal. Marija Zaharcsenko és társa, Petersz-Voznyeszenszkij, hogy a fogságba esést elkerüljék, agyonlőtték magukat (más verziók szerint lelőtték őket). Opperput-Sztaunycot, az OGPU hivatalos közlése szerint megölték a tűzpárbajban (bizonyosat nem tudhatunk az esetről, vele kapcsolatban makacsul tartja magát a legenda, hogy valójában más személyazonossággal tovább szolgált a szovjet titkosszolgálatnál).⁷³

Tragikusan alakult Alekszandr Pavlovics Kutjepov tábornok sorsa is. A „Tröszt” lezárása természetesen nem jelentette azt, hogy az OGPU felhagyott volna az emigráció elleni akciókkal. A tábornok továbbra is egyik kiemelt célpontja volt ezeknek. Vrangel halála után 1928-ban ő került a Vrangel által létrehozott, az orosz katonai emigráció jelentős részét tömörítő Orosz Összkatonai Szövetség (*Russzkij Obscsevoincszkij Szozuz – ROVSZ*) élére. Párizsi otthonában volt tisztjei, a ROVSZ tagjai igyekeztek önkéntes alapon valamelyest gondoskodni a biztonságáról. Kutjepov 1930. január 26-án délelőtt egy találkozóra

⁷³ IOFFE 2007, „Смертельный финал” c. fejezet, „В июне 1927 г. Кутеповым был создан «Союз национальных террористов»..” kezdetű szöveg hely; GASZPARJAN 2008, 207-225.; VESZTNYIK ROVSZ 2003, Zaharcsenko-Sulc, Marija Vlagyiszlavovna. Vesztnyik ROVSZ 2003/6-7. sz. <http://belrussia.ru/page-id-1673.html> „3А РОССИИО!” kezdetű szöveg hely

indult otthonról. További sorsa ismeretlen, a vele történekről részleteikben eltérő verziók láttak napvilágot. Az biztos, hogy Párizsban a nyílt utcán az OGPU ügynökei rabolták el, az is biztos, hogy Kutjepov nem élte túl az akciót. Egyes változatok szerint már a támadás során életét vesztette, amikor kloroformmal vagy morfiummal megpróbálták elkábítani, más verziók szerint az őt a Szovjetunióba szállító hajó fedélzetén kapott szívrohamot.⁷⁴

A „Tröszt” irányítói és résztvevői közül, akár a beszervezett ügynököket, akár a cseka, OGPU operatív munkatársait nézzük, ugyancsak keveseknek adatott meg, hogy „ágyban, párnák közt” szenderüljenek jobblétre. A még 1926-ban elhunyt Andrej Zajoncskovszkij tábornokon kívül az ismertebbek közül ez mindössze Nyikolaj Potapovnak, Alekszandr Langovojnak, valamint a már említett Toivo Vähänek jutott osztályrészül. A „Tröszt” kulcsfigurája, Alekszandr Jakusev visszatért a Közlekedésügyi Népbiztosságra. 1934-ben letartóztatták és 10 év kényszermunkára ítélték. 1937-ben a munkatáborban halt meg. A művelet kidolgozói és irányítói közül Feliksz Dzerzsinszkij még 1926-ban, Vjacseszlav Menzsinszkij 1934-ben hunyt el. A többieket, Mihail Trilisszert, az OGPU Külföldi Osztályának vezetőjét, Artur Artuzovot a Titkos Műveleti Igazgatóság, majd a Kémelhárítási Osztály irányítóját, valamint beosztottjait, Vlagyimir Sztirnyét, Roman Piljart és Grigorij Szirojzskint, Roman Birket 1937–1940 folyamán letartóztatták és agyonlőtték.

Felhasznált irodalom

ABINJAKIN 2006 = ABINJAKIN, R. M.: Genyeral-ot-infanterii A. P. Kutjepov. In: Krjucsinyin, A. Sz. (szerk.): *Beloje dvizsenyije. Isztoricseszkiye portreti*. Asztrel, Moszkva, 2006.

BEBESI 2016 = BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból*. Publikon, Pécs, 2016.

DAMASZKIN 2009 = DAMASZKIN, I. A.: *100 velikih razvedcsikov*. Moszkva, Vecse, 2009.

<http://book-online.com.ua/read.php?book=1093&page=150>

⁷⁴ ABINJAKIN 2006, 344-345.

DUNAJEVA [é.n.] = DUNAJEVA, A.: „*Za Goszpodom Kresztonoszcem nyelzja idtyi bez kreszta*”. V. F. Dzsunkovszkij v Szovjetszkij Rosszii. <https://anadun.livejournal.com/855.html>

GASZPARJAN 2008 = GASZPARJAN, A. Sz.: *Operacija „Treszt”*. Szovjetszkaja razvedka protyiv russzkoj emigracii. 1921–1937. Moszkva, „Vecse”, 2008.

GOLGYIN 2010 = GOLGYIN, V. I.: *Rosszijszkaja vojennaja emigracija i szovjetszkije szpecszluzsbi v 20-ie godi XX veka*. Szanktpetyerburg–Arhangelszk, „Szolti”–„Poltorak”, 2010.

IOFFE 1998 = IOFFE, G. Z.: Szmertyelnaja igra. Operacija „Treszt”. *Nauka i szizny* 1998/3. <https://www.nkj.ru/archive/articles/10389/>
IOFFE 2007 = IOFFE, G. Z.: „Treszt”. Legendi i fakti. *Novij Zsurnal*, 2007/249.

http://www.nnre.ru/istorija/_trest_legendy_i_fakty/p7.php

IRVR 2014 = *Isztorija Rosszijszkij vnyesnyej razvedki*. Ocserki. 2. köt. Primakov, Je. M. (főszerk.) Moszkva, „Mezsdunarodnije otnosenyija”, 2014.

KOLONTÁRI 2012 = KOLONTÁRI Attila: Az eurázsiai eszme az orosz emigráció politikai gondolkodásában. *Acta Scientiarum Socialium*, Kaposvár, Kaposvári Egyetem, 2012/36.

KOLONTÁRI 2018 = KOLONTÁRI Attila: Vaszilij Vitaljevics Sulgin útja a Szovjetunióban (1925–1926). In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Babesi György 60 éves*. Pécs, MOSZT, 2018.

LENCSEVSZKIJ 2017 = LENCSEVSZKIJ, Ju.: *Artur Artuzov – Asz razvedki i kontr-spionazsa*. Moszkva, Algoritm, 2017.

MLECSIN 2011 = MLECSIN, L.: *Isztorija vnyesnyej razvedki. Karieri i szugybi*. Moszkva, Centrpoligraf, 2011.

PRJANYISNYIKOV 2004 = PRJANYISNYIKOV, B. V.: *Nyezrimaja pautyina. OGPU–NKVD protyiv beloj emigracii*. Moszkva, Jauza. 2004. <https://coollib.com/b/311081-boris-vitalevich-pryanishnikov-nezrimaya-pautina-ogpu-nkvd-protiv-beloy-emigratsii>

RICHELSON 1995 = RICHELSON, J. T.: *A Century of Spies. Intelligence in Twentieth Century*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1995.

SZAVCSENKO 2000 = SZAVCSENKO, V. A.: *Avanturisztii grazhdanszkoi vojni: isztoricseszkoje rasszedovanyije*. Moszkva, ASZT, 2000.

SZIMBIRCEV 2008 = SZIMBIRCEV, I.: *Szpecszluzsbi pervih let SZSZSZR 1923–1939*. Na putyi k bolsomu tyerroru. 2008. 128. (<https://play.google.com/books/reader?id=Deel--2Nyd4C&pg=GBS.RA4-PA1927>)

SZJOMKIN 2002 = SZJOMKIN, A. N.: „Zacsiszlity za VCSK vpregy do oszobogo raszporjzsenyija”. *Otyecsesztvennije arhivi*, 2002/5. <http://portal.rusarchives.ru/publication/djunk.shtml>

VESZTNYIK ROVSZ 2003 = Zaharcsenko-Sulc, Marija Vlagyiszlavovna. *Vesztnyik ROVSZ* 2003/6-7. sz.

<http://belrussia.ru/page-id-1673.html>

VOJCEHOVSZKIJ [é.n.] = VOJCEHOVSZKIJ, Sz. L.: *Treszt. (voszpominyaniya i dokumenti)*. https://www.rulit.me/books/trest-vospominyaniya-i-dokumenty-read-52842-1.html#section_1

VOLODARSKY 2015 = VOLODARSKY, B.: *Stalin's Agent: The Life and Death of Alexander Orlov*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

Életrajzi adatokhoz használt honlapok

Az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának honlapja – https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11594703@SD_Employee

Almanah „Rosszija XX vek”. *Arhiv Alekszandra Jakovleva* – <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio>

Oficeri Russzkoj imperatorszkoj armii – <http://ria1914.info/index>

SZOLNOKI NIKOLETTA

A TROCKIJ-GYILKOSSÁG

Az októberi forradalom „második embere”, Lev Trockij, aki Lenin után az egyik legtekintélyesebb bolsevik vezető volt, a hatalomátvétel után tíz évvel gyakorlatilag számkivetett emberré vált. Életének utolsó éveit az ehhez vezető út megértésének szentelte, miközben családtagjai, barátai és ismerősei lassan eltűntek mellőle.¹ Honnan érkezett ez a fiatalember, aki korát meghazudtoló műveltséggel és ékeszólással rendelkezett, s akinek – mint a bolsevik forradalom egyik legellentmondásosabb alakja – életét és politikai tevékenységét végig követték mind a túlzó magasztalások, mind az ellene irányuló túlfűtött gyűlölet.

Lev Davidovics Trockij – eredeti nevén Bronstein – 1879. november 7-én látta meg a napvilágot Ukrajnában, a Herszoni kormányzóság jelizavetgradi járásának kis falujában, Janovkában. Édesapja zsidó származású, de vallását nem gyakorló jómódú földbérlo volt. Lev Davidovics kilenc éves koráig ki sem tette a lábát szülőfalujából. Életének első nagy fordulatát az 1888-as esztendő jelentette, amikor szülei Odesszába, a Szent Pál reáliskolába küldték tanulni, ahol főleg a matematikát és a történelmet kedvelte, valamint német és francia nyelven tanult. Ekkor került először távol a szülői háztól, s ekkor szakadt ki végérvényesen szülei világából is, akikkel egyébként azok haláláig megőrizte kiváló kapcsolatát. Odesszában édesanyja sógoránál, *Mojszej Filipovics Spencernél* élt, akit a széles látókör, műveltség és liberális ellenzékiesség jellemzett. Itt csöppent bele Trockij a könyvek és a művészetek világába, amely ettől kezdve élete végéig meghatározó részévé vált mindennapjainak.² Odesszában hat évig járt középiskolába, a hetedik osztálytól Nyikolajevben folytatta tanulmányait, s itt találkozott először a radikális forradalmi eszmékkel is. Először egy évvel annak befejezése után tartóztatták le.

Először a nyikolajevi börtönben helyezték el, majd onnan átvitték a herszoniba, végül az odesszai fogházba került. E börtönévek során vált a marxizmus világnézetének alapjává. 1900-ban érkezett meg

¹ TROCKIJ 1989, 39.

² KRAUSZ 1989, 47.

száműzetése helyére, Uszty-Kutba, ahol nekilátott átfogóan tanulmányozni a fontosabb marxista műveket. Itt ismerkedett meg *Dzerzsinszkijjel*, valamint *Urickskijjal* is, akivel jó barátságot kötött. Az 1902-es esztendő derekán került kezébe az *Iszkra* néhány példánya, valamint Lenin *Mi a teendő?* című műve.³

„Egyeteme” – jó néhány kor- és sorstársáéhoz hasonlóan – a börtön, a száműzetés és az emigráció lett. Kétszer, összesen négy évig ült a cári börtönökben – Trockijnak két ízben sikerült megszöknie Szibériából is. Emigrációba két alkalommal kényszerült, s összesen tizenkét évet töltött Európa és az észak-amerikai földrész különböző országaiban. Az első világháború alatt, 1915-ben börtönbüntetésre ítélték a Hohenzollernek Németországában. A következő évben Franciaországból kiutasították és kitoloncolták Spanyolországba, ahonnan – egy rövid madridi elzárás és egy egyhónapos cádizi rendőri felügyelet után – kiutasították, és így került végül az Egyesült Államokba.⁴

Az emigrációból hazatérve Trockij 1917-ben aktivizálta magát a bolsevik pártban, tagja lett a Központi Bizottságnak, közreműködött a Forradalmi Katonai Bizottság létrehozásában (ami a felkelés vezérkarának szerepét töltötte be), s már októberben, Lenin mellett a legtekintélyesebb vezetőként irányította a felkelést. Október 16-án a Központi Bizottság kibővített ülést tartott, amelyen Lenin ismertette a fegyveres felkelésről szóló határozatot. A résztvevők többsége egyetértett a határozattal s elfogadták a javaslatot, hogy pár napon belül meg kell indítani a felkelést. Többek között emellett szavazott *Lenin*, *Trockij*, *Sztálin*, *Bubnov*, *Dzerzsinszkij*, *Urickskij* és *Szoerdlov*. *Zinovjev* és *Kamenyev* viszont ellene szavazott, ők úgy vélték, hogy még nem jött el az idő a közvetlen fellépésre, hiszen nincs többségük a nép körében és nincs elég erejük a hatalom megszerzéséhez.⁵

A II. Összoroszországi Kongresszus október 25-én nyílt meg. A kormány erre a napra várta a felkelés elindítását, azonban ezt Lenin javaslatára a KB előhozta október 24-ére. A Vörös Gárda és a forradalmi katonai alakulatok megszállták a város fontos középületeit, hídjait, lezárták a Petrográd felé vezető utakat. Az ideiglenes kormány gyengeségét mutatja, hogy a felkelés sorsa már 25-én eldőlt. Komolyabb lövöl-

³ GOCKLER 1988, 26.

⁴ TROCKIJ 1989, 23.

⁵ LENGYEL 1991, 26.

dőzés csak a Téli Palotánál zajlott le, ahova *Antonov-Ovszejenko* irányításával törtek be; Kerenszkij addigra már elmenekült. Ezalatt zajlott a II. Összoroszországi Kongresszus, amely végül ünnepélyesen kikiáltotta a szovjethatalmat, a proletariátus diktatúrájának államformáját.⁶ A fegyveres felkelésben játszott szerepéért Trockij kiérdemelte Lenin elismerését: „Az októberi napokban nem volt nála jobb bolsevik.”⁷ Még későbbi kivégzőjétől, Sztálintól is elismerő szavakat kapott a Pravdában megjelent cikkében: „A felkelés gyakorlati megszervezésének egész munkája Trockijnak, a Pétervári Szovjet elnökének közvetlen irányítása alatt zajlott. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy a helyőrség gyors átállását a Szovjet oldalára és a Forradalmi Katonai Bizottság munkájának ügyes megszervezését a párt mindenekelőtt és legfőképpen Trockijnak köszönheti.”⁸

A pártban először a külügyi népbiztos tisztjét töltötte be, így az ő feladata volt megkötni a békét s kilépni az első világháborúból. A német megszállás alatt lévő *Breszt-Litovszkban* december 22-én kezdődtek meg a béketárgyalások. A békének sok ellenfele volt külföldön és belföldön is, a győzelemre álló antanthatalmak is mindent elkövettek, hogy Oroszországot benntartsák a háborúban, mert kiválása megnehezítette volna az antantállamok helyzetét.⁹ A háború folytatását akarta a bolsevikok egy része is, pl. *Buharin*, *Pjatakov* vagy *Dzerzsinszkij*, viszont a béke bármilyen áron való megkötése mellett foglalt állást Lenin, *Kamenyev*, *Zinovjev*, *Sztálin* és *Szokolnyikov*. Ők úgy gondolták, hogy ha a tömegek békét akarnak, akkor annak eleget kell tenni, Oroszország pedig úgy sem képes folytatni a háborút, hiszen a hadsereget tönkretették, helyette egy teljesen újat kell létrehozni.

A harmadik álláspontot Trockij képviselte, aki ugyan belátta, hogy az ország jelenleg képtelen folytatni a háborút, de úgy gondolta, hogy egy kapitalista hatalommal a tanácskormány nem köthet külön békét. Halogató diplomáciai magatartásával, az illuzorikus „sem háború, sem béke” hozzáállásával pedig időt próbált nyerni egy esetleges német szocialista forradalomnak.¹⁰ (Bízott abban, hogy megfelelő propagandával a keleti front kimerült német katonáit is fel lehetett volna lázítani.) Trockij megszakította a tárgyalásokat, kijelentette,

⁶ LENGYEL 1991, 28.

⁷ KOLONTÁRI 2013, 4.

⁸ KOLONTÁRI 2013, 6.

⁹ LENGYEL 1991, 36.

¹⁰ BÉLÁDI – KRAUSZ 1988, 40.

hogy a rabló szerződést nem hajlandó aláírni (hiszen igényt tartottak az Oroszországhoz tartozó lengyel területekre, Litvániára, Lettországra, Ukrajna és Belorusszia jelentős részeire). Miután azonban a német vezetés megelégedte a szovjet hozzáállást és 1918 februárjában a fegyverszünetet semmisnek tekintve hadmozdulatokba kezdett, nyilvánvalóvá vált, hogy a német hadsereg olyan számottevő erőt tud továbbra is felmutatni a keleti fronton, amely a kibontakozó orosz polgárháborúban a bolsevikokat gyengítené meg. Ezután Lenin Trockij leváltotta a külügyi népbiztosi tisztségéről, s a békét végül az új külügyi népbiztos sokkal súlyosabb feltételek mellett írta alá, s a tanácskormány hatalmas területeket adott fel az egykori cári Oroszország nyugati részéből. A béke révén viszont a Központi Bizottság megszakadt a német nyomástól és a figyelmét, a forrásait teljes egészében a polgárháború megnyerésére fordíthatta.

Ebben az újonnan hadügyi és haditengerészeti népbiztossá kinevezett Trockijnak óriási szerep jutott, hiszen a Vörös Hadsereg megszervezésével és irányításával elévülhetetlen érdemeket szerzett a fehérek elleni háborúban. A hadsereget képes volt úgy megszervezni, hogy előtte semmiféle katonai tapasztalattal nem rendelkezett. Visszaemlékezéseiben így ír erről: *„A probléma az volt, hogy a régi hadsereget félresöpörve kellett egy újat kialakítani. Ráadásul mindezt folyamatos tűz alatt, úgy, hogy egy új hadsereg létrehozásának terve egyetlen könyvben sem található meg.”*¹¹ Első intézkedése a katonai fegyelem megszilárdítása volt, vagyis többek között a parancsnokokat már nem választhatták meg, fegyelmi büntetéseket vezettek be, szorgalmazták a katonai szakértők bevonását a Vörös Hadseregbe, és ami a legfontosabb, bevezették az általános hadkötelezettséget (addig a hadsereg önkénteségi alapon működött).

A fegyelmi intézkedések megszilárdítása ellenére Trockij a hadsereg tisztii állománya és a közkatonák körében is rendkívül népszerű volt. Ez köszönhető annak, hogy a cári hadseregből „átigazolt” szakértett tisztekben nem ellenséget, hanem nélkülözhetetlen szakembereket látott. Gyakran megjelent a lövészárkokban, régi orosz szokás szerint háromszor megcsókolta a katonákat a kitüntetések átadásánál, és nem mulasztotta el megkérdezni tőlük, hogy minek örülnének jobban, a Vörös Zászló Rendnek, egy aranyórának vagy egy díszkardnak.

¹¹ MACARTHUR 2006, 39.

Később, amikor 1918 novemberében létrejött a Munkás-Paraszt Védelmi Tanács, amelynek legfőbb célja az volt, hogy az ország erőforrásait a háború szolgálatába állítsa, ennek is tagja lett.¹²

Trockij a frontokat híressé vált, nyomdával, könyvtárral és távíróval felszerelt páncélvonatán járta be és tartotta felügyelete alatt. Személyesen különösen Szentpétervár védelmében volt meghatározó szerepe, de nem elhanyagolhatóak érdemei *Kolcsak* és *Vrangel* csapatainak szétverésében sem. A terrort szívvel-lélekkel támogatta, szabad óráiban *Terrorizmus és kommunizmus* című híres, *Kautsky* elleni vitairatát írta a vonaton, amelyben így érvelt: „*A vörös terror egy megsemmisítésre ítélt, de pusztulni nem akaró osztály elleni fegyver... Aki elismeri a szovjet rendszer fennállásának forradalmi és történelmi fontosságát, annak el kell fogadnia a vörös terrort is!*”¹³

A polgárháború vége felé közeledve egyre inkább a belső gazdasági problémák kérdései kötötték le. Nem véletlenül 1920 folyamán nagy szerepe volt a tönkretett vasúthálózat helyreállításában, ami elengedhetetlen előfeltétele volt a romokban heverő gazdaság beindításának. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy közlekedésügyi népbiztosként, valamint a Központi Szállítási Bizottság elnökeként felügyelte, és erőszakkal kikényszerítette a hadikommunizmus által megkövetelt, előírt beszolgáltatási kötelezettségek teljesítését vidéken.

Annak ellenére, hogy a közvélemény a betegeskedő Lenin „örökösét” látta benne, politikai befolyása a polgárháború lezárulásával rohamosan csökkenni kezdett, köszönve részben intellektuális beképzettségének, pökhendiségének és vezető párttársai, különösen a műveletlen Sztálin lenézésének. Trockij életrajzi művében azt állítja, hogy nemegyszer megkérdezték tőle: hogyan veszíthette el a hatalmat? Ő így válaszolt erre a kérdésre: „*Poharazgatás közben pletykálkodva vagy egy balett-előadásról hazafelé tartva az egyik önelégült csinovnyik azt mondja a másik önelégült csinovnyiknak: ennek is csak a permanens forradalmon jár az esze! Szorosan kötődnek ehhez az egyénieskedés, az individualizmus, az arisztokratizmus vádjai (...). A marxizmus elméleti és a forradalom politikai igényessége elleni tiltakozás az ilyen emberek számára a „trockizmus” elleni*

¹² LENGYEL 1991, 43.

¹³ HAHNER 2017, 225.

harc formájában jelent meg. E zászló alatt szabadult fel a bolsevikban a kispolgár. Így veszítettem el tehát a hatalmat és ez határozta meg azokat a formákat, amelyek között ez a hatalomvesztés végbement."¹⁴

A Lenin utódlásáért és a pozíciókért folytatott frakcióharcokban is gyengének bizonyult: nem kereste fel Lenint a betegsége idején, és nem használta ki helyzete megerősítésére Lenin és Sztálin konfliktusát sem. Maga Lenin is őt tartotta a legmegfelelőbb utódjának bizonyos feltételek mellett, ahogy azt az 1922-es politikai végrendeletében (*Levél a Kongresszushoz*) is megfogalmazta: „*Trockij elvtárs, mint már a Közlekedésügyi Népbiztosság kérdésében a Központi Bizottság ellen folytatott harca megmutatta, nem csupán kiváló képességeivel tűnik ki. Személyileg ugyan talán ő a legtehetségesebb ember a jelenlegi Központi Bizottságban, de túlságosan elveti a sulykot magabiztosságánál fogva és a munka tisztán adminisztratív oldala iránti túlzott vonzalma miatt.*”¹⁵

Ezzel szemben Sztálinnal Lenin jóval kritikusabb hangnemet ütött meg, kifejtve, hogy a grúz a Központi Bizottság főtítkáráként olyan felbecsülhetetlen hatalmat összpontosított a kezében, amellyel nem biztos, hogy olyan körültekintéssel és mértéktartással tud majd bánni, hogy az ne veszélyeztetné a párt egységét. Mindkettőjükben megvolt az, amit Nietzsche a „hatalom akarásának” nevez.¹⁶ Trockij alábecsülte Sztálint, és bár műveltségben, intelligencia terén Trockij volt előrébb, Sztálin viszont, – akit Trockij egész egyszerűen „pártunk legkiemelkedőbb közepszerűségének” titulált – sokkal ravaszabbnak és furfangosabbnak bizonyult. Trockij néha még a politikától is megvetően visszavonulva könyveket írt az irodalomról, a bürokráciáról s a mindennapi élet problémáiról. Látványos arroganciája révén kollégái körében sem örvendett túl nagy népszerűségnek, pl. a politikai bizottság egyik ülésén egy francia regényt olvasgatott. Nem volt hajlandó együtt inni, dohányozni, káromkodni és pletykálni a vezető bolsevikokkal, akik ezért gőgös értelmiséginek és kívülállónak tartották.¹⁷

Az adott időszakban folyamatban volt Trockij válogatott írásainak és beszédeinek kiadása. A 3. kötet elé, amely az 1917-ben megjelent

¹⁴ TROCKIJ 1989, 428.

¹⁵ LENIN 1958, 602.

¹⁶ KOLONTÁRI 2013, 15.

¹⁷ HAHNER 2017, 226.

anyagokat tartalmazta, egy híressé vált bevezető tanulmányt írt „*Ok-tóber tanulságai*” címmel. Ebben a műben torzítva mutatta be Lenin szerepét a forradalom előkészítésében és vezetésében, ugyanakkor felnagyította saját – egyébként jelentős – szerepét. Ismét megpróbálta elfogadtatni – október egyik fő tanulságaként – saját „permanens” forradalom elméletét. Az 1917-es vitákat ismertetve „jobboldalinak” minősítette azokat, akik ebben a bonyolult időszakban az övétől, esetleg Lenintől eltérő nézeteket vallottak egyes kérdésekben.¹⁸ Amíg Trockij gyakorlatilag önként a háttérbe vonult, Sztálin a kezdetben bürokratikus jellege miatt kevésbé presztízspozíciónak tekintett főtitkári szerepben tőle függő és hozzá hű talpnyalókat jutatott csendben a bolsevik vezetés alsó- és középszintjére.

Trockij 1923-ban elkövette azt a könnyelműséget, hogy kritizálta a Központi Bizottság tevékenységét és a pártban uralkodó viszonyokat. Ezzel okot adott arra, hogy *ellenzéki tevékenységgel vádolják meg*. 1924 folyamán a Sztálin, Zinovjev és Buharin vezette pártbeli többség Trockijt politikailag elszigetelte (Lenin politikai végrendeletének felolvasásakor Sztálin mellé álltak), majd az 1925. januári plénumon leváltották a hadügyi és tengerészügyi népbiztos tisztségéből, s ezt követően már csak jelentéktelen hivatalok élére nevezték ki. 1926 októberében a KB-plénumon Sztálin „szociáldemokrata elhajlással” vádolta meg, aki válaszképpen a „forradalom sírásójának” nevezte a grúzt, aki erre dühösen kirohant. Még aznap este Pjatakov így kesergett Trockij élettársának: „*Miért, miért mondta ezt Lev Davidovics? Sztálin sosem bocsátja ezt meg neki, még a harmadik, negyedik nemzedéknek sem!*”¹⁹ Másnap Trockijt kizárták a Politikai Bizottságból. Az október-novemberben üléselő XV. pártkonferencia a személyi változásokat jóváhagyta. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen ezeken a fórumokon már többségében Sztálin „*apparátcsik*”-jai ültek, mint küldöttek, és hatalmas ovációval fogadták a kialakulóban lévő nagy vezér riposztjait. Sztálin ugyanis nem volt nagy szónok, de kiváló debatter volt, és semmiféle gátlás nem tartotta vissza, ha ellenfeleit meg akarta semmisíteni.

A pártvezetésen belül lassan mind elvi, mind személyi kérdésekben a végsőkig kiéleződött a harc, ám a fő kérdés továbbra is a „*szocializmus egy országban*” problémája volt, amit Trockij és az új ellenzék (Zinovjev, Kamenyev) is elutasított. Trockijnak az volt az elmélete,

¹⁸ LENGYEL 1991, 89.

¹⁹ HAHNER 2017, 227.

hogy az elmaradott Oroszország a fejlett országok győztes proletariátusának a segítségével nélkül képtelen felépíteni a szocialista társadalmat; s ha mégis megpróbálja, ez az adott körülmények között nem lehet más, mint egy katonai-bürokratikus társadalom.²⁰ 1926 folyamán az ellenzék vezetői kiléptek a Központi Bizottság platformjáról, s különböző gyűléseken is ösztönözni próbálták a munkásokat elméleteik elfogadására, azonban nem értek el nagy sikert. Olyannyira nem, hogy amikor Trockij felszólalt a moszkvai autógyárban és a vasúti javítóműhelyekben korábbi hívei előtt, most pfujolták és nem is akarták meghallgatni, tehát Trockij és az ellenzék tagjai már nem csak a párttagokkal, hanem a tömeggel is szembekerültek, bár valószínűleg a többség nem is nagyon értette meg a magas szintű elméleti vitákat.²¹

Trockij az 1920-as évek végére tehát már nyíltan szembehelyezkedett az egyre erősödő sztálini többséggel. „*Ma meghamisítják szavainkat, holnap tetteinket fogják meghamisítani*”²² – írta Trockij 1927-ben a sztálini valóságról. Ezt követően megfosztották párttagságától (az akkor már Sztálinnal szembe forduló Kamenyevvel és Zinovjevvel együtt), majd 1928 januárjában kazahsztáni száműzetésre küldték Alma-Atába. Amikorra 1928. november 7-én a moszkvai Nagyszínházban tartott ünnepségen bemutatták *Eisenstein Október* című filmjét, akkorra abból már kivágták azokat a részeket, amelyen Trockij karaktere szerepelt.

A Központi Bizottságot és a Központi Ellenőrző Bizottságot megbízták, hogy igyekezzenek meggyőzni az ellenzék egyszerű tagjait, s ugyanakkor tisztítsák meg a pártot a „trockista ellenzék nyilvánvalóan javíthatatlan elemeitől”. A kongresszus után egyes adatok szerint 1500 ellenzékit zártak ki, Trockij hívei közül sokakat Szibériába száműztek, és kb. 2500-an írtak alá korábbi nézeteiket visszavonó nyilatkozatot. Sztálin megtette az első komoly lépést a „monolit egységű” párt kialakítása felé.²³

Sztálin azonban Trockij bukása és elszigeteltsége ellenére sem nyugodott meg, továbbra sem érezte tökéletesen biztosnak hatalmát, ezért 1929 januárjában „szovjetellenes tevékenységre” hivatkozva legnagyobb riválisát a Szovjetunió elhagyására kötelezte.

²⁰ LENGYEL 1991, 96.

²¹ LENGYEL 1991, 96.

²² TROCKIJ 1989, 478.

²³ LENGYEL 1991, 99.

Január 20-án töméntelen felfegyverzett GPU-ügynök társaságában Volinszkij jelent meg Trockijnál. Az ügynökök elállták a ki- és bejáratokat, Volinszkij pedig az alábbi kivonatot mutatta meg Trockijnak a GPU 1929. január 18-án kelt jegyzőkönyvéből: „Tárgy: Lev Davidovics Trockij ügye, akit a Büntető Törvénykönyv 58. paragrafusának 10. cikkelye alapján ellenforradalmi tevékenységgel vádolnak. Nevezett tevékenysége illegális szovjetellenes párt megalakításában valósult meg, melynek tevékenysége az utóbbi időben szovjetellenes fellépések kiprovokálására és a szovjethatalom elleni fegyveres harc előkészítésére irányult. Ítélet: L.D. Trockij polgártárs kiutasítása a Szovjetunióból.” Amikor később azt követelték Trockijtól, hogy írjon alá egy nyilatkozatot, miszerint kézhez vette az idézett dokumentumot, Trockij ennyit írt: „A tartalmát tekintve bűnös, formáját tekintve törvénytelen GPU-határozatot 1929. január 20-án ismergették velem. Trockij.”²⁴

22-én hajnalban fiával és feleségével buszra szálltak, ami a Kurdajhágóig szállította a családot, azonban ott egy hatalmas hóvihár megállásra kényszerítette őket. A hóviharban hét ember és ki tudja hány ló fagyott meg. Végül huszonkét napi út és 6000 kilométer után megérkeztek Konstantinápolyba, s a török kormány az Isztambulhoz közeli Büyükada-szigeten adott neki menedéket.²⁵ Trockij azért volt kénytelen Törökországba menekülni, mert az európai országok nem adtak számára beutazási engedélyt. Kemal pasa Törökországa viszont befogadta. Itt írta „A permanens forradalom” című vitairatát, „Önéletrajzát” és „Az orosz forradalom történetét”.²⁶ Emellett egy pillanatra sem hagyott fel Sztálin rendszerének bírálatával. Törökország után egy ideig a franciaországi Barbizonban, majd Norvégiában telepedett le. 1936 augusztusában egy norvég kiadónál akarta megjelentetni „Az elárult forradalom” című művét, amely napjainkig a sztálini rendszer egyik legkeményebb hangvételű bírálatának számít. Utószavában már az épp zajló „moszkvai perek” néven ismert nagy tisztogató akcióra is reagált. (A három évig tartó koncepció és kirakatperek áldozatai között volt Buharin, Zinovjev és Kamenyev is, akikkel szemben az egyik fő vádpont a „trockizmus” volt.) Részben emiatt, részben pedig azért, mert a szovjetek megvádolták, hogy összeesküvést szőtt Sztálin ellen, 1936 végén Trockijt kitoloncolták Norvégiából.

²⁴ TROCKIJ 1989, 478.

²⁵ HAHNER 2017, 227.

²⁶ LENGYEL 1991, 99.

1937-ben Mexikóvárosba költözött, ahol a híres festő házaspár, *Diego Rivera* és *Frida Kahlo* házában lakott 1939 májusáig. Ekkor ismét költöznie kellett, mert összeveszett Riverával, amelynek egyik vélt, de nem bizonyított okának Trockij és Kahlo szerelmi viszonyát tartják számon.

1938 szeptemberében Trockij létrehozta a *IV. Internacionálét*, amely ideológiai-politikai harcot folytatott a kommunista pártok ellen. Közben családja is tragikus módon széthullott, illetve elpusztult. Még ott-hon értesült egyik lánya, *Nyina* haláláról. Az első feleségét, *Alekszandra Szolocszkaját* letartóztatták, kisebbik fiát, *Szergejt* megvádolták a Kamenyev-Zinovjev-perben, s állítólag mindkettőjüket agyonlőtték. A másik lánya, *Zina* Berlinben tisztázatlan körülmények között öngyilkos lett. A száműzetésben élő *Lev* fia 1938 januárjában meghalt egy párizsi kórházban. *Nyina* férjét, *Man Nevelsont* két gyermekükkel, valamint *Zina* férjét, *Platon Volkovot* szintén letartóztatták.²⁷

Trockij utolsó lakhelye az *Avenida Viennán* volt, amit 1940. május 23-án hajnalán géppuskatűz alá vett a *David Alfaro Siqueiros* kommunista festő által szervezett kommandó. Trockij ezt a támadást még sértetlenül megúsza, de ugyanezen a helyen talált rá három hónappal később gyilkosa, *Ramón Mercader* is.

A Trockij elleni merénylet az NKVD kódnyelvében a „*Kacsá*” fedőnevet kapta, s a gyilkossággal először az NKVD egyik tisztjét, *Leonnyid Eitingot* bízták meg, az pedig a neves festőt, *David Alfaro Siqueirost*, spanyol polgárháborús veteránt és baloldali radikálist szemelte ki a gyilkosság végrehajtására. *Siqueiros* mexikói katonatisztnek álcázva magát, 1940. május 23-án egy banda élén megrohamaozta a villát. Bombát rejtettek el, az azonban nem robbant fel. *Siqueiros* abban a hitben távozott, hogy a merénylet sikerült, azonban Trockij csak a jobb lábán sérült meg.

Eitingon ezután egy bizonytalan kilétű, több néven is ismert fiatalembert, *Ramón Mercadert* bízott meg a feladattal. *Ramón* anyjával együtt, *Caridad Mercaderrel* 1937 óta állt a szovjet hírszerzés szolgálatában. *Ramón* felújította kapcsolatát régi szerelmével, *Sylvia Ageloffal*, akivel még Párizsban, egy trockista összejövetelen ismerkedett meg. A viszony újraélesztése után Mexikóba utaztak, ahol *Sylvia* csakha-

²⁷ LENGYEL 1991, 100.

mar Trockij titkárnője lett. A bizalom elnyerését követően Sylvia a párját is bemutatta az emigráns politikusnak, akit így a villa őrei is megismertek. Kezdetben Mercader semmilyen érdeklődést nem mutatott Trockij iránt, úgy tett, mintha kizárólag szerelméhez érkezne. Azonban később elkezdett „pénzt áldozni” Trockijra és mozgalmára, majd „politikai érdeklődése is feléledt”²⁸. Elkezdte megbeszélni Trockijjal a megírt cikkeit, s ez történt 1940. augusztus 20-án is, amikor a megbeszéltek szerint Mercader egy cikket vitt Trockijnak elbírálásra. Amikor vendéglátója belemerült az olvasásba, a merénylő hátulról jégcsá-kánnyal támadt rá. Az öreg forradalmár súlyos sebesülése ellenére dulakodni kezdett merénylőjével. Hamarosan Trockij testőrei is megérkeztek és lefegyverezték Mercadert.

A merényletet követően Lev Davidovicsot kórházba szállították, azonban a világforradalmárt nem tudták megmenteni, másnapra belehalt a sérüléseibe. Ramón Mercadert ezután őrizetbe vették, s a kihallgatásán azt vallotta, hogy Trockij szemet vetett Sylvia Ageloff-ra, amit a nő azonban visszautasított a hatóságok előtt. Vallomásában Ramón elmondta, hogy amikor lesújtott Trockijra, az felkiáltott és iszonyatosan üvöltött, üvöltése teljességgel megbénította a merénylőt. *„Soha nem felejttem el, amíg élek. Azt kiáltotta: Ááááá!... nagyon hosszan, végtelenül hosszan, még most is úgy érzem, átdőfi vele az agyam”*²⁹ – vallotta. Mercadert húsz évi börtönbüntetésre ítélték, amelyet csaknem teljesen letöltött, s végül a merénylet 20. évfordulóján, 1960. augusztus 20-án szabadult. Börtönevei során egy amerikai könyvkiadó kereste fel, hatalmas pénzszeget kínálva neki, amennyiben megírja az özszeesküvés történetét. Sztálin haragjától félve, Mercader ezt nem vállalta. (Szabadulását követően Moszkvába utazott, ahol megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntetését.)

Ramón Mercader személyén és tettén keresztül Sztálin titkosrendőrsége megmutatta, hogy a világ bármely pontján képes volt utolérni a politikai ellenfeleket. Nemzetközileg kiterjedt befolyásukat a Trockij-gyilkossággal egyben figyelmeztetésnek is szánták.

Lev Davidovics előszeretettel hangsúlyozta politikai rátermettségét és élete végéig kitartott azon véleménye mellett, hogy a Szovjetunióban sokkal jobb világ lett volna, ha ő szerezte volna meg a hatalmat Sztálin helyett. Azonban nem felejthetjük el, hogy Trockij ugyanúgy

²⁸ KOLONTÁRI 2013, 19.

²⁹ ALLEN 2009, 270-271.

részese, sőt mozgatója volt a tanácshatalom által elkövetett bűnöknek. Jómaga is támogatta a kulákok, a papok és nem bolsevik politikusok üldözését, s eszközeiben a terror alkalmazásának épp olyan meghatározó szerepe volt, mint Sztálin esetében.³⁰ Az utódlásért folytatott politikai küzdelmet azért is veszítette el, mert csökönységét és felsőbbrendűségi érzését kihasználva a grúz származású Sztálin sokkal furfangosabbnak bizonyult, a pártvezetésben támogatókat, a pártban pedig talpnyalókat szerzett. Trockij legnagyobb tragédiája talán mégis az volt, hogy élete utolsó napjaiban sem döbbsent rá arra, hogy ő, családja és barátai valójában nem Sztálin áldozatai voltak, hanem azé a rendszeré, amelynek az alapjait ő és Lenin rakta le 1917 októberében.

Felhasznált irodalom

Források

TROCKIJ 1989 = TROCKIJ, Lev: *Életem- önéletrajzi vázlat*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1989.

Szakirodalom

ALLEN 2009 = ALLEN, Thomas B.: *50 szupertitkos dokumentum a történelem irattárából*. Geographia Kiadó, Bp. 2009.

BÉLÁDI – KRAUSZ 1988 = BÉLÁDI László – KRAUSZ Tamás: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. ELTE, Bp. 1988.

GOCKLER 1988 = GOCKLER György (szerk.): *Trockijtól, Trockijről*. BME, Bp. 1988.

HAHNER 2017 = HAHNER Péter: *13 diktátor*, Animus, Bp. 2017.

KOLONTÁRI 2013/1 = KOLONTÁRI Attila: Trockij a forradalomban és a polgárháborúban. *Rubicon* 2013/1. 4-13.

KOLONTÁRI 2013= KOLONTÁRI Attila: Trockij meggyilkolása. *Rubicon* 2013/1. 14-20.

KRAUSZ 1989 = KRAUSZ Tamás: *A száműzött Trockij*. Kolibri, Bp. 1989.

LENGYEL 1991 = LENGYEL István: *Oroszország – Szovjetunió (1917-1939)*. IKVA, Bp. 1991.

LENIN 1958 = *Lenin Művei* 36. köt. Kossuth Kiadó, Bp. 1958.

MACARTHUR 2006 = MACARTHUR, Brian (szerk.): *A XX. század nagy beszédei*. AGAVE Könyvek, Bp. 2006.

³⁰ HAHNER 2017, 229.

SERES ATTILA

**HELLASZTÓL A KGB UNGVÁRI BÖRTÖNÉIG.
MAGYARORSZÁGI GÖRÖG EMIGRÁNSOK
DEPORTÁLÁSA A SZOVJETUNIÓBA 1956–1957***

Bevezető

Hellasztól a Práter utcáig címmel jelent meg Markó György történész gazdagon adatolt, a „történeti nyomozómunka” folyamatát élményszerűen bemutató, ezzel a helyét akár izgalmas olvasmányként is megálló könyve, amelyben a szerző a magyar forradalmárok oldalán harcoló görög származású emigráns, *André Konstandinidis* életútját (1917-1956) rekonstruálja.¹ A kötet hőse, aki a Práter utcai felkelők körében a katonai képesítése miatt különös megbecsülésnek örvendett, a szovjet intervenció napján, 1956. november 4-én esett el,² ezzel az ő életútja tragikus véget ért.

Amikor az Ukrán Állambiztonsági Szolgálat Szaklevéltárában folytatott kutatásaink során átlapoztuk az 1956-ban Magyarországról a Szovjetunióba deportált magyar állampolgárokra vonatkozó dossziékat, két görög nevet is felfedeztünk bennük: *Georgiosz Caruhidisz*t és *Damianosz Lazaridisz*t. Az illetők személye hamar felkeltette az érdeklődésünket, hiszen ennek a kijevei dokumentációnak a kontextusa, amely többek között a róluk készített szolgálati jelentéseket és a kihallgatási jegyzőkönyveiket foglalja magában, sejtetni engedte, hogy a forradalomban a barikádnak ugyanazon az oldalán álltak, ahol André Konstandinidis is. Igaz, az ő életútjuk annyiban talán szerencsésebben alakult egykori honfitársuk végzetes sorsától, hogy 1956 sorsdöntő napjaiban nem vesztették életüket, hanem a szovjet csapatok elfogták és internálták, majd másokkal egyetemben a Szovjetunió Magyarországgal szomszédos közigazgatási egységének – a Kárpátontúli terület

* A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani *Vincze Xéniának*, *Riszto Iljovszkinak* és *Eörsi Lászlónak* a forrásközlemény elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

¹ Ld.: MARKÓ 2016.

² MARKÓ 2016, 157-172.

– székhelyére, Ungvárra hurcolták őket, ahonnan nemsokára, még 1956 végén, 1957 legelején vissza is térhettek Magyarországra.³

Görög emigránsok Magyarországon 1956-ban

Markó György említett biográfiáját azért is tartjuk tabudöntőnek, mert abban André Konstandinidisz életpéldája apropóján, az általa fellelt levéltári források mennyiségének függvényében, részletesebben kitér más görög nemzetiségűek esetére is, akik a magyar forradalomban vettek részt. Ezzel jelentős mértékben árnyalja azokat a korabeli magyar társadalomban meggyökeresedett, és még a későbbi magyar nemzedékekben is továbbélő sztereotípiákat, melyek szerint a magyarországi görög emigránsok egyöntetűen kiálltak a forradalmat, a szovjet fegyverek segítségével eltipró, Kádár János nevével fémjelzett új hatalmi szervezet mellett.

Mint azt *Szidiropulosz Archimédész* számos szociológiai érvényű kutatásából tudjuk, a magyarországi görög emigráció egy politikai kényszerközösség volt, annak tagjai zárt kolóniarendszerben – s akár hozzá is tehetnénk, hogy egy párhuzamos valóságban – éltek a mindennapjaikat. Az 1960-as évek első feléig, amikor megszüntetik az 1950-ben létrehozott kőbányai ún. „*dohánygyári telepet*”, s lakóit szétköltöztetik, szinte semmilyen hatással nem volt rájuk a magyar közeg. A közösség zártságában és összetartásában domináns szerepet játszott a Görög Kommunista Párt (GKP), az itteni görögség magatartását jelentős mértékben befolyásolta annak egyoldalú propagandája, a magyarországi létüket az „ideiglenesség” tudata határozta meg, vagyis az a perspektíva, hogy a fennálló viszonyok nem tartanak örökké, s előbb-utóbb visszatérhetnek majd a hazájukba, ahol folytathatják a partizánharcot. Mivel teljes elszigeteltségben éltek, a magyar valóságot, a magyar történelmet nem ismerték, közvetlen környezetükről nem sokat tudtak.⁴ Mivel a befogadásukat, ellátásukat, életük és mindennapjaik megszervezését, egyáltalán a róluk való gondoskodást a kommunista rendszernek köszönhették, a forradalom kirobbanása félelemmel töltötte el

³ A Caruhidisz és Lazaridisz deportálására vonatkozó adatok megtalálhatók *Váradai Natália* munkáiban, illetve a *Horváth Miklós és Olekszandr Pahirja* által jegyzett dokumentumgyűjteményben. Ld.: VÁRADI 2010, 45., 50.; VÁRADI 2013, 63., 79.; HORVÁTH – PAHIRYA 2012, 306., 352.

⁴ Ld.: SZIDIROPULOSZ 1990, 48-52.; SZIDIROPULOSZ 2018, 129-134.

őket. Mind a dohánygyári telep, mind az ugyancsak 1950-ben létrehozott Beloianisz falu lakói, illetve a más városokban megtelepedett, jelentős lélekszámú kolóniák (mint például Sztálinváros), még jobban elzárkóztak, sőt, igyekeztek megszervezni az önvédelmüket is.⁵ Az eseményeket a nagy többségük „ellenforradalomnak” tartotta, ezért közülük sokan kivették a részüket a forradalom leverését követő repressziókból. Úgy ítélték meg, hogy hálásaknak kell lenniük magyar elvtársaiknak, és „internacionalista kötelességüket” teljesítik, amikor a szovjet tankok árnyékában hatalomra jutó új rendszer rendvédelmi és büntetés-végrehajtási szerveihez csatlakoznak. Nagy számban léptek be a Belügyminisztérium Karhatalmi Forradalmi Ezredébe (összesen 87 fő), illetve 1957-1958-tól sokan a büntetés-végrehajtás szervezetében helyezkedett el, a páhalmi börtön és fogház (36 fő), illetve a Budapesti Országos Börtön őrszemélyzetének (12 fő) egy része a görög emigránsok közül került ki.⁶

Azon görög fiatalok közül, akik a levéltári források alapján mégsem ezt az utat választották, hanem fegyverrel a kezükben harcoltak a forradalmárok oldalán, Markó Györgynek öt fő személyazonosságát sikerült kiderítenie (*Jorgosz Delkosz, Janisz Sztavrosz, Vaszil Sztanko, Andreasz Papahrisztosz, Georgiosz Caruhidisz*), kettejükét, akik a Józsefvárosban tűntek fel az egyik felkelő csoport tagjaiként, nem.⁷ Egy tanulmányában Markó említést tesz még *Sztregiosz Paganiaszról* is, aki – az eddig felszínre került adatok alapján – közvetlenül nem vett ugyan részt a fegyveres harcokban, de közvetve mégiscsak belekeveredett az eseményekbe azáltal, hogy a forradalom leverése után egy pisztolyt rejtegetett albérleti szobájának a szekrényében, amit állítása szerint az egyik munkatársától kapott.⁸ Ezek mellett már korábban is ismert volt *Jorgosz Vasziliu* tette: 1956-ban egyetemi hallgatóként Nagy Imre reformkommunista vonalát támogatta, részt vett a Petőfi Kör vitáiban, és ő volt az, aki 1957 elején *Fekete Sándor* megbízásából elvitte Párizsba *Fejtő Ferenc* számára a *Hungaricus*ként emlegetett sokszorosított nyomtatványt.⁹

⁵ SZIDIROPULOSZ 1997, 28-39.

⁶ SZIDIROPULOSZ 1997, 39-58.

⁷ MARKÓ 2016, 173-186.

⁸ MARKÓ 2018a., 135.

⁹ Ld. pl.: SZIDIROPULOSZ 2018, 134. Az már Vasziliu életének más fejezetei közé tartozik, hogy később, 1959-ben sikerült őt beszerveznie a magyar állambiztonságnak. Erre ld.: MARKÓ 2018b., 175-225.

Ha megszámoljuk ezeket a személyeket, és hozzá vesszük, hogy *Fónay Jenő* is, egy vele készült interjúban úgy emlékezett vissza, hogy a Széna téri felkelőket 2-3 görög ipari tanuló is tevőlegesen segítette,¹⁰ akkor azt mondhatjuk, hogy legalább tucatnyi fiatallal van dolgunk. Így ők összességében semmiképpen nem illenek bele a görög emigránsokról 1956 kapcsán meglévő sematikus képbe, s a létszámuk miatt a szabályt erősítő kivételként sem tekinthetünk rájuk.

Két görög „vagány” a pesti srácok között

Ha végigolvassuk a magyar deportáltak kihallgatási jegyzőkönyveit, feltűnik, hogy az egyes felkelő csoportok vagy a nemzetőrség sorait – nem parancsnoki minőségben, hanem egyszerű harcosként vagy nemzetőrként – gyarapító személyek döntő többsége, egy-egy kivételtől eltekintve, tagadta az érintettségét az „ellenforradalmi cselekményekben”, tagadta, hogy fegyvert fogott volna, és azt is, hogy bárkit ismerne a felkelők közül. Ennek nyilván megvan a magyarázata: az életösztön, illetve a személyi és egzisztenciális kiszolgáltatottság, a félelem ezt a pszichés attitűdöt erősítette. Ezek a reflexek jellemezték Caruhidisz és Lazaridisz is. A Markó György és korábban már *Eörsi László* által is¹¹ azonosított Georgiosz Caruhidisz részvételéről az eddig fellelt magyar levéltári források alapján jóval árnyaltabb képet kapunk annál, mint amit ki tudunk hámozni vallomásának szűkszavú válaszaiból.¹² A magyar kihallgatói előtt Caruhidisz már maga sem tagadta, hogy csoportja, az ún. „bányászbrigád”, amelybe a rend fenntartásának elősegítése és a gyilkosságok megakadályozása céljából lépett be, részt vett egykori államvédelmi beosztottak letartóztatásában és a Maros utcai laktanyába történő beszállításában, de azzal védekezett, hogy ő csak kísérői feladatot látott el. Amikor a hatóságok 1959-ben újból elővették a „bányászbrigád” ügyét, megállapították, hogy október 31-én az Attila úti BM-háztömbből 15 egykori belügyi dolgozót, Békásmegyerről 9 személyt vittek be a Maros utcai laktanyába, de portyáztak a Rózsadombon is. November 1-jén közel negyven fővel vettek részt a csolnoki rabszabadítási akcióban. Kiderült az is, hogy Caruhidisz már október 28-tól részt vett a „bányászbrigád” tevékeny-

¹⁰ SZIDIROPULOSZ 1997, 177-180.

¹¹ EÖRSI 2004, 92., 194.

¹² Ld. a 2. sz. iratot.

ségében, beleértve valamennyi felsorolt cselekményt. Való igaz, a vallomások alapján a legfeltűnőbb tette talán az volt, hogy Pomázon letelepte a vörös zászlót a tanácsházáról és elérgette azt. A magyar levéltári források alapján talányos kép bontakozik ki előttünk a forradalom utáni sorsáról. Amikor a „bányászbrigád” ügyének újbóli kivizsgálása kapcsán kihallgatásra idézték a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya Vizsgálati Osztályának Gyorskocsi utcai épületébe, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) arról tájékoztatta a belügyi tárcát, hogy Caruhidisz kiutasították Ausztriába, ugyanakkor a neve, immáron gyulai lakosként ismét előkerült 1967-ben egy, a Békés megyei „ellenséges elemekről” nyitott dosszié szereplői között.¹³

Sajnos Lazaridisz forradalom alatti tevékenységéről és forradalom utáni sorsáról még ennél is kevesebbet tudunk. Nagy valószínűséggel nem ő az egyike azon két görög ipari tanulónak, akik a Józsefvárosban, a Nap utca–József utca kereszteződésében működő felkelő csoportban harcoltak. B. Nagy Sándor ugyanis, a csoport egyik tagja a rendőrségi vallomásában és a bírósági tárgyalásán is úgy idézte fel az eseményeket, hogy a két fiú az Üllői út–Szigony utca kereszteződésénél lévő kollégiumban lakott, s november 5-én ő maga kísérte vissza oda őket. Az 1958-as bírósági tárgyalásán még azt is elárulta, hogy látta, ahogy a fiúk az otthon udvarán elásták a fegyvereiket, hogy a nevelőjük ne lássa azokat.¹⁴ Mint az általunk közölt forrásokból látszik, Lazaridisz 1953 óta börtönben volt, a váci fegyházból szabadították ki a felkelők,¹⁵ a forradalmat közvetlenül megelőző napokban tehát nem lakhatott a józsefvárosi tanonciskolában.

Az ungvári kihallgatása során Lazaridisz azt vallotta, hogy a forradalmi események idején a VIII. kerületi Tanács székházában tartózkodott, de mindvégig „tétlenkedett”.¹⁶ Horváth Miklós és Olekszandr Pahirja dokumentumkötete alapján rekonstruálni tudjuk a november 4-6-án ott történeteket, így azt is, hogy Lazaridisz sokakkal egyetemben hogyan esett fogságba. November 4-én a Tanács épületét szovjet páncélosok vették körbe, és november 6-ig, amíg az ott lévő katonák és nemzetőrök meg nem adták magukat, az épületet folyamatosan tú

¹³ MARKÓ 2016, 183-186.; MARKÓ 2018a., 139-140.

¹⁴ MARKÓ 2016, 180-181.

¹⁵ Ld. a 4. sz. iratot.

¹⁶ Ld. az 5. sz. iratot.

alatt tartották. Ezen a napon, a Lazaridisz vallomásában is szereplő *Kocsis Elemér*, aki az időközben elmenekült vezetők helyett átvette az irányítást, megegyezett az épületet bekerítő szovjet erők parancsnokával, hogy ha a katonák és nemzetőrök leteszik a fegyvert, szabadon távozhhatnak. Az épület pincéjében meghúzódó katonák és nemzetőrök, akik között nyilvánvalóan ott volt Lazaridisz is, fegyvertelenül kivonultak az épületből. Az utcára érkezőket – a források szerint 98 főt – a szovjet fegyveresek a Horváth Mihály téri Szent József templomba terelték, ahova újabb és újabb letartóztatottakat kísértek. A templomban őrzött foglyokat – „további vizsgálat céljából” – november 8-án vagy 9-én a Ferihegyi repülőtérre, onnan 9-én Ungvárra szállították.¹⁷

Ha figyelmesen tanulmányozzuk a két magyarországi görög fiatal ungvári fogságával kapcsolatban keletkezett dokumentációt, feltűnik, hogy Caruhidisz esetében a KGB kihallgató tisztjei meglepődtek az elsődleges, november 21-i vallomásában foglaltakkal, a későbbiek folyamán nem kontrollálták annak tartalmát, a görög fiú szerepét nem firtatták, a második, november 26-i kihallgatásán csak a Győrbe és Szombathelyre utazó bányászbrigád parancsnokai iránt érdeklődtek.¹⁸ Ráadásul, ha végigolvassuk a bányászbrigád Ungvárra hurcolt vezetőinek (*Bán Róbert, Czimer Tibor* stb.) a kihallgatási jegyzőkönyveit, azokból kiderül, hogy ők nem vallottak Caruhidisz ellen, meg sem említették a nevét.¹⁹ Ezzel szemben Lazaridisz, aki szintén tagadta, hogy bárminemű érintettsége lett volna fegyveres „bűncselekmények” elkövetésében, a második, december 22-i kihallgatása során tüzetesen kivallatták a forradalomban tanúsított magatartásáról. Ő minden bizonnyal ott követett el hibát, hogy az ungvári börtönben elmesélte a vele egy cellában raboskodó *Gyarmati Ferencnek* és *Dandé Istvánnak*, a kiskunhalasi 37. lövészezred katonáinak, akiket szintén november 6-án, a VIII. kerületi Tanács épületéből vittek el a szovjet karhatalmisták, hogy részt vett a budapesti pártszékház ostromában. Utóbbi – Lazaridisz pechjére – ráadásul még emlékezett is görög cellatársa arcára a tanácsházáról, azt állította, hogy november 3-án látta őt gépfegyverrel a kezében.²⁰

¹⁷ HORVÁTH - PAHIRYA 2012, 47.

¹⁸ Ld. a 2. sz. iratot.

¹⁹ HORVÁTH - PAHIRYA 2012, 195–208.

²⁰ Ld. az 5. sz. iratot.

Mai tudásunk alapján elmondható, hogy a magyar forradalmárok oldalán a fegyveres harcokban, a nemzetőrség soraiban olyan görög fiatalok vettek részt, akik – valamilyen oknál fogva – valamelyest már kiszakadtak a budapesti görög kolónia zárt világából. Talán az ebbe a kategóriába sorolható fiatal görög férfiak sem lehettek kevesen. Az 1950-es évek első felében a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) vezetése igyekezett a Magyarországra érkező görög emigránsokat bevonni a munkaerőpiacra, s noha döntő többségük, 90-92%-uk korábban, amíg Görögországban éltek, a mezőgazdaságban dolgozott, az új hazájukban, egy 1954. évi kimutatás szerint a 82%-uk az iparban helyezkedett el, és csak 7%-ukat foglalkoztatták az agráriumban.²¹ Ebben a tekintetben az MDP és a GKP politikája teljes mértékben azonos vágányon haladt. A magyar pártvezetés részéről a görög emigránsok munkaerő-piaci elhelyezésénél elsősorban azt vették figyelembe, hogy az a mesterségesen fellendített ipari termelés egyre növekvő munkaerő-igényét elégítsék ki.²² A GKP is úgy képzelte, hogy a majdani görög szocialista társadalomnak szakemberekre lesz szüksége, de ezt a szakemberszükségletet leszűkítették bizonyos foglalkozásokra, legfőképpen ipari szakmákra: lakatos, esztergályos, hegesztő, asztalos. Ahogy Szidiropulosz Archimédesz megfogalmazta: *„Ez volt a potenciális lehetősége annak a 14-15 éves görög fiatalnak, aki az 50-es években, illetve a 60-as évek első felében próbálta megalapozni a jövőjét Magyarországon.”*²³

A magyarországi görögség munkaerő-piaci mobilitásának és oktatásügyének ismertetése jócskán túlfeszítené írásunk kereteit, annyit érdemes leszögeznünk, hogy a „rést a falon” éppen az oktatás, képzés jelentette: az emigránsok gyerekei az 1950/1951-es tanévtől a zuglói Manolisz Glezosz görög tannyelvű általános iskolában kezdték el tanulmányaikat, itt a gyerekek létszámától függően indítottak görög-magyar nyelvű osztályokat. 1954-ben szervezték meg az első koedukált iskolai oktatást, a felső tagozatos görög tanulók ekkor járhattak először magyar gyerekekkel közös iskolába. Azok, akik az általános iskola elvégzése és a 14. életévük betöltése után szakmát kívántak tanulni – s mint említettük, a görög fiatalok nagy része erre volt predestinálva –, részben már magyar környezetbe kerültek, magyar szakiskolákba, tanoncotthonokba, miután pedig szakmát szereztek,

²¹ DZINDZISZ 1997, 21.

²² DZINDZISZ 1997, 15-20.; VINCZE 2019, 24-27.

²³ SZIDIROPULOSZ 1990, 58.

valamely gyárban elhelyezkedve, szinte teljes egészében domináns magyar közegben dolgoztak. Az 1950-es évek első felében gimnáziumokban és technikumokban hozzávetőlegesen 260-an, szakiskolában 120-an tanultak.²⁴

Látható, hogy Lazaridisz és Caruhidisz is nagyjából ugyanezt az életutat járta be: előbbi 1948-ban, utóbbi 1951-ben töltötte be 14. életévét, tehát a szakoktatásuk, a meglehetősen érzékenynek számító 14 és 18 éves kor közötti kamaszkori szocializációjuk, illetve a szakképesítésük megszerzése már részben vagy egészében a magyar oktatási rendszerhez kötődött. Ezeket a szocializációs mintákat ismerve feltelelezhetjük, hogy Lazaridisz sem blöffölt, amikor azt állította, hogy – valamennyi időt – Csepelen és Sztálinvárosban dolgozott lakatosként.²⁵ Így tehát a szakmájuk megszerzése után mindketten különféle ipari vállalatoknál dolgoztak, Caruhidisz ráadásul egy ideje munkásszállón lakott, ahol nyilván magyar munkatársaival, kortársaival volt körülveve. Tehát összességében elmondható, hogy valamelyest már hatott rájuk a magyar társadalmi környezet: magyarokkal éltek együtt és „haverkodtak”, Lazaridisz az ominózus bolti lopást is magyar fiatalokból álló „banda” tagjaként követte el. Az 1956-ból visszatekintve 6-7 éves, részben már többségi környezetben eltöltött időszak azt is lehetővé tette számukra, hogy jól elsajátítsák a magyar nyelvet. Az ungvári börtönben a kihallgatásuk is magyar nyelven tudó tolmácsok segítségével zajlott, semmi jel nem utal arra, hogy ez a különleges szituáció, vagyis, hogy a KGB számára minél érthetőbb, minél cizelláltabb és informatívabb vallomást csikarjanak ki, görög nyelvű tolmácsolást követelt volna meg. A fiúknak a kihallgatási jegyzőkönyv minden oldalát szignálniuk kellett, a nevüket latin betűkkel, a magyar fonetikus kiejtés szerint írták le.

Egyetértünk *Gulyás Martin* véleményével, aki eklatánsan fogalmazta meg a forradalomban résztvevő görög ifjúság szerepét: ők, a görög kolónia zárt világával szemben, inkább a „városi vagányok” táborát gyarapították, ennek megfelelően valamely felkelő csoport környezetében találták meg a számításaikat. A társadalmi státusuk nagyon hasonlított magyar társaikéhoz: a többségük periférikus élethelyzetben lévő ipari tanuló, szakmunkás volt. Szerepüket a vezetés he-

²⁴ VINCZE 2018, 120.

²⁵ Ld. a 4. sz. iratot.

lyett leginkább a szituációs mintakövetés, a csapatmunkában való aktív vagy passzív részvétel határozta meg.²⁶ Persze ehhez érdemes hozzáfűznünk, hogy a „periférikus élethelyzet” az ő esetükben viszonyítás kérdése is, hiszen többségük Görögország legszegényebb északi vidékeiről, Makedóniából és Trákiából származott, szegényparaszti sorban nőtt fel. A legtöbbjüknek, ha Görögországban maradnak, minden bizonnyal esélyük sem lett volna arra, hogy egy olyan – igaz, jelentős mértékben mesterségesen gerjesztett – társadalmi mobilitásnak legyenek a részesei, ami Magyarországon számukra megadatott: szakmát, képesítést szereztek.²⁷

Caruhidisz és Lazaridisz esetében, megítélésünk szerint, a „városi vagánysághoz” vezető útnak okai voltak: nyugodtan tekinthetünk rájuk úgy is, mint „kallódó fiatalokra”. Mindketten nagyon mélyről indultak: a második világháború, majd a polgárháború (1944-1949) alatt gyermekként felnövő fiatal generáció tagjait a „*vilhar gyermekeinek*” is nevezték az emigráció körében, ez a generáció életményeit és tapasztalatait a folyamatos háborús viszonyok, a nélkülözés és a súlyos veszteségek között élte meg. Caruhidisz és Lazaridisz is éppen ehhez a generációhoz tartozott.²⁸ Emellett rendezetlen volt a családi háttérük: a menekülés, hontalanság és emigráció viszonyai közepette szétszakított családokban éltek, vagy túlságosan eltávolodtak tőle. Szinte mellbevágó volt, amikor egybevetettük Caruhidisz Ungváron tett vallomását azokkal a szakirodalmi adatokkal, amelyek a magyarországi kihallgatására vonatkoznak. Míg az Ungváron készült, nyilván Caruhidisz egyértelmű kijelentésén alapuló orosz nyelvű jegyzőkönyv tanúsága szerint a szüleivel együtt Bulgárián keresztül érkezett Magyarországra,²⁹ addig az internálásból hazatérve azt állította az őt kihallgató magyar tisztnek, hogy a szülei mindketten elestek a görög polgárháborúban.³⁰ Persze az is lehet, hogy blöffölt, hogy ne keverje bajba a Magyarországon élő szüleit, vallomásának valóságtartalmát a magyar politikai rendőrség könnyen ellenőrizhette, hiszen feltételezhetjük,

²⁶ GULYÁS 2017, 67.

²⁷ A Magyarországon született harmadgenerációs görögök között pedig már nagyon sokan voltak olyanok, akik egyetemre jártak és diplomát szereztek. Erre ld.: BATSIOS – RAPTISZ – SZTERIOPULOSZ – VLAHOSZ 2009.

²⁸ VINCZE 2018, 122.

²⁹ Ld. az 1. sz. iratot.

³⁰ Ld.: MARKÓ 2016, 183. Ugyanezt az adatot erősíti meg Eörsi László is. EÖRSI 2004, 194.

hogy a magyarországi életvitel miatt a KEOKH minden egyes görög állampolgárról precíz nyilvántartással rendelkezett. Megdöbbentően hat Lazaridisz vallomása is: nem tudja pontosan, hogy mikor születtek a szülei, hány évesek lehetnek, nem tudja apai nagyanyjának a keresztnévét.³¹ Persze ez lehetett egy olyan rövidzárlat is, amit a kihallgatási tortúra körülményei közepette átélt stresszhelyzet okozott nála. Szinte biztos, hogy ő a forradalom leverése után még jó darabig nem látogathatott haza: a szakirodalmi adatok arra engednek következtetni, hogy miután visszatért Ungvárról, el sem engedték a Gyorskocsi utcai vizsgálati börtönből,³² nyilván elszállították valamelyik fegyintézetbe, hogy letöltse a hátralévő börtönbüntetését. További sorsáról semmit nem tudunk. Az biztos, hogy a szülei mindketten, *Jorgosz Lazaridisz* és *Eleni Lazaridu*, mint ahogy az az egymás szeretete által halálukig végigkísért házaspárok esetében sokszor lenni szokott, 1985-ben, pár hónapos különbséggel hunytak el Beloianiszban.³³

³¹ Ld. a 4. sz. iratot.

³² HORVÁTH – PAHIRYA 2012, 306.

³³ SZIULASZ 2000, 60.

Iratok³⁴

1. A KGB Ukrajnai Parancsnokságának szolgálati tájékoztatója Georgiosz Caruhidisz részvételéről az 1956. évi magyar forradalomban. Ungvár, 1956. november 21. ГДА СБУ, Ф. 62, Оп. 2, Спр. 6, Арк. 238–238об.

706. sz.

Szolgálati tájékoztató

Georgiosz³⁵ Caruhidisz (apja keresztneve: Szpirusz³⁶) 1937-ben született Doriko faluban (Görögország),³⁷ görög nemzetiségű, 4 elemi osztályt végzett, kőműves családból származik, segédfűtőként³⁸ dolgozik a 43. számú Állami Építőipari Vállalatnál Budapesten. Ott is lakik³⁹ az I. kerület Országház utca 30. szám alatt. 1950-ben Bulgáriából jöttek Magyarországra a szüleivel együtt, mint görög partizánok. Huliganizmus miatt nevelőintézetben volt.⁴⁰

[A jegyzék szerint az aktív zendülők közé tartozott Budapesten, egy rendvédelmi alakulat tagja volt.⁴¹]⁴²

A kihallgatása során azt vallotta, hogy október 23-tól 30-ig a munkahelyén tartózkodott, és nem vett részt a tüntetésen.

Október 31-én belépett a „nemzetőrség”⁴³ egyik alakulatába, gépfegyvert és ahhoz tartozó fegyvertartási engedélyt kapott.

³⁴ Az iratok eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk. Az iratok mindegyike kézírással lejegyzett orosz nyelvű szöveg. Egyes személyek pontos, hivatalosan anyakönyvezett vezetékneve (pl. Röck – Röck, Lendvai – Lendvai) az orosz nyelvű, cirill betűs szövegből nem állapítható meg egyértelműen, ezeket szögletes zárójelbe tettük, s a lehetséges névváltozatokra lábjegyzetben utaltunk. Az iratokban gyakran előforduló «мятеж» szó magyar fordítása „felkelés”, „lázadás” és „zendülés” is lehet, s mivel az első két fordítás akár pozitív konnotációval is bírhat, a harmadik változatra esett a választásunk, ezzel is igyekeztünk jelezni, hogy a magyarországi események láncolatával összefüggésben a szovjet megtorló szervek képviselőinek szóhasználatába inkább dehonosztáló kifejezések kerültek be.

³⁵ Sic!

³⁶ Sic! Helyesen: Szpirosz.

³⁷ A falu Görögország Törökországgal határos közigazgatási egységében, a Kelet-Makedónia és Trákia régió Evrosz megyéjében található.

³⁸ Piros színű ceruzával aláhúzva.

³⁹ Mármost Budapesten.

⁴⁰ Eörsi László adatai szerint 1953-ban verekedés miatt egy évre nevelőintézetbe zárták. EÖRSI 2004, 194.

⁴¹ Aláhúzások piros ceruzával.

⁴² A szögletes zárójellel kijelölt rész áthúzva.

⁴³ Piros színű ceruzával aláhúzva.

November 2-án a Bán Róbert⁴⁴ és Czemmer⁴⁵ Tibor (mindketten letartóztatásban vannak) parancsnoksága alatt álló, 45 fős csoporttal Győrbe, majd Szombathelyre ment abból a célból, hogy elvegyék azoktól a polgároktól a fegyverüket, akiknek nem volt fegyvertartási engedélyük. Az alakulat legalább húszféle fegyvert szerzett.

November 4-én Szombathelyen szovjet katonai járőrök tartóztatták le.

Személyesen nem vett részt büntető műveletekben, gyilkosságot nem követett el.

A zendülés szervezői, a provokátorok, felbujtók, illetve a külföldről érkezett személyek közül senkit nem ismer.

Ellenőrzése szükséges.⁴⁶

1956. XI/21.

Ukrajnai KGB főnyomozója
Sz. Uvin százados

⁴⁴ *Bán Róbert* (1934-1957) értelmiségi családból származó műszerész, 1955 decemberétől az Orion Rádióalkatrész gyárban dolgozott rádióműszereszként. 1956. október 25-én csatlakozott a Széna téri felkelőkhöz, hamarosan a Széna téri ellenálló parancsnokhelyettese lett. Mivel hatásköri vitába keveredett Szabó János parancsnokkal, önálló akciót kezdeményezett: elhatározta, hogy egy nagyobb osztaggal Ausztriába megy, hogy fegyvert szerezzenek. Győrbe, majd Szombathelyre vezette egységét. Nov. 4-én a szovjet csapatok letartóztatták és Ungvárra deportálták, ahonnan dec. 17-én hozták haza. Perében halálra ítélték, majd 1957. nov. 29-én kivégezték. Részletes életrajzát ld.: EÖRSI 2004, 187-188.

⁴⁵ Sic! Valójában: *Czimer Tibor* (1923-1957) ipari munkás, bányász, 1956 nyarától a pilis-szentiváni bányában dolgozott vājárként. 1956. okt. 27-én csatlakozott a Széna téri felkelőkhöz, okt. 31-től a Ruzsnyák László vezette ún. „bányászbrigád” parancsnokhelyettese lett. Nov. 2-án Bán Róbertet követve ő is Győrbe, majd Szombathelyre ment. Nov. 4-én társaival együtt a szombathelyi határórlaktanyában elfogták és Ungvárra deportálták. Dec. 9-én jutott vissza Magyarországra. Perében halálra ítélték, majd 1957. nov. 29-én kivégezték. Részletes életrajzát ld.: EÖRSI 2004, 195-197.

⁴⁶ Kék színű ceruzával a jegyzőkönyvre írva.

2. Georgiosz Caruhidisz kihallgatási jegyzőkönyve. Ungvár, 1956. november 26. ГДА СБУ, Ф. 62, Оп. 2, Спр. 6, Арк. 239–241.

Kihallgatási jegyzőkönyv
Ungvár, 1956. november 26.

Én, Zudov főnyomozó kihallgattam:

Georgiosz Caruhidiszt (apja keresztnéve: Szpirusz⁴⁷), aki 1937-ben született Doriko faluban (Görögország), görög nemzetiségű, Görögország állampolgára, munkácsoládból származik, pártonkívüli, büntetlen előéletű, agglegény, a 43. számú Állami Építőipari Vállalatnál dolgozott segédfűtőként⁴⁸ és Budapesten, az I. kerület Országház utca 30. szám alatti munkásszállón lakott.

Nyomatékosan felhívtuk a magyar nyelvű tolmács, Karl Ivanovics Janowski figyelmét arra, hogy a nem hiteles tolmácsolás az Ukrán SZSZK Büntető Törvénykönyvének 89. cikkelye alapján büntetőjogi felelősséget von maga után.

Kérdés: Mióta ismeri Bán Róbertet és Vasvári Ottót?⁴⁹

Válasz: 1956. október 30-án vagy 31-én beléptem a Szabó János⁵⁰ parancsnokága alatt álló budapesti Széna téri⁵¹ „nemzetőrségbe”. Ennél az alakulatnál láttam Vasvári Ottót is, de hogy milyen minőségben volt ott, azt nem tudom, mivel személyesen nem ismertük egymást. 1956. november 2-án a „nemzetőrség” más tagjaival együtt, összesen körülbelül 45-46 fő, Győrbe utaztunk. Már amikor ebben a városban

⁴⁷ Sic! Helyesen: Szpirosz.

⁴⁸ Piros színű ceruzával aláhúzva.

⁴⁹ Vasvári Ottó (1931-1986) szobafestő. 1956. okt.-tól a Pest Megyei Építőipari Vállalatnál dolgozott anyagbeszerzőként. 1956. nov. 1-jén csatlakozott a Széna téri felkelőkhöz, ahol Bán Róbert parancsnokhelyettes kinevezte „belső elhárítónak”. Nov. 2-án ő is Bán Róberttel és a bányászbrigáddal tartott Győrbe, majd Szombathelyre. Az út során kétszer is megpróbált megszökni az osztag gépkocsijával, emiatt Szombathelyen kitagadták maguk közül. Nov. 4-én a szovjetek letartóztatták, Ungvárra deportálták, ahonnan dec. 9-én szállították haza. Az ún. „bányászper” X. rendű vádlottjaként 15 évre ítélték, 1963. márc. 29-én szabadult. Részletes életrajzát Ld.: EÖRSI 2004, 277-278.

⁵⁰ Szabó János (1897-1957) géplakatos, tehergépkocsi-vezető. Az 1950-es évek első felében fuvarozással kereste a kenyerét. 1956. okt. 26-án csatlakozott a Széna téri felkelőkhöz, okt. 27-től az ottani ellenálló csapat parancsnoka lett. A forradalom leverése után egy ideig a II. kerületben bujkált, de nov. 18-án hajnalban letartóztatták. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának Különtanácsa 1957. jan. 14-én halálra ítélte, az ítéletet jan. 19-én végrehajtották.

⁵¹ Piros színű ceruzával aláhúzva.

voltunk, akkor tudtam meg, hogy az alakulatunk vezetője Bán Róbert és Vasvári Ottó, de hogy ki volt közülük a parancsnok, azt nem tudom. Én akkor láttam először Bán Róbertet.

Kérdés: Mit tud Bán Róbert és Vasvári Ottó tevékenységéről?

Válasz: Bán Róbertről semmit nem tudok mondani, mivel nem ismerem őt. Vasvári Ottóval kapcsolatban azt tudom mondani, hogy Szombathelyről, ahova az alakulatunkkal érkeztünk, megpróbált külföldre szökni. Vasvárit azonban megfosztották a fegyverétől és egy katonai laktanya pincéjében tartották őrizet alatt. Semmi mást nem tudok Vasváriról mondani.

Kérdés: Honnan tudja azt, hogy Vasvári pont külföldre akart szökni?

Válasz: Nekem ezt a „nemzetőrségi” alakulatunk más tagjai mondták el Szombathelyen, amikor Vasvárit lefegyverezték.

Kérdés: Nevezze meg őket, kik mondták ezt önnek.

Válasz: Nem tudom megmondani ezeknek az embereknek a vezeték- és keresztnévét, mivel nem tudom, hogy hogy hívták őket.

Kérdés: Tudja, hogy Vasvári miért próbált meg elszökni az alakulatától?

Válasz: Nem, ezt nem tudom.

A kihallgatási jegyzőkönyvet az általam elmondottak szerint, hitelesen vették fel, annak szövegét felolvasták nekem.

Kihallgató: Zudov főnyomozó

Tolmács: Janocski

3. A KGB Ukrajnai Parancsnokságának első szolgálati tájékoztatója Damianosz Lazaridisz részvételéről az 1956. évi magyar forradalomban. Ungvár, 1956. november 29. ГДА СБУ, Ф. 62, Оп. 2, Спр. 8, Арк. 95–97.

427. sz.

Szolgálati tájékoztató

Damianosz Lazaridisz (apja keresztnéve: Jorgosz) 1934-ben született Kasztoriában, görög, Görögország állampolgára, középparaszti családból származik, 6 általános iskolai osztályt végzett, és elvégzett egy 2 éves ipari szakmunkásképzőt is, szerelő szakirányon, 1950 óta a DISZ tagja, a csepeli Rákosi Mátyás Vas- és Féművekben dolgozott szerelőként,⁵² Budapesten lakott a VI. kerületben, az Eötvös utca 15-ben.

[A kihallgatása során Lazaridisz azt vallotta, hogy az apja és az anyja Görögország német megszállása idején a partizánok sorai közt harcolt. 1947-ben a partizánok közé lépett a fivére, 1948-ban két lánytestvére is.⁵³ 1948-ban őt és a húgát a Magyar Vörös Kereszt Jugoszlávián keresztül Magyarországra hozta.

Az apja és az anyja 1951-ben Görögországból először Csehszlovákiába ment, majd ez év májusában Magyarországra jöttek. Jelenleg a Fejér megyei Iváncsa faluban⁵⁴ laknak a húgával együtt, akit vele együtt hoztak el Görögországból. A bátyja Moszkvában él, a címét nem tudja, vele van a két lánytestvére, akik vele együtt a partizánok soraiban harcoltak. Ők 1950-ben jöttek el Görögországból. Ez év szeptemberében kapott a bátyjától levelet.^{55]}⁵⁶

⁵² Kék színű tollal aláhúzva.

⁵³ Kék színű tollal aláhúzva.

⁵⁴ Valójában nem Iváncsáról, hanem az Iváncsa település mellett, az Iváncsa szántóföldjeihez tartozó területen 1950-ben felépített, és 1950-1952-ben Görögfalvának, majd 1952-től Beloianisznak nevezett településről van szó.

⁵⁵ A Szovjetunióba a görög emigránsok közül sok olyan fiatal férfi és nő került, akik a Görög Demokratikus Hadsereg kötelékében harcoltak. Jelentős részüket a szovjet hatóságok később Taskentben telepítették le. 1953-1954-ben az ún. „népi demokratikus országok”, vagyis a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok között a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével családgyesítésre került sor, melynek keretében a Szovjetunióból görög emigránsok érkeztek Magyarországra. Ld.: DZINDZISZ 1997, 11-14., 22-23.; VINCZE 2019, 30-31.

⁵⁶ A szögletes zárójelbe tett szövegrész ceruzával áthúzva.

A kihallgatása során azt vallotta, hogy⁵⁷ a budapesti eseményekről semmi konkrét dolgot nem tud mondani, a zendülők közül senkit nem ismer.

Abban a házban, amelyben lakik,⁵⁸ még körülbelül 300 görög állampolgár tartózkodik, akiket a Magyar Vöröskereszt⁵⁹ hozott el Görögországból. Egy görög kommunista (a nevét nem tudja) utasításának megfelelően senki nem járt ki abból a házból és nem avatkozott bele a magyar eseményekbe.⁶⁰

November 6-án tartóztatták le, éppen amikor a csepeli gyárba ment, hogy megérdeklődjé, hogyan veheti fel a munkát. Amikor letartóztatták, a szovjet katonák az összes dokumentumát elvették tőle [(a börtönaktájában semmilyen irata nincs).

Az ismerősei közül senkit nem látott itt.]⁶¹

A letartóztatásának okaival kapcsolatban semmilyen adat nem áll rendelkezésre.

Ellenőrzése szükséges.⁶²

Az Ukrán SZSZK Minisztertanácsa melletti KGB Herszon Megyei Parancsnoksága Nyomozó Osztályának főnyomozója Szolohin kapitány

1956. november 29.

⁵⁷ Ez a tagmondat ceruzával a tollal lejegyzett szövegbe toldva.

⁵⁸ A VI. kerület Eötvös utca 11/b. szám alatti Görög Ifjúmunkás Otthonról van szó.

⁵⁹ Sic! Valójában a Nemzetközi Vöröskereszt közreműködésével érkeztek Magyarországra.

⁶⁰ A GKP arra utasította a magyarországi görög emigránsokat, hogy ne keveredjenek bele az 1956 októberében kibontakozó eseményekbe. Ld.: SZIDIROPULOSZ 1997, 28-32.

⁶¹ A szögletes zárójelbe tett szövegrész ceruzával áthúzva.

⁶² Ceruzával a tollal írt szövegre vezetve.

4.Damianosz Lazaridisz kihallgatási jegyzőkönyve. Ungvár, 1956. december 22. ГДА СБУ, Ф. 62, Оп. 2, Спр. 8, Арк. 102-111.

Damianosz Lazaridisz (apja keresztnéve: Jorgosz, született: 1934-ben) kihallgatási jegyzőkönyve

1956. december 22.

A kihallgatásra Kassai [O. M.] magyar nyelvű tolmács közreműködésével kerül sor, akinek figyelmét felhívták arra, hogy a nem hiteles tolmácsolás az Ukrán SZSZK Büntető Törvénykönyvének 89. cikkelye alapján büntetőjogi felelősséget von maga után.

Aláírás: Kassai

Kérdés: Nevezze meg helyesen a vezeték-, apai és keresztnévét, születésének évét és helyét, továbbá közeli rokonainak a nevét.

Válasz: A nevem helyesen Damianosz Lazaridisz, az apám keresztnéve Jorgosz, 1934-ben születtem Kasztoriában (Görögország), görög nemzetiségű és görög állampolgár vagyok. A szüleim: az apám Jorgosz Lazaridisz 57-58 éves, az anyám Eleni Lazaridisz (leánykori vezetékneve: [Tasova])⁶³ 45-48 éves, a Fejér megyei Ivánca faluban élnek. Az apám valahol egy építkezésen dolgozik Ivánca környékén, az anyám a mezőgazdaságban dolgozik. Velük él a 15 éves öcsém, Janisz Lazaridisz és a 16 éves húgom, Eleni Lazaridu. A másik öcsém, a 18 éves Dimitrisz Lazaridisz Jugoszláviában él, de hogy mely településen, és mivel foglalkozik ott, azt nem tudom.

A bátyám, Antonisz Lazaridisz 37-38 éves lehet, a pontos életkorát nem tudom, a Szovjetunióban él. 1951-ben Moszkvában volt. Azt, hogy most mi a pontos lakcíme, és hol dolgozik, nem tudom. Orosz felesége van, de a lánykori vezetéknevét és a keresztnévét nem tudom. A nővérei, a 30 éves Polihronia Zumbuli és a 25 éves Maria Lazaridu Moszkvában éltek Antonisz bátyám lakásán. Görögországban, Kasztoriában élnek az apám szülei, a 80 éves Triandafiresz⁶⁴ Lazaridisz, és a felesége, Lazaridisz, akinek a keresztnévét nem tudom.

⁶³ Sic! Valószínűleg a macedón-szláv lakosság körében elterjedt Tasovszka női vezetéknev.

⁶⁴ Sic! Helyesen: Triandafillisz.

Azon kívül Magyarországon a Fejér megyei Sárbogárd városában él az unokahúgom, a 17 éves Marianti Lazaridu, a sárbogárdi gimnázium tanulója. Más rokonom nincs.

Kérdés: Ön és a szülei mikor és miért jöttek Magyarországra?

Válasz: A szüleim, Antonisz bátyám, valamint Maria és Polihronia nővéreim a görög partizánmozgalomban vettek részt. 1948-ban a Nemzetközi Vöröskereszt közreműködésével én, Eleni húgom és Marianti unokahúgom más görög hazafiak kontingensével Jugoszláviába mentünk, ahonnan 2 nap múlva Magyarországra, Budapestre vittek minket, ahol a Hungária körúti Andrassy laktanyában helyeztek el bennünket.⁶⁵

1950-ben a szüleim és Janisz öcsém Csehszlovákiába mentek, majd 1956 májusában Magyarországra költöztek, ahol Iváncsa településen telepedtek le. Azt, hogy a bátyám, Antonisz, továbbá Polihronia és Maria nővéreim hogyan kerültek Moszkvába, nem tudom.

Kérdés: Mivel foglalkozott Magyarországon?

Válasz: 1948-tól 1950-ig más görögökkel együtt, körülbelül 200-300 személyről van szó, a Balaton mellett, a balatonkenesei középiskolában tanultam. 1950-ben más görögökkel egyetemben Budapestre küldtek bennünket, körülbelül 50 személyt, én lakatostanulóként dolgoztam ott a csepeli üzemben, majd a szakma megszerzése után lakatosként dolgoztam Sztálinvárosban. 1953. augusztus 23-án a rendőrség letartóztatott, amiért részt vettem egy sztálinvárosi boltban elkövetett éjszakai betörésben. A betörésben velem együtt részt vett Germer József, 25 éves magyar, [Fuksz]⁶⁶ Jenő 24 éves magyar, és egy 26 éves Ibi nevű⁶⁷ nő, akinek a vezetéknevét nem tudom. 1953. október 9-én a sztálinvárosi népbíróság (nyilvános perben) hozott ítéletet az ügyünkben. Engem, Lazaridisz, 6 év 6 hónap, Germert 16 év, [Fuksz]ot 14 év és Ibit 6 hónap börtönbüntetésre ítélte a bíróság. Büntetésemet Székesfehérvár, Szeged, Budapest és Vác börtöneiben töltöttem.

Kérdés: Mikor szabadították ki a zendülők a váci börtönből?

⁶⁵ A gyermekmenekülteket az Andrassy-laktanyában ideiglenesen helyezték el, előzetes egészségügyi szűrés céljából. Az orvosi vizsgálatokat követően irányították őket különféle gyermekotthonokba.

⁶⁶ Vagy: Fux.

⁶⁷ Nyilván az Ibolya beceneve.

Válasz: A váci börtönből a zendülők 1956. október 26-án szabadítottak ki. Ebből a börtönből összesen körülbelül 1200 köztörvényes bűnözőt szabadítottak ki.

Kérdés: Nevezze meg azokat a személyeket, akiket ön név szerint ismer, és akiket a zendülők szabadítottak ki a börtönből.

Válasz: A börtönből kiszabadított fogva tartottak közül, akik velem együtt voltak a 70. számú zárkában, a következő személyeket ismerem: [Röck]⁶⁸ István, 32 éves, Csehszlovákiában született, lopásért ítélték el, a letartóztatásáig Budapesten a VIII. kerületben lakott.

Kecskés József, 25-26 éves, lopásért ítélték el, korábban Sztálinvárosban lakott.

Kővári Jenő 24-25 éves, lopásért ítélték el, Budapesten lakott a XIII. kerületben.

[Lendvai]⁶⁹ Gyula 27 éves, cigány nemzetiségű, lopásért ítélték el 12 év szabadságvesztésre, nem tudom, hogy hol lakott a letartóztatásáig.

Nagy Károly 20-22 éves, lopásért ítélték el, korábban Budapesten, a VIII. kerületben lakott.

Mások nevét nem tudom, akiket a börtönből szabadítottak ki.

Kérdés: Beszéljen a magyarországi ellenforradalmi zendülésben való részvételéről.

Válasz: A magyarországi ellenforradalmi zendülésben egyáltalán nem vettem részt, nem viseltem fegyvert.

Kérdés: Ön nem mond igazat. Tudjuk, hogy más börtönből kiszabadított bűnözőkkel együtt részt vett a budapesti pártbizottság székháza elleni fegyveres támadásban, és az ott elfogott katonák, állampolgári dolgozók és pártmunkások meggyilkolásában. Mondja el erről az igazat.

Válasz: A zendülésben nem vettem részt, senkit nem öltem meg, és fegyvert sem viseltem.

Kérdés: A zendülés napjaiban, a budapesti pártszékház elleni támadás idején és az azt követő időszakban látták önt fegyverrel a kezében. Miért tagadja ezt?

Válasz: Kijelentem, hogy nem viseltem fegyvert.

⁶⁸ Vagy: Röck.

⁶⁹ Vagy: Lendvai.

Kérdés: Miért titkolta az 1956. november 29-i kihallgatása⁷⁰ során, hogy egy rablásban elkövetett bűnsegédként letartóztatták, és a zendülők szabadították ki a börtönből?

Válasz: Azért nem beszéltem erről, mert szégyelltem, hogy bűntetve vagyok.

Kérdés: Hova küldték önt a zendülők, miután kiszabadították a börtönből?

Válasz: Más fogvatartottakkal együtt, akiket kiszabadítottak, és akik közül név szerint egyedül Nagy Károlyt ismerem, Budapestre mentünk, és útközben megálltunk egy kisvárosban, Dunakeszin, ahol 3 napot töltöttünk a városi tanács épületében. Mire odaértünk, már ötvenen tartózkodtak ott azon bűnözők közül, akiket a börtönből kiszabadítottak. Dunakesziről Nagy Károllyal ketten gyalog mentünk Budapestre a vasúti sínek mentén. Ez október 29-én volt. Aznap, amikor Naggyal Budapestre tartottunk a VIII. kerületben élő szüleihez, bementünk egy térre, aminek a nevét nem tudom, ahol a zendülők nagy tömege civil és katonai ruházatban egy nagy épületet lőtt, amelyben, ahogy nekem ezt Nagy mondta, a Magyar Dolgozók Pártjának budapesti bizottsága volt.⁷¹

Nem maradtunk a téren, hanem a VIII. kerületbe mentünk. Az egyik utcában Nagy találkozott az egyik ismerősével, aki a barátja volt, Pistának hívták, 22-23 éves, nem volt nála fegyver, ő vitt el minket a VIII. kerületi Tanács épületébe.⁷² Ott az egyik szobában (egy tanácsterem volt) különféle ruhák és lábbelik voltak. [Kovács]⁷³ Kocsis főhadnagynak – a keresztnévét nem tudom –,⁷⁴ a nemzetőrség vezetőjének engedélyével osztrák csizmát, rendőri egyenruhát és tankos

⁷⁰ Ld. a 3. sz. iratot.

⁷¹ Nyilván a Köztársaság téri pártszékházról van szó.

⁷² A VIII. kerületi Tanács épülete a Horváth Mihály térrel átellenben, a Baross utca 63-67. szám alatt volt. (A jelenlegi Józsefvárosi Önkormányzat és hivatalainak épülete).

⁷³ A Kovács vezetéknevét áthúzva és helyette a Kocsis bejegyezve. A lap alján megjegyzés olvasható: „Az áthúzott «Kovács» és a «Kocsis» hiteles. Lazaridisz Damianosz”.

⁷⁴ Kocsis Elemérről (szül.: 1938) van szó. Építőmunkás, pártfunkcionárius, 1955-től társadalmi munkásként a VIII. kerületi DISZ-bizottsághoz került, 1956-ban a budapesti DISZ-bizottság agitációs és propaganda osztályán dolgozott. 1956. okt. 24-én felfegyverezték, hogy részt vegyen a VIII. kerületi pártszékház védelmében, 28-án hadnagyi igazolványt kapott. Később csatlakozott a Horváth Mihály téri nemzetőrséghez, nov. 5-én átvette a nemzetőrség irányítását, és tárgyalásba bocsátkozott a VIII. kerületi tanács épületét körülzáró szovjet alakulatok parancsnokával. A szovjetek elhurcolták a védő-

katonai dzsekit vettem magamhoz. Ezek közül mindet rám öltözték. Az esőkabátot a váci börtön ügyeletesétől kaptam, ott a kiszabadítottak közül sokaknak adtak ruhát a börtön raktárából. A budapesti VIII. kerületi Tanács épületében tartózkodtam egészen addig, amíg a szovjet csapatok le nem tartóztattak 1956. november 6-án. A zárkatársam, Nagy Ferenc⁷⁵ november 2-án vagy 3-án valahová eltűnt, ezt követően nem láttam őt többé.

A vallomásumat az általam elmondottak szerint, a valóságnak megfelelően jegyezték le, és érthető magyar nyelven felolvasták nekem.⁷⁶

Tolmácsolt: Kassai

Kihallgatta: Vlaszov nyomozó

5. A KGB Ukrajnai Parancsnokságának második szolgálati tájékoztatója Damianosz Lazaridisz részvételéről az 1956. évi magyar forradalomban. Ungvár, 1956. december 24. ГДА СБУ, Ф. 62, Оп. 2, Спр. 8, Арк. 98-101.

Szolgálati tájékoztató

Damianosz Lazaridisz (apja keresztnéve: Jorgosz) 1934-ben született, görög, Görögország állampolgára, középiskolai tanulmányait nem fejezte be, parasztszaládból származik, pártonkívüli, lakatos. 1956. november 6-án tartóztatták le Budapest VIII. kerületi Tanácsának épületében.

Az ez év november 29-én kihallgatott Lazaridisz elmondta,⁷⁷ hogy ő, a szülei, a fivérei és a lánytestvérei, mint a partizánmozgalom résztvevői és görög hazafiak 1948-ban a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével jöttek Magyarországra.

ket, és Kocsis – állítólag – azért menekült meg, mert fehér köpenyt vett fel, és vöröskeresztesnek álcázta magát. Részletes életrajzi adatait ld.: EÖRSI 2001, 428-429.

⁷⁵ Sic! Az eredeti szövegben is a Ferenc keresztnév szerepel, és nem a Károly.

⁷⁶ Minden lap alján megtalálható Lazaridisz saját kezű latin betűs aláírása.

⁷⁷ Ld. a 3. sz. iratot.

Ahogy Lazaridisz elmondta, a zendülés kezdetéig szerelőként dolgozott a csepeli Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekben, és Budapesten lakott az Eötvös utca 15-ben.

Valójában Lazaridisz sehol sem dolgozott, hanem a zendülők szabadították ki 1956. november 26-án a váci börtönből,⁷⁸ ahol a büntetését töltötte egy rablóbanda tagjaként.

A kihallgatott Gyarmati Ferenc (apja keresztnéve: György),⁷⁹ az 1872. számú alakulat volt katonája 1956. december 21-én kijelentette, hogy a 113. számú cellában vele együtt lévő görög nemzetiségű Lazaridisz elmondta neki, hogy 4 évig a váci börtönben volt, s miután a zendülők kiszabadították onnan, állt hozzájuk, gépfegyvert kapott, és részt vett a Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Pártbizottságának székházát védő államvédelmi csapatok és az államvédelem munkatársai elleni harcokban. A zendülők Lazaridisz részvételével betörték a székházba, kegyetlenül végeztek az ottani pártmunkásokkal és az őket védő katonákkal, akik között egy ezredes és egy alezredes is volt.⁸⁰

Az 1935-ös születésű Dandé István⁸¹ egykori honvéd a kihallgatásakor elmondta, hogy 1956. november 3-án látta a Lazaridiszt gépfegyverrel a kezében a budapesti VIII. kerületi Tanács épületében. Dandé kijelentette, hogy 1956 decemberében, amikor Lazaridisz a 113. számú cellában volt, tőle hallotta, hogy a zendülők milyen kegyetlenül számoltak le a pártmunkásokkal és katonákkal, aminek Lazaridisz a szemtanúja volt.

Az 1956. december 22-i kihallgatásán Lazaridisz kategorikusan tagadta, hogy bármi köze is lett volna a zendüléshez, sőt, még azt is, hogy elítélték volna. Miután megmutattuk neki Gyarmati és Dandé [adatait] (szolgálati tájékoztatók formájában lejegyzett) közléseit, La-

⁷⁸ Grafitceruzával aláhúzva.

⁷⁹ Gyarmati Ferenc (szül.: 1935) honvéd, a kiskunhalasi 37. lövészezred katonája. Budapesten, a VIII. kerületben volt őrségben, ahol a szovjet csapatok 1956. nov. 6-án elfogták és Ungvárra deportálták. Onnan dec. 21-én szállították haza, 1957. jan. 5-én szabadult.

⁸⁰ Piros színű ceruzával aláhúzva.

⁸¹ Dandé István (szül.: 1935) honvéd, a kiskunhalasi 37. lövészezred katonája. Budapesten, a VIII. kerületben volt őrségben, ahol a szovjet csapatok 1956. nov. 6-án elfogták és Ungvárra deportálták. Onnan dec. 21-én szállították haza, 1957. jan. 11-én szabadult.

zaridisz elismerte, hogy 1953-ban 6 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélték⁸² egy rablóbanda tagjaként. 1956. november 26-án Lazaridisz⁸³ elmondta továbbá, hogy a zendülés napjaiban a zendülők kiszabadították a váci börtönből, és egészen addig, amíg a szovjet csapatok le nem tartóztatták, a Budapest VIII. kerületi Tanács épületében tartózkodott, ahol állítólag végig tétlenkedett.

Lazaridisz kijelentette, hogy ez év október 29-én a cimborájával, Nagy Károssal (akit a zendülők szabadítottak ki Vácról), Nagy rokonaihoz igyekeztek,⁸⁴ akik a VIII. kerületben laktak, a budapesti pártbizottság székháza mellett, amit akkor a zendülők nagy számban tűz alatt tartottak, de ő és Nagy ebben a támadásban állítólag egyáltalán nem vettek részt, és fegyverük sem volt.

A lázadók által a börtönből kiszabadított személyek közül Lazaridisz az alábbiakat nevezte meg:

[Röck] István 32 éves Csehszlovákiában született

Kecskés József 26 éves

Kóvári Jenő 25 éves

[Lendvai] Gyula 27 éves

Nagy Károly 22 éves

Lazaridisz elmondása szerint, miután a zendülők kiszabadították, a VIII. kerületi Tanács épületében rendőri uniformisba öltöztették és osztrák bakancsot adtak neki.

1956. XII. 24.

Vlaszov

Főnyomozó

KGb Ukrajnai Parancsnokságának Nyomozóosztálya

⁸² Piros színű ceruzával aláhúzva.

⁸³ Piros színű ceruzával aláhúzva.

⁸⁴ Az orosz eredetiben a *пробирались* befejezett idejű cselekvő ige ragja áthúzva és *пробираясь* határozói igenévvé alakítva.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

ГДА СБУ

Φοινδ № 62. – Onuc № 2. – Σnpαβα № 6.

Φοινδ № 62. – Onuc № 2. – Σnpαβα № 8.

Szakirodalom

BATSIOS – RAPTISZ – SZTERIOPULOSZ – VLAHOSZ 2009 = BATSIOS Takis – RAPTISZ Jannis – SZTERIOPULOSZ Krisztoforosz – VLAHOSZ Haralambosz (szerk.): *Életrajzgyűjtemény a görög származású diplomásokról (1948–2008)*. (Elliniki Biblia 5. sz.) Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2009.

DZINDZISZ 1997 = DZINDZISZ Jorgosz: *Az első évek. A letelepedés. Kafeneio*, 1997. 3. évf. 2. sz. 11–23.

EÖRSI 2001 = EÖRSI László: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. 1956-os Intézet, Bp. 2001.

EÖRSI 2004 = EÖRSI László: *A Széna tériek – 1956*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2004.

GULYÁS 2017 = GULYÁS Martin: *A „Görög”*. Oknyomozó biográfia. *Magyar Napló*, 2017. 29. évf. 2. sz. 65–67.

HORVÁTH – PAHIRYA 2012 = HORVÁTH Miklós – PAHIRYA, Olekszandr: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956*. Argumentum, Bp. 2012.

MARKÓ 2016 = MARKÓ György: *Hellasztól a Práter utcáig. Egy görög szabadságharcos a magyar forradalomban. André Konstandinidisz (1917–1956)*. Kornétás Kiadó, Bp. 2016.

MARKÓ 2018a = MARKÓ György: *Görögök a magyar forradalomban*. In: Szidiropulosz, Archimédesz (szerk.): *Az ezeréves magyar–görög kapcsolatok. A Magyarországi Görögök Kutatóintézete és a Magyarországi Görögök Országos Önkormányzatának közös konferenciáján elhangzott előadások*. (A Magyar Országgyűlés felsőházi terme, 2016. október 19.) Magyarországi Görögök Kutatóintézete, Bp. 2018. 135–141.

MARKÓ 2018b = MARKÓ György: *„Szélfútta levél”*. Egy hithű görög kommunista esete a magyar állambiztonsággal. In: Markó György: *A pesti Rambo. Esettanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Alapítvány, Bp. 2018. 175–225.

SZIDIROPULOSZ 1990 = SZIDIROPULOSZ, Archimédesz: *Ithaka partjai. (A kisebbségi lét dimenziói)*. Eötvös Kiadó, Bp. 1990.

SZIDIROPULOSZ 1997 = SZIDIROPULOSZ, Archimédesz: 1956 – Görögök a forradalomban. Flaccus Kiadó, Bp. 1997.

SZIDIROPULOSZ 2018 = SZIDIROPULOSZ, Archimédesz: A második görög diaszpóra integrációs folyamatai Magyarországon 1948-1990. In: Szidiropulosz, Archimédesz (szerk.): *Az ezeréves magyar-görög kapcsolatok. A Magyarországi Görögök Kutatóintézete és a Magyarországi Görögök Országos Önkormányzatának közös konferenciáján elhangzott előadások.* (A Magyar Országgyűlés felsőházi terme, 2016. október 19.) Magyarországi Görögök Kutatóintézete, Bp. 2018. 125-134.

SZIULASZ 2000 = SZIULASZ, Kosztasz: *I nekri masz 1948-1999.* Avtodikiszi Ellinon Ungariasz, Bp. 2000.

VÁRADI 2010 = VÁRADI Natália: 1956-os deportálások a Szovjetunióba (a KGB dokumentumai alapján). *Acta Beregsasiensis*, 2010. 9. évf. 2. sz. 39-61.

VÁRADI 2013 = VÁRADI Natália: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai dokumentumai. (Forrásválogatás). *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II. Közlemények* 43. sz. Nyíregyháza, 2013.

VINCZE 2018 = VINCZE Xénia: „Elválás – menekülés – megérkezés”. Gyerekmekültek történetei a görög polgárháború időszakából. In: Székely András Bertalan (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény és ruszin nemzetiségek néprajzából.* (10. sz.) Magyar Néprajzi Társaság, Bp. 2018. 204-212.

VINCZE 2019 = VINCZE Xénia: *Kőbányai görögök. Magyarországi görögök történetei a polgárháború időszakából.* Kőbányai Görög Önkormányzat, Bp. 2019.

Rövidítések

ГДА СБУ	=	Галузевий державний архів Служби безпеки України
		(Ukrán Állambiztonsági Szolgálatok Állami Szaklevéltára)
Ф.	=	Фонд (Fond)
Оп.	=	Опис (Raktári leltár)
Спр.	=	Справа (Ügyirat)
Арк.	=	Аркуш (Lap)

A MOSZT Könyvek sorozat korábban megjelent kötetei

(Sorozatszerkesztő: Bebesi György)

1. **„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.”** Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. **MOSZT Könyvek I.** Szerk.: *Polgár Tamás*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a Magyarország Doktori Program, MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2006.
2. **„Azef levelei: 1893-1917.” „Pizma Azefa: 1893-1917”** (Egy kettősügynök hagyatékából) **Forráskiadvány. MOSZT Könyvek 2.** Szerk.: *Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Állambiztonsági Szolgáltatások Történeti Levéltára, Pécs-Budapest, 2008.
3. **„Utak és alternatívák.”** Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulójára alkalmából. **MOSZT Könyvek 3.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Történész Céh Egyesület, Pécs, 2009.
4. **„Afganisztán - 1979 - 89 - 99 - 2009. Konferenciakötet.”** **MOSZT Könyvek 4.** Szerk.: *Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010.
5. *Bebesi György*: **„A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801-1914.”** **MOSZT Könyvek 5.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.

6. **„Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről.”** MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18. Szorozatszerk.: *Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván*. Szerk.: *Bebesi György – Lengyel Gábor*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola - MOSZT Kutatócsoport Pécs, 2013.
7. **„Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben.”** MOSZT Könyvek 7. Szerk.: *Máté Zsolt*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2014.
8. **„Európa Perifériáján.”** MOSZT Könyvek 8. Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
9. *Bene Krisztián*: **„A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren.”** MOSZT Könyvek 9. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
10. **„De Disciplina >>Rusistica << I. Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról.”** MOSZT Könyvek 10. Szerk.: *Csurgai Zoltán – Huszár Mihály*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
11. **„Új nemzedék.”** MOSZT Könyvek 11. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
12. *V. Molnár László*: **„Ruszisztikai és magyar-orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018).”** MOSZT Könyvek 12. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.

13. *Bárdonicsek Dominika*: **„A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női táborai (1934–1953).”** MOSZT Könyvek Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.

14. **„Fiatal Kutatók Fóruma.”** MOSZT Könyvek 14. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.

15. *Saáry Gábor Levente*: **„A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben.”** MOSZT Könyvek 15. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.

16. *Bodor Mária*: **Az orosz medve a Vezúvra tekint. Az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában.** MOSZT Könyvek 16. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán – Somogyi Bianka*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

A MOSZT Füzetek sorozat korábban megjelent kötetei

(Sorozatszerkesztő: Bebesi György)

1. *Kolontári Attila: „Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon.” MOSZT Füzetek 1.* Szerk.: *Kopasz Zsanett – Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
2. *Zsemlye János: „Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695–1721).” MOSZT Füzetek 2.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
3. *Szunomár Szabolcs: „Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége.” MOSZT Füzetek 3.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
4. *Bene Krisztián: „Lotaringiai kereszt és vörös csillag. A Szabad Franciaország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok a második világháborúban.” MOSZT Füzetek 4.* Szerk.: *Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
5. *Mohai-Kakasy Bernadett: „Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján.” MOSZT Füzetek 5.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.